

STUDIA UNIVERSITATIS PETRU MAIOR

SERIES HISTORIA

Redacția: 540088, Târgu-Mureș, str. Nicolae Iorga, 1, Tel. 0265-236034

SUMAR – CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

Studii și articole

Florin Fodorean, <i>Propunere pentru o clasificare a drumurilor din Dacia romană</i>	5
Marius Grec, <i>Legio V Macedonica (pagini de istorie militară)</i>	16
Fábián István, <i>Aspecte privind circulația monetară în teritoriile nord-dunărene Bazinul intracarpatic între secolele IV-VII</i>	31
Maura Geraldina Giura, <i>Circulația tipăriturilor germane în Transilvania (sec. XVI – XVIII)</i>	56
Grigore Ploeșteanu, <i>Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir în Italia (sfârșitul secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)</i>	76
Cornel Sigmirean, <i>Clerul românesc din Transilvania din secolele XVIII-XIX format la universitățile din Europa Centrală și de Vest</i>	93
Mihai Sorin Rădulescu, <i>La începuturile diplomației moderne românești: ceva nou despre Ludovic Steege</i>	102
Ioan Chiorean, <i>Intellectualitatea ecleziastică din Transilvania în perioada dualismului Austro-Ungar (1867-1918)</i>	109
Toth Szilárd, <i>Legislația privind reforma agrară din 1921 – „unități de măsură” identice sau diferite pentru provinciile României ?</i>	131
Simion Costea, <i>Reacția Uniunii Sovietice față de Proiectul Briand de Uniune Europeană</i>	142
Radu Racovițan, <i>R. W. Seton-Watson și conferințele contelui Bethlen la Londra (1933)</i>	148
Vasile Dobrescu, <i>Victor Jinga și revista „Țara de Măine” (1931-1938)</i>	159

Nina Negru, <i>Relații juridictionale și culturale ale eparhiilor basarabene cu Biserica națională după 1812</i>	172
Nicolae-Dragoș Ploșteanu, <i>Aspecte relevante ale relațiilor româno-ucrainiene desfășurate ulterior Revoluției Române din 1989</i>	191

Istoriografie

Adrian Husar, <i>Istoriografia Antichității Târzii. Retorică și istorie: Tradiția literară latină</i>	209
Corina Teodor, <i>Keith Hitchins și pasiunea unei vieți: istoria României</i>	232
Marian Zăloagă, <i>Între istorie și studii sociale. Un examen al țiganologiei românești al ultimului deceniu</i>	244

Recenzii. Note de lectură

Richard W. Bagshawe, <i>Roman Roads</i> , Shire Publications Ltd., 2000, 64 p. (Florin Fodorean).....	258
Dan Horia Mazilu, <i>Noi printre ceilalți sau Despre literatura peregrinilor</i> , București, Ed. Ager, 2003, 238 p. (Marian Zăloagă)... ..	261
Gisela Bock, <i>Femeia în istoria Europei. Din Evul Mediu până în zilele noastre</i> , Iași, Ed. Polirom, 2002, 356 p. (Georgeta Fodor)	262
Lucian Giura, Maura Geraldina Giura, <i>Otto von Bismark. Artizanul Germaniei moderne</i> , Sibiu, Ed. Techno Media, 2003 (Marian Zăloagă). ..	266
Ghizela Cosma, <i>Femeile și politica în România. Evoluția dreptului de vot în perioada interbelică</i> , Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2002, 174 p. (Georgeta Fodor)	269
Gabriel Moisa, <i>Istoria Transilvaniei în istoriografia românească 1965-1989</i> , Cluj, Presa Universitară Clujeană , 2003, 373 p (Marian Zăloagă).	272
Cristian Vasile, <i>Între Vatican și Kremlin Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist</i> , București, Curtea Veche 2003, 381 p (Anca Șincan).	274
Andrea Riccardi, <i>Secolul martiriului Creștinii în veacul XX, (Il secolo del martirio. I cristiani nel Novecento)</i> București, Ed. Enciclopedică, 2004, 615 p. (Anca Șincan).....	276
Lista autori	278

Propunere pentru o clasificare a drumurilor din Dacia romană

Florin Fodorean

Proposition for a classification of the roads from roman Dacia

Abstract

The present paper deals with some aspects regarding the classification of the Roman roads from Dacia. Starting from the classifications made by the Roman jurists and from the data that we have regarding Dacia, we divided the roads into three categories: *I. Roads of major importance, main highways* (first of all military roads inside and on the frontier of the province, which assured the mobility of the Roman military units; commercial roads, which assured the functionality of the export and import of different products); *II. Secondary roads* (the roads which connected the main roads, different settlements, Roman farms, rural settlements, or roads which gained during time the status of economical roads, which connected to the main road system the quarries of stone, the salt exploitations and the iron of gold mines); *III. Roads of little importance* (ramifications-*deverticulae* which shortened the distance between different points, constructed, in many cases, by the owners of Roman farms in order to gain access to the major market centres).

În epoca romană, drumurile au fost clasificate în funcție de principiul proprietății asupra lor și în funcție de modalitatea în care au fost construite. Problema proprietății drumurilor era esențială în a determina cine era responsabil pentru repararea lor. Acest factor afecta în mod direct nivelul reparațiilor și natura (calitatea) suprafetelor rutiere.

Din această perspectivă, atât Siculus Flaccus, cât și Ulpianus, ne informează că existau trei tipuri de drumuri: 1. drumuri publice: *viae publicae*; 2. drumuri locale: *viae vicinales*; 3. drumuri private: *viae privatae*. Diferențele dintre aceste trei tipuri de drumuri sunt descrise de Siculus Flaccus astfel: „Drumurile publice (*viae publicae*), construite pe cheltuiuala statului, poartă numele celor care le-au construit și se află în

îngrijirea unor *curatores viarum*, care trebuie să își desfășoare activitățile prin intermediul unor contractori; pentru unele drumuri proprietarii terenurilor de-a lungul cărora treceau trebuiau să plătească, din când în când, o sumă fixă¹. De aceea, inițial, în Italia, sub denumirea de *viae publicae* au fost incluse toate drumurile construite pe cheltuiala statului roman, adică *Via Appia*, *Via Flaminia*, *Via Cassia*, *Via Clodia*, *Via Aurelia*, *Viae Anniae*, *Via Traiana* etc.

Ulpianus clasifică drumurile în lurarea sa *Digestae* la titlul XII: *De locis et itineribus publicis*². Distincția principală se face între: 1. *viae publicae (itineraque publica)* și 2. *viae privatae (itineraque privata)*³. Criteriul acestei împărțiri este în teorie simplu: este public un drum atunci când solul pe care îl ocupă este *publicum*; toate celelalte drumuri, care trec peste pământuri străine, sunt *privatae*. Rezultă, deci, în esență, că la Ulpianus criteriul de distincție între drumul public și cel privat ține strict de proprietatea asupra pământului; dacă pământul este public sau privat, atunci drumul este public sau privat.

Când este pus în practică însă, acest criteriu se complică. În paragraful II, 22 din *Digestae*, drumurile sunt împărțite în trei categorii. Pe lângă *viae publicae* și *viae privatae* Ulpianus semnalează și *viae vicinales*, adică acele drumuri care se găsesc în *vici* sau care duc la *vici*, dintre care doar unele (*quidam*) sunt publice. Dar tot Ulpian precizează că această împărțire teoretică se schimbă. În momentul în care aceste *viae vicinales* sunt construite *ex collatione privatorum*, ele sunt private.

Și la Siculus Flaccus aceste drumuri locale reprezintă o categorie distinctă. *Viae vicinales* sunt tot drumuri publice, dar se află sub jurisdicția comunităților locale. Flaccus precizează: „Există, în plus, drumuri locale (*viae vicinales*) care, după ce se

¹ Siculus Flaccus 146 L, cf. Ray Laurence, *The Roads of Roman Italy. Mobility and Cultural Change*, Routledge Ed., Londra-New York 1999, p. 59 (în continuare Ray Laurence, *The Roads...*).

² Ulpianus, 68, *Ad Edictum*, D, 43, 8, 2, 21: „*Viam publicam eam dicimus, cuius etiam solum publicum est: non enim sicuti in privata via, ita et in publica accipimus: viae privatae solum alienum est, ius tantum eundi et agente nobis competit: viae autem publicae solum publicum est, relictum ad directum certis finibus latitudinis ab eo, qui ius publicandi habuit, ut ea publicae iretur commearetur*”.

³ Termenii *via* și *iter* apar împreună în *Digestae* fără nici o diferență de semnificație. După cum se pare, cu *iter publicum* se indica de obicei o *via vicinalis*, care era mai mică în lățime decât o *via consularis*.

ramifică din drumul principal (*via publica*), traversează diferite regiuni și se îndreaptă spre alte drumuri importante (*viae publicae*). Ele sunt construite și întreținute de *pagi* (comunități locale), unde proprietarii de pământ oferă adesea forța de muncă necesară construirii lor sau fiecărui proprietar îi revenea sarcina de a îngriji drumul care trecea peste pământul său ... De-a lungul acestor drumuri publice circulația era liberă⁴. Așadar, *viae vicinales* erau drumuri publice, de vreme ce accesul nu era restricționat, însă erau menținute cu banii particularilor, de către proprietarii de pământ locali. Aceasta nu era singura diferență între drumurile locale și cele principale, de vreme ce primele nu trebuiau neapărat să conducă undeva, în mod particular, ci pur și simplu asigurau accesul spre ferme sau sate. În opoziție, arterele rutiere principale trebuiau să lege orașele sau să se îndrepte spre alte drumuri principale.

Ultima categorie de drumuri este cea a arterelor rutiere private. Accesul pe acestea era restricționat, de vreme ce ele nu aparțineau domeniului public. Încă o dată, Siculus Flaccus precizează: „În sfârșit, există drumuri care trec peste domeniile private și unde nu este permis accesul tuturor călătorilor, ci doar al acelor care au nevoie să ajungă la pământurile lor”⁵. Totuși, de multe ori dreptul de a folosi un asemenea drum era acordat și altora, cu condiția ca acele persoane să folosească doar drumul, nu și terenurile aflate de o parte și de alta a căii rutiere.

Juriștii romani fac distincție între diferitele tipuri de drumuri private și dreptul de acces pe acestea. Ray Laurence aduce ca exemplu un fragment dintr-o inscripție⁶, unde se precizează că „drumul de jos este proprietatea privată a lui Titus Umbrenius, fiul lui Gaius. Rugăm cereți permisiunea utilizării acestui drum. Interzisă pătrunderea cu animale sau vehicule”⁷.

Din sursele târzii aflăm că dacă pe un drum era permisă trecerea cu vehicule sau animale de tracțiune, atunci drumul era considerat *actus*. Dacă accesul era permis nu numai vehiculelor, ci și pentru transportul pietrelor sau lemnului, atunci acel drum era considerat *via*. În aceste condiții, diferența dintre un *actus* și o *via* era legată de modul în care a fost realizată suprastructura lor, adică o *via*, spre deosebire de un *actus*, suporta greutatea

⁴ Siculus Flaccus 146 L, cf. Ray Laurence, *The Roads...*, p. 60-61.

⁵ *Ibidem*.

⁶ CIL XII, 1831.

⁷ Ray Laurence, *The Roads...*, p. 61.

unor vehicule cu încărcături grele. Un *actus* care avea o suprafață mai slabă din punct de vedere calitativ nu permitea aceeași situație, pe asemenea drumuri fiind interzise transportul pietrei sau lemnului.

Drumurile private au fost numeroase, dar în general este vorba de tronsoane mici. *Viae vicinales* aveau importanță locală, în timp ce drumurile principale (*viae publicae*) aveau cea mai mare importanță. Cele trei tipuri de artere rutiere se completau reciproc, creând un sistem rutier care nu a lăsat decât foarte puține regiuni în afara rețelei de comunicații. Din punct de vedere al construirii, reparării sau menținerii drumurilor, romanii au creat un sistem omogen de realizare a infrastructurilor rutiere care utiliza banii statului, ai comunităților locale și ai persoanelor particulare.

Ulpian se referă, pe scurt, la toate diferențele dintre drumurile publice și cele private, precizând: „Numim un drum public atunci când pământul este public. Definiția pe care o dăm noi unui drum privat diferă de aceea a drumului public. [...] Înțelegem prin drumuri publice ceea ce grecii numesc drumuri regale și poporul nostru drumuri pretoriene sau consulare. Drumurile private sunt acelea pe care unii le numesc drumuri agrare. Drumurile locale sunt acelea din sate sau care conduc spre sate”⁸. Așadar, Ulpian face distincție și între *viae vicinales* și *viae militares*, indicând și caracteristicile care le diferențiază și precizând că ultimele conduc la mare, la orașe sau la alte drumuri militare. Sub denumirea de *viae privatae* sau *agrariae* se disting fie drumurile care sunt trasate *in agris (quibus imposita est servitus, ut ad agrum alterius ducant)*, fie drumurile care duc *ad agros* și cu ajutorul cărora se ieșea de pe drumurile consulare. Dar această terminologie (*viae publicae* și *itinera publica*) nu este unică, Ulpianus avertizând că sunt considerate drumuri publice *viae publicae*, *viae praetoriae* și *viae consulares*.

În consecință, în Imperiul Roman e existat o ierarhie a drumurilor. Pe primul loc se situau *viae publicae* sau drumurile consulare, folosite pentru călătoriile pe distanțe lungi. Ele erau întreținute și reparate de autoritatea centrală de la Roma. *Viae vicinales* asigurau accesul spre ferme și sate, spre teritoriile rurale în general. *Viae privatae* asigurau accesul spre proprietățile particulare.

⁸ Ulpianus, *Digestae* 43, 8, 21, cf. Ray Laurence, *The Roads...*, p. 62.

În istoriografia românească, cea mai recentă încercare de clasificare a arterelor rutiere nord-dunărene îi aparține profesorului Nicolae Gudea⁹, care împarte drumurile în trei categorii (de rangul I, II, și III) după modelul aplicat de Gertrude Pascher pentru drumurile din Pannonia Superior¹⁰.

Istoriografia modernă a clasificat drumurile, în general, în funcție de diferite criterii:

1. din punct de vedere al modului de construcție: *viae silicae stratae*, *viae glareae stratae* și *viae terrenae*;

2. în funcție de caracterul și rolul lor: drumuri militare, drumuri comerciale, drumuri vicinale (ramificații);

3. în funcție de intensitatea cu care s-a circulat pe anumite sectoare rutiere, care a avut ca efect creșterea importanței unui drum în detrimentul altora, mai puțin circulată și utilizate: *I. drumuri de importanță majoră, principale, de rangul I* (drumuri militare în primul rând, atât de interior cât și drumuri de limes, care uneau castrarele între ele și asigurau mișcarea rapidă a trupelor dintr-un loc în altul; drumuri comerciale în general, căi de pătrundere a produselor de import și de ieșire a produselor destinate exportului); *II. drumuri secundare, de rangul II* (în general cele care făceau legătura între drumurile principale, între diferite așezări și arterele principale – vile rustice, așezări rurale, sau drumuri care au căpătat o importanță economică în timp, care racordau la sistemul de comunicații central cariere de piatră, saline, exploatări de fier sau de metale prețioase); *III. drumurile de mai mică importanță, de rangul III* (ramificații care asigurau scurtarea distanțelor pe anumite tronsoane, drumuri construite de proprietarii unor vile rustice pentru a avea acces spre marile centre comerciale).

Este clar că au existat diferențe între un tronson de drum sau altul: ori în ce privește modalitatea de realizare a suprastructurii (dale, pietriș, pământ), de care depindea, până la urmă, calitatea și modul de deplasare, ori în ce privește intensitatea traficului, chiar pe unele sectoare care nu erau neapărat pavate cu dale.

⁹ N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vama din provinciile dacice*, Cluj-Napoca, 1996, p. 104-105.

¹⁰ *Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha*, Viena, 1949 (*Der Römische Limes in Österreich, Heft XIX*).

Ceea ce este limpede este că primul tip de clasificare, din punct de vedere al modului de construcție, nu se poate aplica decât în cazul în care cunoaștem toate datele referitoare la infrastructura, suprastructura și principalele caracteristici tehnice ale arterelor rutiere dintr-o provincie. Pentru Dacia, nu putem aplica o asemenea împărțire, din cauză că nu cunoaștem încă, în ansamblu, aceste aspecte¹¹. Al doilea și al treilea tip de clasificare se poate aplica drumurilor din Dacia romană, dar nu separat, ci combinat.

Să vedem așadar cum putem clasifica arterele rutiere din Dacia romană.

I. În categoria drumurilor principale, de rangul I, trebuie incluse, în primul rând, drumurile militare, cele care au fost construite imediat după cucerirea provinciei și care au asigurat deplasarea trupelor și cantonarea lor în castre, în interiorul și pe granițele Daciei. Toate aceste drumuri se desprind din artera rutieră construită de Traian în anul 100 e.n. de-a lungul Dunării, pe malul sudic. Programul rutier a fost gândit și aplicat de Traian imediat după cucerire, mai ales că romanilor nu le era străin întru totul noul teritoriu cucerit¹². Pe de altă parte, miliarul descoperit la Aiton este dovada clară a rapidității cu care s-au construit drumurile¹³. Dacă la 108 e.n. se ajunsese cu construirea drumului imperial de la Dunăre până aproape de nordul provinciei, avem toate motivele să credem că și celelalte artere rutiere pe care au fost amplasate castrerele erau deja construite în anii 108-110 e.n. Dacă acceptăm această conjectură, atunci drumurile principale din Dacia, care au avut la început un pronunțat caracter militar, sunt (Pl. 1):

1. Lederata-Tibiscum;
2. Dierna-Tibiscum;
3. Tibiscum - Ulpia Traiana Sarmizegetusa - Apulum - Salinae - Potaisa - Napoca - Porolissum;

¹¹ Se pot vedea, totuși, ultimele studii despre aspectele tehnice ale drumurilor din Dacia Porolissensis și Dacia Superior: Florin Fodorean, *Observații în legătură cu infrastructura și suprastructura drumurilor romane din Dacia Porolissensis*, în *Revista Bistriței*, XV, 2001, p. 60-76; Idem, *Infrastructura, suprastructura și principalele caracteristici tehnice ale drumurilor romane din Dacia Superior*, în *Apulum*, XL, 2003, p. 155-177.

¹² Mihai Bărbulescu, *Traian și „descoperirea Daciei”*, în vol. *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, 1999, p. 32-39; Idem, *Trajan et la “decouverte” de la Dacie*, în *Transylvanian Review*, X, 2, 2001, p. 59-65.

¹³ CIL III 1627.

4. Drobeta-Bumbești-Pasul Vâlcan-Sarmizegetusa;
5. *Via Alutana*: Sucidava – Romula – Acidava – Rusidava - Pons Aluti – Buridava - Castra Traiana – Arutela – Praetorium - Pons Vetus - Caput Stenarum – Sacidava – Apulum (cu ramificația spre est care unea caestrele așezate de-a lungul Oltului transilvan: Caput Stenarum-Cincșor-Feldioara-Hoghiz-Olteni-Brețcu);

6. *Via Transalutana*: Flămânda – Putineiu – Băneasa - Roșiorii de Vede – Gresia – Ghioca – Urluieni - Săpata de Jos – Purcăreni - Apa Sărată – Jidova – Câmpulung – Voinești – Rucăr – Râșnov – Brețcu;

7. drumul de-a lungul Mureșului: Apulum-Micia-Partiscum;

8. drumul care lega caestrele de pe limesul de nord-vest al Daciei: Bologna-Buciumi-Românași-Romita-Porolissum;

9. drumul de pe granița de nord a Daciei: Tihău-Ileanda-Cășeiu-Dej;

10. același drum de pe granița de nord, în continuare (de la vest la est) în sectorul Dej-Ilișua-Orhei Bistriței;

11. drumul care lega caestrele de pe limesul estic al Daciei: Călugăreni-Sărățeni-Inlăceni-Odorhei-Sânpaul-Olteni-Brețcu.

Drumul principal (sau imperial, cum a mai fost numit) este o *via militaris* care a reprezentat axa rutieră de bază a provinciei Dacia. La fel și celelalte artere rutiere incluse de noi în categoria drumurilor principale au avut un rol deosebit în concepția militar-strategică a provinciei nord-dunărene. Ele legau caestrele (*via alutana* și *transalutana*, drumurile de pe granițele de nord-vest, nord și est) și asigurau buna desfășurare a traficului comercial al Daciei cu provinciile vecine, mai ales cu cele vestice (drumul de pe valea Mureșului).

II. În categoria drumurilor secundare, de rangul II, intră, așa cum am precizat, drumurile care au căpătat în timp un rol preponderent economic.

În Dacia Porolissensis, acestea sunt (păstrăm numerotarea sectoarelor rutiere în continuarea tronsoanelor anterior menționate):

12. drumul pe valea Arieșului spre exploatările aurifere de la Roșia Montană: Turda-Mihai Viteazul-Cornești-Moldovenești-Buru-Sălciua-Câmpeni-Abrud-Roșia Montană;

13. tronsonul Turda-Buru-Iara-Băișoara;

14. drumul pe valea Someșului Mic în sus, de la Cluj-Napoca la Dej: Cluj-Napoca – Dezmir-Apahida-Jucu-Bonțida-Iclozel-Silivaș-Livada-Băița-Bunești-Gherla-Dej;

15. un drum ce traversa de la vest la est Câmpia Transilvaniei: Cluj-Napoca – Apahida-Căianu-Suatu-Reghin;

16. drumul roman Gherla-Sic (spre exploatările de sare din ultima localitate amintită);

17. drumul roman care de la Napoca se îndrepta spre est, spre Bologa: Cluj-Napoca – Florești-Gilău-Căpușu Mare-Izvoru Crișului-Bologa;

18. drumul de pe cursul superior al Mureșului: Brâncovenești-Cristești-Războieni – Cetate.

În categoria drumurilor secundare din Dacia Superior am inclus:

19. artera rutieră care lega drumul de vest (Lederata-Tibiscum) cu drumul de vest (Dierna-Tibiscum): Lederata - Slatina Nera – Dalboșeț – Prilipeț – Prigor – Lăpușnicel – Iablanița – Petnic – Mehadia;

20. un drum paralel cu drumul de vest: Lederata – Zlatița - Slatina Nera - Ciclova Română – Arcidava – Dognecea – Moravița – Bocșa – Berzobia;

21. tronsonul Apulum-Ampelum (prin Micești, Șard, Ighiu);

22. tronsonul Ampelum-Alburnus Maior;

23. drumul care lega stațiunea balneară de la Germisara de artera rutieră principală de pe valea Mureșului: Cigmău-Geoagiu Băi-Săcărâmb-Ampelum;

24. tronsonul de la Micia spre zona auriferă: Micia-Fizeș-Ruda-Brad-Mesteacăn;

25. tronsonul Apulum-Obreja-Târnăveni-Sărățeni (de la Apulum pe Târnavă Mică în sus, spre granița de est);

26. tronsonul Apulum-Obreja-Micăsasa-Sighișoara-Odorhei (de la Apulum pe Târnavă Mare în sus, spre granița de est);

27. un drum pe valea Nirajului în sus, de la Ungheni spre castrul de la Călugăreni.

În categoria drumurilor secundare din Dacia Inferior am inclus:

28. drumul Drobeta-Ad Mutrium-Pelendava-Castra Nova-Romula (drum cu orientare vest-est, peste câmpia românățeană);

29. drumul de pe malul stâng al Dunării, între Drobeta și Sucidava.

Așa cum am precizat, clasificarea nu poate fi întru totul obiectivă. Spre exemplu, drumul roman în sectorul Cigmău-Geoagiu Băi poate fi inclus și în prima categorie, pentru că a fost intens circulat în epoca romană de o serie de înalte oficialități din provincie și pentru că este un drum pavat cu dale poligonale (*via silica strata*), lucru pe care l-am constatat în urma cercetărilor de teren.

III. În categoria drumurilor de mai mică importanță, de rangul III, am inclus acele sectoare rutiere care au fost mai puțin circulat în epoca romană și care sunt jalonate de serie de descoperiri arheologice, dar urmele unora dintre ele nu se mai păstrează până astăzi, poate și pentru că multe au fost simple *viae terrenae*.

În Dacia Porolissensis, acestea sunt:

30. drumurile care legau vilele rustice la rețeaua rutieră principală (spre exemplu: un drum care lega *villa rustica* de la Chinteni de drumul de-a lungul Someșului și care probabil avea un traseu care cobora spre Napoca paralel cu cursul pârâului Chinteni; un drum care lega *villa rustica* de la Ciunăfaia de același drum pe valea Someșului Mic și care urma cursul pârâului Borșa pe direcția vest-est);

31. ramificația Gheorghieni-Dezmir, cu rol în scurtarea distanței între Potaissa și Gherla;

32. ramificația drumului imperial spre castrul de la Potaissa;

33. un posibil drum de la Turda spre Tureni pe valea Racilor, paralel cu drumul imperial;

34. alte drumuri naturale pe văile pârâurilor, ale căror trasee sunt jalonate de o serie de puncte cu descoperiri din epoca romană.

În Dacia Superior și Inferior, am putea include în categoria drumurilor de rangul III următoarele tronsoane rutiere:

34. drumurile de legătură între *via alutana* și *via transalutana*: Slăveni-Putineiu (Băneasa), Enoșești-Urluieni și Ionești Govorei-Pitești;

35. tronsonul Bechet-Castra Nova;

36. tronsonul Ad Mutrium-Poiana-Bumbești.

Rețeaua rutieră din Dacia romană a fost extrem de densă. Numai Tabula înregistrează trei drumuri a căror lungime totală

este de 723 de mile romane, adică în jur de 1070 km. În Dacia Porolissensis există circa 775 km de drumuri care au funcționat în epoca romană. În Dacia Superior romanii au construit circa 2273 km de drumuri. În Dacia Inferior lungimea drumurilor romane ajunge la cifra de 1330 km. Așadar, din ceea ce cunoaștem până în prezent putem aprecia că lungimea totală a drumurilor din Dacia romană este de aproximativ 4378 km (2961 de mile romane). Cifra trebuie privită însă cu precauție, în sensul că noi suntem de părere că pe lângă aceste drumuri au mai existat și altele, drumuri vicinale între diferite așezări neurbane, care nu s-au mai păstrat. Credem deci că până la urmă în Dacia au putut funcționa circa 5000 de kilometri de drumuri romane.

Din păcate am constatat cu uimire că nu avem decât foarte puține date în legătură cu lungimea drumurilor din alte provincii, pe care să le utilizăm aici pentru a putea face o comparație în acest sens. Ca termen de comparație, știm că lungimea drumurilor din Imperiul Roman în timpul lui Traian era de circa 100 000 km¹⁴. Mai știm că Ivan D. Margary a depistat pentru provincia Britannia nu mai puțin de 7400 de mile romane de drumuri, cu precizarea că ar mai putea exista în aceeași provincie încă vreo 2000 de mile de artere rutiere necercetate¹⁵. După un secol de la cucerirea Africii de Nord de către romani și sosirea legiunii III *Augusta*, Numidia (Algeria) și Mauretania erau parcurse de 4000 de mile romane (5914 km) de drumuri¹⁶. În Anatolia există 1687 de mile romane (2495 km) de drumuri¹⁷. Pe baza hărții drumurilor romane din Gallia întocmită de Colin O'Connor în lucrarea sa despre podurile din Imperiul Roman am calculat că rețeaua rutieră principală din Gallii numără circa 12000 km¹⁸. De asemenea, pe baza unei alte hărți cu repartizarea principalelor trasee din Asia Minor, am ajuns la cifra de 15 000 km de drumuri romane pentru regiunea amintită¹⁹.

În aceste condiții, cifra pe care am obținut-o noi privind lungimea rețelei rutiere din Dacia romană, și anume 4378 km de

¹⁴ Victor W. von Hagen, *Le grandi strade di Roma nel mondo*, Roma, 1978, p. 15.

¹⁵ Richard W. Bagshawe, *Roman Roads*, Shire Publications Ltd., f.l., 2000, p. 9-10.

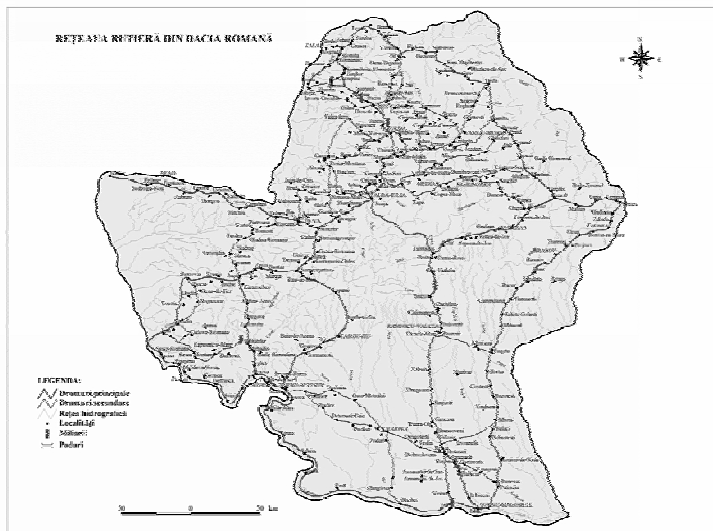
¹⁶ Victor W. von Hagen, *op. cit.*, p. 57-58.

¹⁷ *Ibidem*, p. 115.

¹⁸ Colin O'Connor, *Roman Bridges*, Cambridge, 1994, p. 30, pl. 9.

¹⁹ *Ibidem*, p. 17, pl. 2.

drumuri romane principale, secundare și vicinale, ni se pare rezonabilă, raportată la suprafața provinciei și militarizarea puternică de care a beneficiat în cele 16 decenii și jumătate cât a făcut parte din Imperiu.

LEGIO V MACEDONICA **(pagini de istorie militară)**

Marius Grec

Motto: „Războiul este o problemă de o importanță vitală pentru Stat, domeniu al vieții și al morții, calea care duce spre supraviețuire sau spre nimicire.”

(Sun Tzu, *Arta războiului* 1, 1)

LEGIO V MACEDONICA

Zusammenfassung

Der Arbeit veranlaßt einen Rückblick über die Geschichte dieser militärischen Einheit: 1) von der Gründung bis zu den dakischen Kriege Trajan's; 2) die Troesmis – Etappe (106-168); 3) die in Potaissa verbrachte Zeit (168-271).

Descoperirile arheologice, în special cele epigrafice, au o foarte mare importanță pentru cunoașterea trupelor care au staționat pe teritoriul unei provincii romane. Acesta este unul dintre aspectele esențiale în cercetarea istoriei militare. În cadrul unităților militare, locul central – prin structură, organizare și importanță – este deținut de legiune. Staționarea mai îndelungată a unei legiuni în același castru și teritoriu, are o importanță deosebită asupra vieții economice, sociale și spirituale a acelei provincii. Aceste mari unități militare se constituiau, în provincia în care staționau, într-un important factor de atragere a populației autohtone în circuitul vieții romane. Legiunile erau *de facto* importante nuclee de romanizare (prin recrutare, veterani etc.). Între legiunile intim legate de istoria provinciei Dacia, un rol important este jucat de Legiunea V Macedonica, participantă activ la războaiele dacice ale lui Traian și la întemeierea organizatorică a Provinciei. Ulterior, în anii 168/169, prin mutarea și instalarea ei la Potaissa, în Dacia Porolissensis, marea unitate militară romană va contribui la consolidarea romanității în acest îndepărtat colț al Imperiului Roman.

Prima încercare de abordare – din punct de vedere istoriografic – a trecutului legiunii de la Potaissa, a fost făcută de

către Maria Zaccharescu, care în 1883 își susținea teza de doctorat cu tema: „Legiunile XIII Gemina și V Macedonica cu istoria municipiilor Apulum și Troesmis”¹. Este meritorie preocuparea autoarei pentru această spinoasă problemă, a istoricului celor două legiuni importante ale Daciei, mai cu seamă datorită lipsei cercetărilor arheologice sistematice, care să vizeze cele două legiuni importante ale provinciei Dacia; acesta este motivul pentru care lucrarea Mariei Zaccharescu rămâne cu meritul de a fi prima, care a încercat să abordeze – în mod unitar – acest gen în istoriografia noastră. La sfârșitul secolului al XIX-lea se alcătuiesc și importante colecții de obiecte de artă; cea dintâi aparține cantorului, învățătorului și fotografului J. Botar. Colecția, formată în principal în perioada 1886-1897, cuprinde sute de obiecte romane: ceramică, arme, diferite tipuri de ustensile, podoabe, monede, obiecte mărunte de bronz, statuete de teracotă și bronz². Din păcate această stăruință de a strânge cât mai multe obiecte nu s-a împletit cu preocupările științifice, ci cu dorința de a vinde colecția la un preț cât mai mare. Acesta este motivul pentru care colecția se risipește în perioada 1900 – 1910, ajungând – în cea mai mare parte - în străinătate. Din fericire, unele piese au fost studiate și publicate de către I. Tégglás, care a și achiziționat câteva obiecte.

Pionier al cercetării istoriei Legiunii V Macedonica, pasionat colecționar de antichități romane, I. Tégglás începe adunarea obiectelor antice romane în 1873. Învățător, iar mai apoi inspector școlar adjunct, el profesează în diferite regiuni ale Transilvaniei: Făgăraș, Brașov, Petroșani, Sibiu, Rupea, Sighișoara, pentru ca în 1894 să se stabilească definitiv la Turda. Indiferent de zona în care era transferat, el își continua excursiile prin zonă, notând, desenând, publicând tot ce i se părea interesant. Cea mai rodnică perioadă a activității sale a început abia după 1894; din acest moment timpul său liber este consacrat în exclusivitate cercetării istoriei orașului Turda și a împrejurimilor. Timp de două decenii (până în 1915 - anul morții), I. Tégglás a urmărit sistematic toate descoperirile din zonă, achiziționând tot ce era cu putință sau făcea notițe și desene în caietul său de schițe³. Prin susținuta sa

¹ Maria Zaccharescu, *Legiunile XIII Gemina și V Macedonica cu istoria municipiilor Apulum și Troesmis*, București, 1883.

² R. Ardevan, A. A. Russu, în *Acta MP* 3, 1979, p. 387-409; Ana Cătinaș, în *ActaMN* 32, I, 1995.

³ I. Bajusz, în *ActaMP* 4, 1980, p. 367; Ana Cătinaș, *Opaite din colecția Tégglás*, în M. Bărbulescu (ed.), *Civilizația romană în Dacia*, Cluj, 1997, p. 172-214.

activitate de colecționare, I. Téglás a deschis calea cercetărilor ulterioare privind istoria orașului Potaissa și a Legiunii V Macedonica. Devenea tot mai stringentă necesitatea înființării unui muzeu local care să păstreze antichitățile din Turda și împrejurimi. Abia la 22 noiembrie 1943, în prezența lui C. Daicoviciu și I. Berciu, se semnează - de către un grup de intelectuali turdeni - actul care dorea să pună bazele muzeului din Turda⁴ (războiul și situația confuză de la sfârșitul acestuia au făcut ca porțile muzeului să se deschidă abia în 1951)⁵.

Primele săpături arheologice sistematice în castru vor începe în anul 1958, fiind cercetat bastionul din colțul sud-estic și unele elemente de fortificație. Deși raportul publicat sublinia necesitatea continuării cercetărilor⁶, lucrările vor fi abandonate. Reluarea cercetărilor sistematice se va produce în 1971 sub conducerea lui C. Daicoviciu, iar din 1973 sub conducerea lui M. Bărbulescu, săpăturile sistematice vor fi amplificate, an de an, pe măsură ce descoperirile erau mai relevante în cel mai mare castru de legiune din provincia Dacia. În activitatea de cercetare au fost antrenați din ce în ce mai mulți cercetători, angajații Muzeului din Turda, studenții de la facultățile de profil ale universităților „Babeș-Bolyai” din Cluj – Napoca și „Petru Maior” Târgu Mureș. Personal, am avut privilegiul de a face parte din acest colectiv în perioada 1981-1998, contribuind la clarificarea tipologiei ștampilelor Legiunii V Macedonica⁷.

Rezultatele cercetărilor din orașul antic și castrul de la Potaissa au fost publicate în câteva sinteze de o valoare incontestabilă⁸, fiind unul dintre obiectivele arheologice bine cunoscute, dar care oferă încă suficiente motive de continuare a

⁴ D. Pop, în *Apulum* 2, 1943-1945, p. 431.

⁵ I. Țigăra, în *Act Muz* 1955, p. 45.

⁶ I. H. Crișan, în *Materiale* 7, 1961, p. 431-439.

⁷ Problema a fost abordată în teza de doctorat *Materialul tegular militar din Dacia Porolissensis*, susținută la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca în 1999, publicată sub titlul *O istorie a Daciei Porolissensis (istoria militară a provinciei în material tegular)*, Arad, 2000; problema este reluată și completată în M. Grec, *Imaginea Legiunii V Macedonica în inscripții*, Arad, 2004.

⁸ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; Idem, *Potaissa – studiu monografic*, Turda, 1994; Idem, *Castrul legionar de la Potaissa*, Zalău, 1997; M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis*, Arad, 2000; Idem, *Imaginea Legiunii V Macedonica în inscripții*, Arad, 2004.

cercetărilor; în mod incontestabil ne aflăm în fața unui complex arheologic de importanță nu numai națională, ci și internațională.

Istoria Legiunii V Macedonica se întinde pe circa trei secole, perioadă în care s-a aflat de multe ori implicată în momentele fierbinți ale existenței statului roman. Înființată – după cum se pare – în preajma bătăliei de la Philippi (de unde își trage și numele la fel ca și celelalte legiuni cu acest apelativ), de către Brutus, va ajunge pe teritoriul Moesiei în timpul lui Augustus, iar mai apoi ia parte la operațiunile militare care se vor finaliza cu transformarea Thraciei în provincie romană. Pentru a sublinia oarecum, importanța acestei unități militare, enumerăm doar câteva dintre bătăliile și campaniile la care aceasta a luat parte: asediul Ierusalimului (68 d. Hr.), războaiele dacice ale lui Domițian, la cele două războaie dacice ale lui Traian, războiul împotriva lui Bar-Cochba (132-135), războiul parthic al lui Lucius Verus (162-165), pacificarea burilor (anul 180), războaiele civile din timpul lui Septimius Severus (193 – expediție împotriva lui Didius Iulianus în Italia; expediție împotriva lui Pescennius Niger în Orient, de unde se întorc în 196), la al doilea război parthic al lui Septimius Severus. Începând cu domnia lui Maximinus Thrax (235-238) se deschide o perioadă de anarhie militară, când atitudinea Legiunii V Macedonica este în general loială față de împărații aflați în funcție⁹.

Principalele garnizoane în care legiunea a staționat perioade mai îndelungate, au fost:

- *Oescus* (în provincia Moesia, din timpul lui Augustus – până în 106 d. Hr.);
- Troesmis (pentru perioada de staționare a legiunii în provincia Moesia Inferior – 106/168);
- *Potaissa* (pentru perioada de staționare a legiunii în Dacia Porolissensis – 168-274/275);

⁹ Pentru istoricul legiunii se pot consulta (lucrări de sinteză): E.Ritterling, în *RE*, XII, 2, 1925, col. 1572-1579, s.v. *legio*; DA, III, 2, 1904, p. 1082; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; Idem, *Potaissa – studiu monografic*, Turda, 1994; Idem, *Castrul legionar de la Potaissa*, Zalău, 1997; M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis (istoria militară a provinciei în material tegular)*, Arad, 2000; Idem, *Imaginea legiunii V Macedonica în inscripții*, Arad, 2004. Pentru situarea Legiunii V Macedonica în contextul mai larg al istoriei Daciei, ca provincie a Imperiului Roman, o excelentă sinteză este lucrarea lui C. C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000.

- *Oescus* (pentru perioada în care legiunea staționează în Dacia Ripensis, când își reocupă castrul părăsit la începutul secolului al II-a d. Hr.; 274/275 – secolul al IV-lea, când în virtutea reformelor militare ale epocii legiunile vor fi divizate în corpuri mai mici, de circa 1000 militari; acesta va fi, de fapt, și sfârșitul tuturor legiunilor care făcuseră prestigiul Imperiului Roman).

Având în vedere că acest studiu se axează pe aprofundarea perioadei 168–274/275, interval de timp în care Legiunea V Macedonica a avut garnizoana la Potaissa, vom face o scurtă trecere în revistă a principalelor evenimente cu care se confruntă marea unitate militară romană, în perioada dacică.

Legiunea V Macedonica în perioada dacică (168–274/275)

Motto: *„Legiunea V Macedonica a îndeplinit un rol complex vreme de câteva secole în provinciile Moesia și Dacia, contribuind din plin la stabilirea, consolidarea și apărarea vieții romane în zona largă a Dunării de Jos.”*

(M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*)

Încă de la constituirea sa (106 d. Hr.), provincia Dacia a fost împânzită cu numeroase trupe. Până în anul 118, în Dacia au staționat, probabil, trei legiuni: XIII Gemina, VIII Flavia Felix și, poate, I Adiutrix. De la 117/118, când are loc reorganizarea Provinciei sub Hadrian (117–138) și până în 168/169, Dacia va fi apărată de o singură legiune, Legiunea XIII Gemina, pentru ca de la această dată să i se alăture și Legiunea V Macedonica, în contextul noii reorganizări ordonate de Marcus Aurelius (161–180)¹⁰.

¹⁰ Pentru a aprofunda principalele date despre legiunile care au staționat temporar sau un timp mai îndelungat în Dacia, se pot consulta câteva lucrări de sinteză, de referință: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985; *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; Idem, *Castrul legionar de la Potaissa*, Zalău, 1997; V. Moga, *Castrul roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998. Mai recent, I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în Yann Le Bohec (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut – Empire* [Actes du Congrès de Lyon], Lyon, 2000, p. 205-225.

Data la care Legiunea V Macedonica a fost atribuită provinciei Dacia a condus la dispute istoriografice, istoricii susținând cu argumente, date diferite, care oscilau în intervalul 166–169. E. Ritterling arăta că legiunea a fost adusă în contextul reorganizării Daciei pentru întărirea provinciei, ca o măsură preventivă luată de Marcus Aurelius, în anii 166–167¹¹. C. Daicoviciu se pronunță pentru o dată mai târzie (168–169)¹², arătând că o nouă schimbare internă organizării Daciei are loc sub Marcus Aurelius în acești ani; legiunea vine direct de pe frontul din Orient din cauza primului război marcomannic (167–175), unitatea fiind cantonată la Potaissa (azi Turda – jud. Cluj) în Dacia Porolissensis.

M. Macrea, referindu-se la aceeași problemă, considera că unitatea a fost transferată direct de la Troesmis în Dacia, la Potaissa, prin anii 167-168¹³, pentru ca mai târziu să se ralieze opiniei care pleda pentru o dată ceva mai târzie (anul 169)¹⁴, arătând că la întoarcerea din Orient, legiunea este trimisă și angajată direct în războiul marcomanic; aceasta este împrejurarea în care prezența și stabilirea unității în Dacia se produce, practic, abia în jurul datei de 169.

În anul 166 se încheie, cu o victorie pentru Roma, războiul din Orient împotriva parților. Prețul acestei victorii este însă deosebit de dureros; ciuma decimează legiunile care, întorcându-se în Europa, o răspândesc în întreg imperiul. Un an mai târziu, în 167, izbucnește – în alt colț al Imperiului – un lung și împovărător război, primul război marcomannic (167–175). Evenimentele războiului afectează inclusiv Dacia (de exemplu, acum sunt ascunse – la Alburnus Maior – tăblițele cerate)¹⁵.

Pentru a întări apărarea Daciei, acesteia îi este atribuită o nouă legiune, Legiunea V Macedonica, care după întoarcerea din Orient nu mai este lăsată în vechea garnizoană de la Troesmis, ci primește o nouă garnizoană în Dacia Porolissensis, la Potaissa. Înainte de-a se putea stabili efectiv în noua garnizoană și de a-și

¹¹ E. Ritterling, în *RE*, XII, 2, 1924, col. 1579, 1301, s.v. *legio*.

¹² C. Daicoviciu, *La Transilvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 99.

¹³ M. Macrea, în *Dacia* 8, 1964, p. 156-160; Idem, în *SCIV* 8, 1957, p. 221.

¹⁴ Idem, în *ActaMN* 3, 1966, p. 146; Idem, în *Dacia* 11, 1967, p. 139; *Idem*, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 64.

¹⁵ H. Daicoviciu, I. Piso, în *ActaMN* 12, 1975, p. 162–163; N. Gudea, *Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice*, în *ActaMP* 14, 1994, p. 67-94. Pentru *expeditio prima Germanica* și *expeditio secunda Germanica*, a se vedea V. Rosenberger, *Bella et expeditiones*, Stuttgart, 1992, p. 100-110.

construi castrul, legiunea este angajată direct în lupte. Deși nu cunoaștem cu exactitate în ce zonă de frontieră a luptat, la un moment dat unitatea ajunge în Pannonia Superior, o șampilă cu numele legiunii fiind descoperită la Carnuntum¹⁶. Tot în timpul războaielor marcomannice (166–180) au fost aduse în Dacia și vexillații din Legiunea I Italica¹⁷ și X Fratensis¹⁸, pentru a face față situației critice în care se afla Provincia.

Când ajunge legiunea sau cel puțin o parte a ei la Potaissa, nu se poate stabili cu precizie. În nordul Daciei luptele se prelungesc până în anul 180, la moartea lui Marcus Aurelius. Commodus, urmașul acestuia, renunță la politica ofensivă încheind pace cu quazii și marcomannii. Se poate presupune că în acest interval vexillații ale Legiunii V Macedonica au participat la lupte. Având în vedere faptul că reorganizarea provinciei Dacia se face în anii 168–169 și că un important aspect al reorganizării era legat direct de prezența a două legiuni în Provincie, este de presupus că în acești ani se hotărăște și locul de garnizoană al legiunii la Potaissa¹⁹. Chiar dacă – în contextul stării de război în care se afla Imperiul – unitatea era nevoită să acționeze mai departe de Potaissa, legiunea V Macedonica se considera ca făcând parte din *exercitus Daciae Porolissensis*.

Plecând pe frontul marcomannic, Legiunea V Macedonica a lăsat în Dobrogea un detașament. Acesta, împreună cu un detașament al Legiunii I Italica, formează o vexillație care la Adamclissi închină un altar lui Neptunus Augustus²⁰. În această inscripție Legiunea I Italica poartă epitetul *M(oesica)*, iar Legiunea V Macedonica epitetul *D(acica)*. Epitetele certifică că legiunile aparțineau la două provincii diferite. Deci, Legiunea V Macedonica aparținea Daciei, deși pe front lupta în altă zonă.

Se poate afirma că în anul 170, cel puțin o parte din efectivul legiunii sosește la Potaissa, într-un moment în care pe front nu era necesară prezența întregului efectiv. Acest lucru reiese din inscripția veteranului Titus Valerius Marcianus, care pe la 170 este lăsat la vatră din Legiunea V Macedonica, unitate

¹⁶ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 62. A se vedea și A. Mócsy, în *RE Suppl IX* (1961), col. 561; Idem, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston, 1974, p. 191; I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, p. 215.

¹⁷ *CIL*, III, 889.

¹⁸ *CIL*, III, 7625.

¹⁹ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 62–64.

²⁰ *CIL*, III, 14 433.

care făcea parte la data respectivă din trupele Daciei. Având în vedere importanța acestei inscripții, o reproducem integral, după ISM, V, 160:

/T. Val(erius)/ T(iti) f(ilius) Pol(l)ia (tribu)Marci-
/anus/ cas/tris/ vet/eranus/ leg/ionis/ V Mac(edonicae) ex
/b(ene)fficiario c/o(n)s(ularis) milit(are) coep(it) imp(eratore)
/Antoni/n(o) IIII co(n)s(ule) funct(us) ex-
5 /pedi/t(ione) Orientali sub St-
/at(io) Pri/sco, Iul(io) Severo, M/art(io)/
/Vero/ c(larissimis) v(iris) item Germ(anica) sub
/Cal/pur(nio) Agricola, Cl(audio) Fronto-
/ne/ c(larissimis) v(iris) m(issus) h(onesta) missione in Da-
10 cia Cethe(go) et Claro co(n)s(ulibus)
sub Corne(lio) Clemente c(larissimo) v(iro) r-
evers(us) at lares suos et
Marcia Basiliss(a) matre
dend(rophorum), enupt(a) sibi, Val(eria) Lon-
15 ga sarore, pro sal(ute) sua suor(um)q(ue)

„Titus Valerius, fiul lui Titus, din tribul Pollia, Marcianus, născut în castre, veteran al legiunii V Macedonica, fost *beneficiarius consularis*, și-a început serviciul în armată în timpul celui de-al patrulea consulat al împăratului Antoninus, a îndeplinit o misiune în expediția orientală sub Statius Priscus, Iulius Severus și Martius Verus, preastrăluciți bărbați, de asemenea, în expediția germanică sub Calpurnius Agricola și Claudius Fronto, preastrăluciți bărbați; a fost lăsat la vatră în Dacia sub consulatul lui Cethegus și Clarus, fiind guvernator Cornelius Clemens, preastrălucit bărbat, și a revenit la căminul său; a pus (acest monument) pentru sănătatea sa și a lor săi, prin (grija lui) Marcia Basilissa, preteasă a colegiului de dendrophori, soția sa, și Valeria Longa, sora sa”²¹.

Cu toate că Commodus a renunțat definitiv la politica ofensivă, liniște deplină nu a fost în Dacia. Două izvoare antice, *Historia Augusta* și Dio Cassius arată că legații săi au învins maurii și dacii (este vorba desigur de dacii liberi) prin anii 183–184. Generalii săi au fost Clodius Albinus și Pescenius Niger, viitorii contracandidați ai lui Septimius Severus²². Alte tulburări se produc în interiorul provinciei Dacia, dar și în alte provincii, împotriva lui Commodus, pe la 185–186. războaiele sunt duse de Pescenius Niger – în calitate de *legatus Augusti pro praetore* (guvernator al

²¹ Pentru detalii este necesară trecerea în revistă a tuturor comentariilor și trimiterilor făcute în ISM, V, 160, p. 196–199.

²² M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 76; I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, p. 215–216

Daciei), iar Clodius Albinus ca *legatus Augusti*, probabil în fruntea Legiunii V Macedonica²³. În aceste împrejurări, Legiunea V Macedonica a avut o atitudine fidelă față de împărat, ceea ce i-a adus epitetul de *pia constans*²⁴, pe care îl va purta de acum înainte în inscripții, cu atât mai mult cu cât acesta nefiind imperial nu putea suferi o eventuală *damnatio memoriae*; este cunoscut faptul că Commodus a fost ucis în anul 192, iar Senatul l-a declarat inamic public, numele fiindu-i șters de pe lista împăraților.

Starea de relativă nesiguranță din Dacia în timpul lui Commodus este relevată și de numărul mare de tezaure monetare îngropate la Apulum, Dumbrăvioara, Poiana Sărată. Acest fenomen reflectă o stare de tulburare generală, determinată nu numai de luptele cu barbarii, ci și de invazia goților în zona nordului Mării Negre²⁵.

Nu se știe nimic precis despre vreo participare a legiunii la războaiele orientale ale lui Septimius Severus, nici la cele din Mesopotamia (197–199) în urma cărora aceasta devine provincie romană, cu reședința la Nisibis. Știm însă că legiunea a contribuit la înfrângerea lui Clodius Albinus. În două inscripții descoperite la Calama²⁶ (Africa proconsularis) și Rusicade²⁷ (Numidia), este atestată o *vexillatio Daciscarum*, condusă de Tiberius Claudius Claudianus care purta titlul de *praepositus*, la puțin timp după ce acesta fusese *legatus legionis V Macedonicae*. Această vexillație pe la 196–197 luptă împotriva candidatului imperial²⁸. Vexillația era probabil alcătuită din patru mii de soldați, câte două mii din fiecare legiune dacică (Legiunea XIII Gemina și Legiunea V Macedonica), la care se adaugă detașamente recrutate din trupe auxiliare. Bătălia decisivă se dă la 19 februarie 197 la Lugudunum; victoria lui Septimius Severus este deplină, rivalul său Clodius Albinus fiind ucis pe câmpul de luptă. După această bătălie vexillația îl însoțește pe Tiberius Claudius Claudianus în Pannonia, unde acesta a fost

²³ I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, nr. 27, p. 137 și urm., nr. 68, p. 267 și urm. Pentru o clarificare în ceea ce privește izvoarele istorice din timpul lui Commodus, a se vedea D. Ruscu, *Dacia în vremea lui Commodus*, în *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, 2002, p. 136–141.

²⁴ E. Ritterling, *op. cit.*, col. 1580.

²⁵ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 77.

²⁶ *CIL*, VIII, 5349.

²⁷ *CIL*, VIII, 7978.

²⁸ E. Ritterling, *op. cit.*, col. 1311, 1580; I. Piso, în *Epigraphica*, București, 1977, p. 176.

numit guvernator; de acolo se va întoarce în Dacia, probabil, sub conducerea unui *tribunus laticlavius*²⁹.

După moartea lui Septimius Severus, urmașul acestuia Caracalla se interesează îndeaproape de situația armatei și a castrului din Provincie, în special cu ocazia vizitei pe care o efectuează în anul 214. Tot atunci izbucnesc conflicte cu populațiile de la graniță. Participarea legiunii la aceste ciocniri nu este dovedită cu nimic, ele fiind reduse ca întindere. Se poate vorbi, cu o mai mare probabilitate, de tratative duse de împărat – de pe poziții de forță – din mijlocul numeroaselor sale trupe, instalate în castru puternice în spatele unei linii de apărare ce părea a fi inexpugnabilă³⁰.

Atitudinea Legiunii V Macedonica față de Caracalla nu putea fi decât binevoitoare, pentru că acesta luase măsuri pentru mărirea soldei anuale (*stipendium* – plătită în *denarius*) a legionarilor³¹, astfel:

- *miles* – de la 450 D, la 675 D;
- *eques* – de la 525 D, la 786,5 D;
- *sesquipedarius pedes* – de la 675 D, la 1 012,5 D;
- *centurio* – de la 7 250 D, la 12 500 D;
- *primus pilus* – 35 000 D, la 56 250 D;
- *praefectus castrorum* – de la 35 000, la 56 250 D.

De altfel, se pare că acum legiunea își ia numele de *Antoniniana*, epitet atestat pe materialul tegular ștampilat³². În ceea ce privește inscripția de la Potaissa în care epitetul *Antoniniana* a fost martelat, aceasta datează din timpul lui Elagabal (218–222), el fiind singurul Antonin care a suferit o *damnatio memoriae*³³.

²⁹ I. Piso, în *Epigraphica*, București, 1977, p. 175.

³⁰ M. Macrea, în *SCIV* 8, 1–4, 1957, p. 215–251; Idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 86; C. H. Opreanu, *Dacia romană și barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 85–86. Pentru amănunte despre vizita lui Caracalla în Dacia, a se vedea D. Ruscu, *Vizita lui Caracalla în Dacia*, în *op. cit.*, p. 142–149.

³¹ M. Macrea, în *SCIV* 8, 1–4, p. 221, n. 26–27; Pentru detalii privind veniturile din Imperiu, precum și prețurile practicate în diferitele provincii, a se vedea R. Duncan – Jones, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge, 1982.

³² I. I. Russu, în *Probl Muz* 1964, p. 23; pentru o primă tipologie completă a Legiunii V Macedonica, a se consulta M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis (istoria militară a provinciei în material tegular)*, Arad, 2000, p. 118–169, tipologia este completată prin lucrarea: M. Grec, *Imaginea legiunii V Macedonica în inscripții*, Arad, 2004.

³³ *CIL*, III, 902.

O problemă este prezența Legiunii VII Gemina la Potaissa. Pe o inscripție descoperită în castrul legiunii³⁴, alături de numele Legiunii V Macedonica *pia constans*, apare și numele Legiunii VII Gemina din Hispania. Aceasta nu conține elemente de datare, cu excepția epitetului menționat primit pe la 180³⁵ nefiind însă posibil – pe această bază – a se stabili momentul exact și motivul prezenței acestei unități militare în Dacia Porolissensis la Potaissa. Dacă la Potaissa cele două detașamente legionare sunt pomenite împreună, de ce nu ar fi posibil ca ele să fie menționate în materialul tegular ștampilat, separat, dar cronologic împreună. Menționez că, deși dovezile sunt puține, se poate susține ideea că Legiunea V Macedonica a lăsat ștampile tegulare la Porolissum, acestea putând fi puse în legătură cronologică cu cele ale Legiunii VII Gemina, datate la mijlocul secolului al II-lea sau începutul secolului al III-lea³⁶.

În timpul împăraților Elagabal (218-222) și Severus Alexander (222-235), legiunea a purtat alături de epitetele *pia*, *fidelis*, *constans* și combinații dintre ele, dar și epitete noi: *Antoniniana*³⁷ și *Severiana*³⁸. Începând cu domnia lui Maximinus Thrax (235-238), se intră în „Epoca Anarhiei militare” (235-284). Jumătatea de secol cuprinsă între asasinarea lui Severus Alexander și ocuparea tronului de către Dioclețian este o perioadă de continue lupte civile și războaie pentru apărarea granițelor Imperiului. În această perioadă adevăratul stăpân este armata, cea care proclamă sau detronează împărații. Din informațiile certificate de până acum, se pare, că în această epocă Legiunea V Macedonica a avut – în general - o atitudine de loialitate față de împărații în funcție; este remarcabilă loialitatea față de Gallienus în luptele împotriva uzurpatorilor³⁹.

³⁴ M. Bărbulescu, Z. Milea, în *SCIVA* 26, 4, 1975, p. 573; I. I. Russu, în *SCIVA* 28, 2, 1977, p. 221.

³⁵ M. Bărbulescu, Z. Milea, în *SCIVA* 26, 4, 1975, P. 571-576; I.I. Russu, în *SCIVA* 28, 2, 1977, p. 217-223, P. Le Roux, în *ZPE* 43, 1981, p. 199-206; N. Gudea, în *SCIVA* 27, 1, 1976, p. 113.

³⁶ Pentru amănunte și explicații a se vedea M. Grec, *Ștampile civile sau militare* în *EphNap* 1, 1991, p. 173-177; I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, Lyon, 2002, p. 218-220.

³⁷ I. I. Russu, în *Probl Muz* 1964, p. 22-23.

³⁸ Idem, în *Act Muz* 2, 1956, p. 131, nr. 10.

³⁹ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, p. 31-32.

Vremea anarhiei militare este și perioada în care se întetesc atacurile popoarelor „barbare”. În 242 se produce un nou atac al carpilor, ei invadând Moesia și Tharacia. Invazia carpilor din acest an se pare că afectează și Dacia Malvensis și partea de răsărit a Daciei Apulensis; din această perioadă datează mai multe tezaure îngropate, dar operațiuni militare deosebite nu se cunosc în Dacia⁴⁰.

În timpul lui Gordian al III-lea (238-244), legiunea – ca semn de fidelitate – va purta epitetul *Gordiana*⁴¹. Poate, sub acest împărat s-a format și un detașament din cele două legiuni dacice, conduse de un *tribunus*⁴². În aceiași perioadă este atestată o altă vexillație alcătuită din trupe ale celor două legiuni dacice, conduse de un *dux*, care este amintită într-o inscripție de la Roma⁴³.

Însă, marele atac al carpilor se produce în timpul împăratului Filip Arabul, în anii 245–248, atac care a zguduit puternic dominația romană din Dacia. Din informațiile pe care le avem de la Zosimus rezultă că atacul carpilor s-a produs undeva la Dunăre; pentru a-i putea înfrânge, împăratul a venit personal pentru a conduce operațiunile militare⁴⁴. Din această perioadă datează mai multe tezaure îngropate, care redau tabloul sumbru al acestor ani⁴⁵.

La luptele cu carpii au luat parte trupe din Dacia, legiunile și unități auxiliare. Nu este exclus ca însăși Potaissa, chiar castrul legiunii să fi fost atacat. Cu prilejul cercetărilor arheologice se constată refaceri la turnul din colțul de nord-vest, constatându-se îngroșarea laturilor bastionului. La *porta decumana* cercetările arheologice au dovedit că, la un moment dat, jumătatea de nord a porții, pe unde trece drumul de acces în castru, a fost blocat de un zid; ulterior – când pericolul a trecut – zidul a fost demolat până la temelie. Care a fost pericolul care a determinat închiderea porții? Probabil tocmai acest mare atac al carpilor (245–248) din timpul

⁴⁰ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 438.

⁴¹ I. I. Russu, în *Act Muz* 2, 1956, p. 120-123, nr. 1.

⁴² *CIL*, XI, 1836; Ritterling, *op. cit.*, col. 1721.

⁴³ *CIL*, VI, 1645.

⁴⁴ D. Tudor, *Olenia romană*, București, 1978, p. 330; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 349; I. Piso, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 305 sqq; Idem, *Les légions dans la province de Dacie*, 2002, p. 224; C.M. Tătulea, *Romula-Malva*, București, 1994, p. 76.

⁴⁵ B. Mitrea, în *SCIV* 4, 3-4, 1953, P. 611-640; E. Petac, în *SCN* 12, 1998, p. 27-40. Sinteza domeniului: Viorica Suciu, *Tezaure din Dacia romană și post-romană*, Cluj, 2000.

lui Filip Arabul⁴⁶. Deși provincia Dacia a avut de suferit în urma acestor atacuri ale carpilor, totuși – după încheierea conflictului – provincia se reface destul de repede; este o dovadă a faptului că stricăciunile nu au fost catastrofale⁴⁷.

Restabilirea situației, la Potaissa, este reflectată și de terminarea Templului închinat lui *Deus Azizus bonus puer conservator*, prin anii 256–258 de către Donatus, *praef. leg. V Mac(edonica) III pia fid[elis]*⁴⁸, în sănătatea împăraților Valerianus și Gallienus, a fiului său Valerianus, a soției sale Salonina și a Legiunii V Macedonica, aflată – după cum se observă – în vechea garnizoană de la Potaissa.

Epoca lui Gallienus (253–268) este ultima perioadă din care deținem informații despre activitatea Legiunii V Macedonica, în armata Daciei. Există indicii că înainte de anul 257, Gallienus duce lupte la granița provinciei cu dacii liberi. Se poate că epitetul *III pia fidelis*, pe care-l poartă legiunea în inscripția mai sus amintită, să-l fi dobândit în urma participării, credincioase, la aceste lupte⁴⁹. În timpul războaielor civile, legiunea a fost de partea lui Gallienus. Acest lucru se vede pe monede, unde apar însemnele legiunii și epitetele *VI* și *VII pia fidelis*⁵⁰. În anul 258, guvernatorul Pannoniei, Ingenuus, este proclamat împărat de trupele sale, dar rebeliunea este reprimată; la scurt timp se ridică alt contracandidat la tronul imperial susținut de aceleași trupe, Regalianus⁵¹. Acestea sunt, probabil, împrejurările, în care o vexillație compusă din detașamente ale celor două legiuni dacice ajunge în Pannonia Superior la Poetovio, condusă de Flavius Aper *praepositus leg. V Mac. et XIII Gem. Gallienarum*⁵². După cum s-a

⁴⁶ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj – Napoca, 1987, p. 29.

⁴⁷ C. Daicoviciu, în *AISC* 3, 1936-1940, p. 246-248.

⁴⁸ *CIL*, III, 875= *ILS*, 4345. Cf. M. Bărbulescu, *Païens et chrétiens en Dacie au milieu du IIIe siècle*, în *Transylvanian Review* 5, 1996, 3, p. 32-37; I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, p. 217.

⁴⁹ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 443.

⁵⁰ E. Ritterling, în *RE* XII (1925), col. 1340, 1580, 1722, s.v. *legio*; *RIC*, V/1, p. 95, nr. 345 (a. 258), p. 95, nr. 347 (a. 259), p. 96, nr. 360 (a. 258).

⁵¹ Pentru implicarea legiunilor dacice în luptele pentru putere din spațiul pannonic, a se vedea A. Alföldi, *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt, 1967, p. 100 sqq.

⁵² *AE* 1936, 53-57 = *CIMRM*, II, 1585, 1592, 1594, 1596, = *IDRE*, II, 266-270; P. Horowitz, în *SCIV* 8, 1-4, 1957, p. 333-334; I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, p. 217. A se vedea și C.H. Opreanu, *Raetia, Pannonia și Dacia în vremea lui Gallienus*, în *Analele Banatului* 7-8, 2000, p. 393-406.

stabilit, nu este vorba despre o mutare a legiunilor dacice în Pannonia, ci doar de detașarea a două detașamente din aceste legiuni (care poartă epitetul imperial *Galliena*), sub coordonarea comună a unui comandant de rang nu prea înalt, pentru a lupta împotriva uzurpatorilor care s-au ridicat, sprijiniți de trupele annonice. Posibilitatea de a lua efective din Dacia, pentru a face față situațiilor explozive din alte părți, a fost interpretată drept o dovadă că sub Gallienus situația din Dacia era – relativ – bună⁵³. Trebuie făcută însă precizarea că împăratul procedase astfel, deoarece nu avea de ales, fiind interesat mai mult de soarta tronului și a propriei sale persoane, decât de aceea a provinciei Dacia. Prin urmare, nu se poate afirma cu certitudine că situația din Dacia ar fi fost mai bună decât în alte provincii; este cert că plecarea unor detașamente din Dacia a slăbit capacitatea de apărare a Provinciei. Nu cunoaștem mărimea unor astfel de detașamente, dar știm că aveau o largă independență în ceea ce privește modul de acțiune; acesta este și motivul pentru care ele au fost numite *legiones*⁵⁴.

Oricât de grea și în parte confuză ar fi fost situația din Dacia în timpul domniei lui Gallienus, viața romană a continuat să se desfășoare – în linii esențiale – în formele obișnuite. Astfel, în perioada domniei comune a lui Valerian și Gallienus (253-259), se ridică un templu la Potaissa, se pun inscripții la Potaissa și Mehadia. Nu lipsesc cu totul inscripțiile nici după 259, în perioada în care Gallienus domnește singur (260-268)⁵⁵.

Deși unele izvoare literare vorbesc despre o pierdere a Daciei, în vremea lui Gallienus, descoperirile epigrafice, arheologice, numismatice dovedesc că stăpânirea romană s-a menținut în Dacia, poate doar cu excepția unor teritorii de la marginea provinciei, până în vremea împăratului Aurelian⁵⁶.

⁵³ C. Daicoviciu, *La Transilvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 177 ; F. Horowitz, în *SCIV* 8, 1-4, 1957, p. 333-338. Pentru o interpretare la standardele istoriografiei actuale, a se vedea P. Hùgel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelianus)*, Ed. Nereamia Napocae, Cluj, 2003.

⁵⁴ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, p. 32.

⁵⁵ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 448. Mai recent, P. Hùgel, *Inscripțiile și sfârșitul stăpânirii romane în Dacia, în Napoca 1880*, 1999, p. 105-120.

⁵⁶ M. Macrea, *op. cit.*, p. 445-448. Cea mai recentă sinteză: P. Hùgel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelianus)*, Ed. Nereamia Napocae, Cluj, 2003.

Abandonarea provinciei se produce în timpul acestuia (cu mare probabilitate spre sfârșitul domniei în 274/275), împăratul convingându-se de greutatea apărării provinciei înființate de Traian, împlântată ca un pinte în „lumea barbară”.

Retragerea Legiunii V Macedonica se va produce organizat, în contextul – mai larg – al părăsirii Daciei de întreaga armată și administrație romană. Retrăgându-se în sudul Dunării, legiunea își va reocupa locul la Oescus.

Dacia a fost printre ultimele teritorii cucerite de romani și, dacă facem abstracție de cele trei provincii din Orient la care a renunțat Hadrian, prima provincie europeană pierdută de Imperiu. Cauzele mai adânci, care au determinat într-o perspectivă istorică mai largă pierderea provinciei, vor determina și căderea întregului Imperiu. Măcinat în interior de o formă de organizare socială care nu-i mai putea asigura progresul, iar din afară lovit de atacurile „barbare” din ce în ce mai puternice, Imperiul a fost nevoit să procedeze la evacuarea Daciei, pentru a-și asigura o graniță mai ușor de apărat, Dunărea.

Aspecte privind circulația monetară în teritoriile nord-dunărene
Bazinul intracarpatic între secolele IV-VII

Fábián István

Certain aspects concerning the monetary circulation in the former Dacia.
The case of Transylvania between the IV-and VII -th centuries .a. D.

Abstract

The paper has as aim to reveal some aspects of the monetary circulation in Transylvania between the IV-VII centuries a. D., having in view the special status of this area. As we know Transylvania was never reconquered by the Roman Empire, it remained in the Barbaricum, being a territory disputed by various groups or migratory elements. However the area constitutes a witness concerning the power shifts in the Eastern parts of Europe, changes that can be mostly revealed by the monetary deposits and isolated coins, mostly of silver and gold, representing tribute paid by the Empire to the barbarians.

I. Istoricul cercetărilor

Pătrunderea și circulația monedelor per ansamblul spațiului nord - dunărean între sec. IV-VII, constituie o temă de studiu relativ nouă, în general preferându-se o abordare fragmentară, separată pe categoriile monetare avute în vizor.

Istoriografia românească a manifestat un interes deosebit vizavi de circulația monetară din Imperiul Roman de Răsărit, respectiv Imperiul Bizantin, fiind vorba de un fenomen economic contemporan cu profundele (și uneori dramaticele) schimbări ce au zguduit fosta provincie traiană: invaziile migratoare și stabilirea în zonă a unor formațiuni statale, centre de putere sau sfere de influență; recucerirea constantiniană a Daciei sud-vestice cu întregul cortegiu de acțiuni militare-economice și propagandistice; pierderea unor teritorii (definitiv sau temporar), plata de subsidii și în fine marea criză a sec. VII. Segmentul spațio-temporal în studiu s-a reflectat atât în lucrări generale, privind întregul teritoriu al fostei provincii romane cât, mai ales

în studii cu caracter special referitoare la regiuni sau spații restrânse ale acestuia¹.

Oricum ar fi, alcătuirea unei istoriografii exhaustive privind nu numai fenomenul circulației monetare ca atare, ci și opiniile, pozițiile și ideile principalilor numismați, arheologi și istorici, reprezintă o întreprindere mult mai mare ca să încapă în paginile lucrării de față (la o adică ar putea constitui o temă independentă), de aceea ne vom limita la enumerarea principalelor lucrări ce cuprind interpretări moderne.

Interesul pentru numismatică apare odată cu alcătuirea unor colecții prestigioase și a unor lucrări de specialitate, dar numismatică românească se constituie ca știință de sine-stătătoare la începutul secolului trecut când se înființează *Societatea Numismatică Română* la 2 decembrie 1903, la inițiativa unui grup de colecționari în frunte cu Mihail C. Șutzu, Gr. Tocilescu și, odată cu editarea *Buletinului Societății Numismatice Române* (prescurtat *BSNR*) începând cu 1904 și a *Cronicii Numismatice-arheologice*. Un rol important în cercetarea numismatică l-a avut Cabinetul Numismatic al Academiei (înființat oficial la 1 ianuarie 1911), condus timp de cinci decenii (1911-1958) de Constantin Moisil. În perioada interbelică s-a trecut la o fază superioară în cercetarea numismaticii, atât prin organizarea științifică a colecțiilor, cât și prin editarea de noi publicații de specialitate, cum ar fi *Cronica Numismatică și Arheologică*, editată între 1920 –1945.

În acest cadru instituțional sunt elaborate primele lucrări științifice consacrate circulației monedelor bizantine la nordul Dunării. Exemple în acest sens sunt: C. Moisil - *Sur les monayes bizantines trouvés en Roumanie*, apărut în 1924 sau articolul lui Ion Minea - *Influența bizantină în regiunea Carpato-Dunăreană la sfârșitul secolului VII în baza monedelor răspândite*, apărut în *BSNR*, 27-28, 1933-34, ambele studii subliniind importanța numismaticii ca una din aspectele cele mai importante ale legăturii teritoriilor nord-dunărene cu lumea romană. În același context se înscrie și lucrarea lui Emil Condurachi - *Tezaurile monetare din regiunea carpato-dunăreană și însemnătatea lor pentru trecutul românesc*.

După 1948 se constată apariția unei noi generații de cercetători în domeniu printre care remarcăm pe Bucur Mitrea,

¹Ana Maria Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, Ed Paideia, București, 2002, p. 19.

Octavian Iliescu, Constantin Preda, Gh. Poenaru –Bordea, Eugen Chirilă, Iudita Winkler și Radu Ocheșeanu.

În 1957 ia ființă publicația *Studii și Cercetări Numismatice* (prescurtat *SCN*) în al cărei prim număr I. Dimian publica o sinteză privind monedele bizantine, prezentând și un scurt repertoriu.² Tot în același an Bucur Mitrea începe să publice *Cronica descoperirilor numismatice* în revistele *Dacia N.S.* și *Studii și cercetări de istorie veche*. În anul următor vede lumina tiparului *Contribuții la istoria Transilvaniei (sec IV-XIII)*, elaborate de Kurt Horedt, o lucrare sistematică care, pentru prima oară în numismatica românească, pe lângă prezentarea seacă a datelor (aspect de care suferă multe studii chiar și cele ulterioare acestei lucrări), autorul realizează și o serie de interpretări istorice, unele valabile și azi. Autorul, în lucrarea *Siebenburgen in Frühmittelalter*, apărută la Bonn în 1986, va reveni asupra unor concluzii anterioare (formulate probabil și sub presiune ideologică), dovedind un spirit autocritic mai rar întâlnit. Studiile sale, bazate pe investigații arheologice personale, prin bogatul material arheologic – numismatic prelucrat, sunt fundamentale pentru cunoașterea realităților din secolele în studiu, în special pentru Transilvania. Tot începând cu anul 1958 se pot consemna cronicile numismatice anuale sub „tutela” lui Bucur Mitrea, publicate în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie (SCIVA)* și *Dacia (N.S.)*.

Octavian Iliescu aduce contribuții importante privind moneda bizantină, cum ar fi studiul *Sur les monnaies bizantines coupees decouvertes en Roumanie*, precum și în lucrarea *Constantin cel Mare* apărută în 1981, unde dezbate problema circulației monetare din timpul primului împărat creștin, nu numai din punct de vedere strict economic ci și propagandistic, făcând interesante incursiuni în politica economică a Imperiului Roman Târziu.

Anii '60-70 consemnează lucrările de specialitate dedicate perioadei post-aureliene realizate de Dumitru Protase în *Problema continuității în lumina arheologiei și numismaticii*, apărută în 1966 precum și în studiile lui Constantin Preda *Circulația monedelor bizantine în regiunea Carpato-Dunăreană* și *Circulația monedelor romane post-aureliene în Dacia* apărute în *SCIVA* din anii 1972, respectiv 1975, care de asemenea subliniază aportul circulației

² I. Dimian, *Câteva descoperiri monetare pe teritoriul RPR*, în *SCN*, 1, 1957, p.189-216.

monetare la clarificarea unor aspecte istorice de ordin local. În anul 1972 este reluată seria *BSNR*, publicație care își încetase activitatea în timpul războiului. Peste șase ani-odată cu înființarea Muzeului Național de Istorie a României - apare și periodicul *Cercetări numismatice* care, prin numărul mare de articole de specialitate va aduce noi contribuții la cercetarea fenomenului monetar din arealul nord – dunărean. Toate acestea, pe fondul numărului tot mai mare de descoperiri rezultate din săpături sistematice de sondaj, cercetărilor de suprafață sau descoperirilor fortuite, au permis realizarea unor repertorii tot mai bogate și mai sistematice.

Rămân remarcabile (ca să nu amintim decât pe cei mai reprezentativi) studiile lui Iudita Winkler privitoare la vehicularea monedelor bizantine în zona Moigradului și a Turzii³, Eugen Chirilă și a colaboratorilor săi (printre care îi menționăm pe: A. Hopârtan, N. Gudea, V. Lazăr, A. Zrinyi) referitoare la descoperirile din județele Mureș, Cluj, Maramureș⁴ - județe unde au apărut și valoroase repertorii arheologice și numismatice (exemplele nefiind singulare).

Anul 1987 consemnează apariția studiului lui V. Butnariu, *Răspândirea monedelor bizantine din sec VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, apărut în *BSNR* 1983-1984 (1987) și continuat în 1991 care face o analiză pertinentă a fluctuațiilor monetare în funcție de prezența sau absența Imperiului la linia Dunării.

Cu riscul unui mic salt înapoi pe segmentul cronologic, menționăm contribuția lui Dan Gh. Teodor privitoare la teritoriile est carpatice în lucrări ca *Elemente și influențe bizantine în Moldova în sec VI-XI*, apărută în *SCIVA* ,21 ,1970, *Teritoriul est carpatic în veacurile V-XI* din 1978 sau *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.* apărută la Iași în 1981. Aceste studii și lucrări, deși depășesc spațiul cronologic, prezintă elementele de legătură între teritoriile nord-dunărene și Imperiu, cu o serie de trimiteri și la perioada în studiu.

³ Iudita Winkler, A. Hopârtan, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973.

⁴ E. Chirilă (Stratan I) *Descoperiri monetare antice și bizantine în Banat în StudCom*, Sibiu, 19, 1975, p.84. De asemenea Chirilă-Chifor, *Descoperiri monetare antice și bizantine la Gherla*, în *AMP* 3, 1973, p.141-142, respectiv *AMP* 4, 1980, p. 245-245; sau Chirilă-Gudea-Zrinyi, *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș*, Tg-Mureș, 1980.

Perioada post 1989 aduce unele modificări în metodologia de cercetare încercându-se o aliniere la metodele de abordare occidentale: un prim pas e făcut de studiile lui C. Chiriac - *Despre tezaurele monetare din sec VII-X la est și sud de Carpați*, apărut în *Pontica* 24 (1991) sau cele lui V. Butnari din *Arheologia Moldovei*, (de fapt o serie de articole) intitulate *Monedele romane post-aureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491)* ori considerațiile lui Doina Benea în *Dacia Sud-vestică în sec III-IV* sau Dumitru Protase în *Autohtonii II. De la retragerea aureliană până la slavi*.

Considerăm însă că lucrări cu adevărat moderne atât prin abordare cât și metodologie și elaborare sunt cea a Vioricăi Suciuc - *Tezaure monetare în Dacia romană și postromană* apărută în 2001, lui Cristian Găzduc - *Circulația monetară de la Traian la Constantin I în Dacia și provinciile învecinate și Anei Maria Velter - Transilvania în sec V-XII*, apărute în 2002, lucrări ce se situează la reale standarde occidentale.

Această scurtă trecere în revistă, care nu are deloc pretenția de a fi exhaustivă, a încercat mai degrabă să urmărească evoluția cercetării numismatice de la studiile timide și seci bazate pe enumerări, la abordările interdisciplinare ce domină istoriografia numismatică contemporană.

II. Aspecte privind circulația monetară la nordul Dunării. Interpretări numismatice-istorice. Etape de pătrundere

Circulația monetară și acumularea de tezaure monetare în teritoriile nord-dunărene în perioada post-aureliană, constituie un rezultat direct al acțiunilor Imperiului în zona Dunării de mijloc și inferioare. Renunțarea la provincia traiană nu însemna „ștergerea” acestei zone din memoria Imperiului, visul „reconquistei” rămânând o coordonată principală a ideologiei imperiale. Dovadă palpabilă este stabilirea (sau mai precis menținerea) capetelor de pod la nord de Dunăre și prezența zonelor de control militar care se întindeau din Banat până în Muntenia. În acest context un impuls deosebit în circulația monetară nord-dunăreană l-a reprezentat recucerirea constantiniană (a Banatului și a unei părți din Muntenia) care, a favorizat pătrunderea monedelor din Imperiul Roman în Dacia, proces care a fost foarte intens până pe la 375, deși el a continuat până la sfârșitul sec. IV. Cu toate că anexiunile constantiniene au

fost substanțial reduse în timpul domniei lui Valens, din cauza invaziei hunice și a mișcării goților, principalele capete de pod din stânga Dunării au rămas sub stăpânire romană până la atacurile lui Attila când ele au fost distruse⁵.

În studiul circulației monetare în teritoriile nord-dunărene apar patru faze distincte⁶: prima fază între anii 276-305; a doua perioadă dintre 306-392, a treia din 392 și până la finele domniei lui Theodosius (450), iar faza a patra din 450 până în 602, sfârșitul domniei lui Mauricius (582-602).

Faza întâi (276-305) se caracterizează prin prelungirea crizei monetare care a dominat ultimele două decenii ale stăpânirii romane în Dacia: „această anemie a circulației monetare reprezintă consecința firească a rămânerii Daciei în afara Imperiului după retragerea aureliană”⁷. Monedele sunt puține, în marea lor majoritate din bronz, iar cât privește tezaurele se remarcă cele de la Ramna și Timișoara, ambele din Banat; primul cuprinde piese emise de Vespasian, Traian, Geta, Gordian al III-lea, Traianus Decius și Dioclețian și este considerat atât de Protase⁸ (care crede că este o excepție suspectă din cauza necunoașterii precise a condițiilor de descoperire și achiziționare), cât și de V. Suciu⁹ suspect în ceea ce privește sfârșitul său. Se poate considera, de altfel, că acumularea acestor tezaure se situează în alte perioade, fazele Dioclețian, Constantin cel Mare reprezentând de fapt finalul unor lacune în emisiunile și circulația monetară.

⁵ Viorica Suciu, *Tezaure monetare din Dacia romană și postromană*, Cluj-Napoca, 2001, p. 205

⁶ D. Protase, *Autohtoni în Dacia vol.II. Dacia postromană până la slavi*, Ed. Risoprint, Cluj-Napoca, 2000, p. 57. În mod interesant V. Suciu în *op. cit.* p. 205, amintind de etapele pătrunderii masei monetare în fosta provincie Dacia citează lucrarea din 1966 a lui D. Protase-*Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii* în care apar numai trei perioade: prima între 271/275 până la sfârșitul domniei lui Dioclețian (305), a doua de la 306 până în 392 (domnia lui Valentinian II), iar a treia din 392 până în preajma prăbușirii puterii hunice (450). Considerăm că lucrarea din 2000 a d-lui Protase are o periodizare mai justă și mai apropiată de necesitățile problematicii în studiu, de aceea ne vom referi numai la această împărțire.

⁷ *Ibidem*, p. 57. Pentru criza monetară premergătoare retragerii aureliene-de reținut Cristian Găzdac, *The monetary circulation and the abandonment of Dacia- a comparative study* vol. AMN, 35/1, 1998, p.228-231.

⁸ În Protase, *Autohtonii II*, p. 57.

⁹ V. Suciu, *op. cit.*, p.205.

De asemenea nu trebuie să excludem contribuția migratorilor - în special a sarmaților pătrunși în vestul Banatului în vehicularea acestor monede romane postauréliene. Raritatea materialului monetar în această etapă corespunde deci unei perioade tulburi, de disoluție a forțelor politice din imperiu și de slăbire a activității atelierelor monetare.

Faza II (305-393) reprezintă o puternică revenire a circulației monetare, majoritatea depozitelor încadrându-se în această perioadă, care debutează în împrejurările restaurației imperiale și a impunerii unui sistem monetar unitar în imperiu. Repertoriul monedelor descoperite izolat sau în tezaure cuprinde peste 10.000 piese provenite din 463 localități. Emisiunile de bronz continuă a fi cele mai numeroase, urmate de cele de argint și aur. Unele investigații privind amănuntele tehnice și repertorizarea emisiunilor sunt dificile din cauza examinării sumare și contradictorii. În toate cele trei componente ale fostei Dacii se încheie acum acumularea și sunt îngropate tezaure constituite din monede anterioare retragerii aureliene, piese de argint, la care se adaugă emisiuni de bronz din sec. IV. Exemple specifice sunt tezaurele de la *Hunedoara*, *Nireș*, *Bistrița*, *Reghin Laslea* (îngropat din cauza stării de nesiguranță provocate ori de expedițiile lui Valens în nordul dunării ori în condițiile ciocnirilor dintre huni și goți în anii 377-378)-pentru Transilvania, *Bortova*, *Orșova I* și *Starcevo* pentru Banat, *Izlaz* (îngropat probabil în contextul conflictului romano-gotic din 332), *Corabia II* și *Craiova II* pentru Oltenia și *Săpata de Jos*, *Mârțești*, *Râncăcior* pentru Muntenia de vest¹⁰.

O cartare a descoperirilor izolate sau depozite permite o estimare privind concentrarea emisiunilor monetare intrate în spațiul nord-dunărean: peste 70% din numerarul de bronz găsit izolat se găsește în aria fostei provincii traiane. Descoperirile de *siliquae* sunt relativ puține și se concentrează între cursul Târnavei Mari și bazinul superior al Oltului¹¹. În aria culturii Sântana de Mureș – Cerneahov pentru perioada 324-330, se poate observa faptul că monedele de bronz sunt mai puțin numeroase și se concentrează între cursul Oltului și bazinul inferior al Dunării și Nistru. Din același areal provin numeroase *siliquae*, aproximativ 50 piese izolate și 400 tezaurizate, la care

¹⁰ *Ibidem*, p.206.

¹¹V. Butnariu, *Monedele romane postauréliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491)*, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p.132.

se adaugă și câteva emisiuni de aur. Din regiunile situate între Nistru și Nipru descoperirile de monede din această perioadă sunt rare și provin în special din zona de silvostepă.

În general, pentru perioada de după 330 transformarea sistemului monetar al Imperiului, în urma reducerii ponderale a emisiunilor de bronz de la 3,36 g la 2,45 g, a permis emiterea de exemplare cu modul micșorat tip GLORIA ROMANORVM, URBS ROMA sau CONSTANTINOPOLIS, descoperite în număr mare în aceste regiuni. Numărul emisiunilor de bronz descoperite izolat și în tezaure înregistrează o sensibilă scădere între 340-348, ani socotiți grei pentru imperiu. Acum se constată apariția în aria culturii Sântana de Mureș – Cernjahov a emisiunilor de argint, mai numeroase decât în anii 324-330, provenite din câteva descoperiri izolate, dar și din tezaurele de la *Brănești* și *Budei*¹². După 348 se constată însă un reviriment în circulația monetară, mai ales în ceea ce privește emisiunile de bronz care în perioada 348-360 își triplează numărul în raport cu perioada precedentă. Astfel, depozitele monetare din Banat înregistrează cea mai mare acumulare în perioada 348-361, iar pentru aria culturii Sântana de Mureș - Cernjahov, reține atenția numărul ridicat de *siliquae* provenite din descoperiri izolate dar și a celor intrate în componența tezaurelor de la *Chișinău*, *Holmscoie* și *Orhei*¹³, datate 351-355 la care se adaugă descoperirile din sud-estul Transilvaniei (*Redea*, *Ungurei* și *Zamosc*)¹⁴, în marea lor majoritate emisiuni de tip VOTIS/XXX/MVLTIS/XXXX. Pentru perioada următoare (până 367) se constată însă încetarea pătrunderii bronzului, reprezentat doar prin descoperirile fortuite din împrejurimile Buzăului și la Scânteia (jud. Iași)¹⁵.

Remarcăm numărul mare de monede descoperite izolat, iar cât privește tezaurele, masa monetară a crescut de 60-65 ori față de perioada precedentă. Grosul emisiunilor aparțin lui Constantin cel Mare și fiilor săi, în special lui Constantius II, dar avem și emisiuni de la Constantius Gallus, Magnentius, Iulian, Iovian și de la primii împărați ai dinastiei valentinieni, Valentinian I și Valens. Astfel, tezaurele se închid de obicei cu

¹² A. Nudelmann, *Topografija kladov I nachodok edinicnyk monet* (Arheologiskaja karta Moldavskoi SSR, 8, Chișinău, 1976, p.50).

¹³ V. V. Kropotin, în *Acheologia SSSR*, 4-4, 1961, p.95

¹⁴ B. Mitrea, în *SCIV*, 12, 1961, 1 p.152, și K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec IV-XIII*, București 1958, p. 38.

¹⁵ C. Preda, în *SCIVA*, 26, 1975, 4, p.139-140.

Constantius Gallus, Iulian Apostatul și Valentinian II. De altfel la acest din urmă împărat se înregistrează o diminuare sensibilă a numărului de monede în circulație, situație determinată după 376 de invaziile hunice.

În această fază se înscriu tezaure încheiate efectiv în sec. IV; în Transilvania avem următoarele depozite mai importante din piese de bronz: *Bran-poartă, Zărnești, Rupea, Gherla, Cipău Fizeș* și de argint la *Ungurei* (jud Alba).

Pentru Banat: *Dalboșeț, Orșova II și III, Jupa* în majoritatea lor piese de bronz, dar există și un depozit din piese de aur la *Borcea* (Iugoslavia). Pentru vestul Banatului avem tezaurele de la *Sânmartinu Sârbesc* și *Unip* (jud. Timiș).

În Oltenia avem tezaurele de la *Basarabi* (jud Dolj), *Bistreț, Craiova I*-toate monede de bronz, dar există și depozite de argint la *Corabia I, Drănic*(jud Dolj) *Osica de Sus Padea, Viespești, Redea* (toate în jud. Olt)¹⁶.

Cauzele care au determinat îngroparea acestor tezaure sunt multiple. Un prim motiv ar fi starea de neliniște generală, cauzată de permanentele conflicte: războaiele romano-gotice din 332, 358-359, răscoala lui Procopius și ajutorul primit de acesta din partea goților împotriva lui Valens în anii 364-366, expedițiile lui Valens la nord de Dunăre între 367-369, trecerea goților la sud de Dunăre în 376 și, în fine, dezastrul de la Adrianopol din 378. La acestea trebuie adăugată amenințarea hunilor, care în 375 își fac apariția la Nistru și stabilirea lor în Câmpia Pannonică. Invazia hunilor va fi cea care va întrerupe circulația monetară la nord de Dunăre.

Ultimele aspecte legate de faza a doua a pătrunderii monedei romane ar fi legate de împărțirea pe două categorii monetare: tezaurele de la *Hunedoara, Pasul Vâlcan, Nireș, Borlova* au nucleul format din monede de argint din sec II-III la care după o lipsă de 50 ani se adaugă monede de bronz constantiniene, iar o a doua categorie ar fi depozitele monetare alcătuite exclusiv din monede de bronz de secol IV, îngropate înainte de invazia hunilor¹⁷. În fine, ar mai fi problema provenienței monedelor, mai precis a atelierului monetar; au existat opt monetării din partea vestică și centrală a Imperiului - *Treveri, Arelate, Lugdunum, Roma, Ticinium, Aquileia, Siscia Sirmium* și șapte monetării ale Traciei și

¹⁶ V. Suci, *op. cit.*, p.207-208.

¹⁷ D. Protase, *Autohtoni II*, p. 60.

Orientului, *Serdica, Thessalonica, Heracleea, Constantinopol, Nicomedia, Cyzic, Antiochia Alexandria*, care au alimentat Dacia post-romană. Atelierele din prima categorie au fost reprezentate cu 1884 piese (44,85%), iar a doua grupă cu 2316 monede (55,14%)¹⁸. Pe zone geografice monetăriile vestice predomină în Banat (1662 piese), urmat de Oltenia cu 163 și Transilvania cu 59 piese. În cazul monetăriilor estice tot Banatul se situează pe primul loc, cu 1186 piese, urmat de Oltenia cu 1100 și Transilvania cu 30. În general în Banat s-au acumulat cele mai multe piese din zona latinofonă: în procente 58,35% din totalul de monede tezaurizate (2848), pe primul loc situându-se Sirmium (1025 piese), urmat de Siscia cu 526 piese. Piesele din zona grecofonă (41,64 %) sunt dominate de emisiunile din Thessalonica 481, urmate de Heracleea, 235 și Constantinopol 195 (în total 1186 monede)¹⁹. În Transilvania predomină tot monedele din zona latinofonă, cu un total de 59 monede (66,29 %), cele mai mult piese aparținând Sisciei, în timp ce zona grecofonă este prezentă cu 30 piese (33,70%), în special din monetăriile din Constantinopol și Thessalonica. În Oltenia însă, predomină monedele din estul Imperiului, 1100 (87,09%), provenite în special din Constantinopol și Cyzic iar monetăriile apusene sunt prezente cu un număr de 163 monede (12,90%), provenite – în ordinea numărului pieselor de la Aquilea, Siscia, Sirmium.

Intervalul 355- 367 a fost apreciat drept ultima etapă de penetrație masivă a monedelor de bronz la nordul Dunării. Tabloul răspândirii acestor emisiuni sugerează că, spre deosebire de teritoriile fostei provincii, în care sunt prezente, în aria culturii Sântana de Mureș-Cernjahov sunt extrem de rare și apar doar însoțite de tezaurele de *siliquae* cum ar fi la *Gura Ialomitei* și *Viespești*. Ascunderea acestor tezaure a putut avea loc între anii 369- 378, dar nu mai târziu de 383 dacă se are în vedere că ultimele *siliquae* nu depășesc anii 375-378. Între anii 367-378, descoperirile monetare de la nordul Dunării reflectă aproape cu fidelitate evenimentele care au influențat penetrația monedelor în aceste regiuni. Revolta lui Procopius, tulburările provocate de goți, urmate de expedițiile represive ale romanilor la nordul Dunării, au creat o barieră în calea pătrunderii monedei mărunte. După încheierea tratatului de la Noviodunum, care era

¹⁸ V. Suciu, *op. cit.*, p. 193.

¹⁹ *Ibidem*, p.193.

menit a normaliza relațiile dintre imperiu și confederația germanică, subsidiile au fost întrerupte, iar schimburile comerciale limitate la două târguri, singurul canal care a alimentat regiuni restrânse ale fostei provincii l-a constituit plata soldelor pentru trupele limesului pannonic finanțat de atelierele Sisciei²⁰. Această situație a fost anihilată de invazia hunică, a cărei violență a bulversat lumea germanică dar și imperiul, și a determinat profunde restructurări politice, demografice, economice. Acestea din urmă sunt reflectate prin încetarea pătrunderii monedelor din imperiu, la care se adaugă drept o altă cauză imediată, încetarea plății soldelor către trupele limesului pannonic în urma dezastrului de la Adrianopol și a uciderii lui Valens.

În perioada 383-393 se constată scăderea dramatică a numerarului în comparație cu anii precedenți și, preponderența (peste 90% din descoperiri) pieselor de bronz în raport cu cele de aur. Demnă de remarcat este frecvența mare a monedelor provenite din urma capetelor de pod din Dacia sudică și sud-vestică unde, pentru anii 383-395, înregistrăm 18 monede la Dierna, 60 la Hinova, 31 la Sucidava, din restul teritoriului înregistrându-se 27 emisiuni, din care aproape jumătate din aur²¹.

În faza a III-a (393-450) se constată o puternică scădere a pieselor de bronz, dar o frecvență mai mare a celor de aur în special în Transilvania și Banat (în Oltenia lipsesc cu desăvârșire). Tezaurile de la *Firtușu*, *Hida*, *Șeica mică* și *Vădaș*, situate toate în Transilvania conțin o serie de monede de aur, ce aparțin împăraților din prima jumătate a sec V, însă acumularea propriu-zisă și îngroparea are loc mult mai târziu, depozitele aparținând probabil migratorilor. În sud remarcăm cele trei tezaure de la *Sucidava*, care încep cu Constantin cel Mare, Constantius II și se termină cu Thodosius II și care reprezintă de fapt acumulări de lungă durată care aparțineau militarilor garnizoanei. Ele au fost îngropate între 442-447, când cetatea a fost prădată și distrusă de huni. Protase consideră că „numărul mic de monede din această perioadă, chiar dacă se iau în calcul cele emise de Valentinian II și rămase mai departe în circulație – demonstrează procesul accentuat de trecere la schimbul în natură, fenomen care în faza următoare, în special după

²⁰ V. Butnariu, *art. cit.*, p. 149.

²¹ Idem, în *Arh. Mold.*, XIV, 1991, p.68.

Iustinian, va caracteriza viața economică a ținuturilor romane nord dunărene. Monedele de aur, ca valori concentrate de metal prețios, au servit pentru tranzacțiile comerciale de mare anvergură ori în negocierile politico-militare romane/bizantine cu migratorii (subsidii)²². De altfel, așa cum observa și Butnariu - după 408, în împrejurările când Hinova și Dierna au încetat să mai furnizeze monedă, din teritoriul nord-dunărean provin numai două emisiuni de bronz, iar de la Sucidava șase. După 423 (anul morții lui Honorius și a închiderii atelierelor monetare de la Lugdunum, Aquileia și Siscia) și până în 455 se datează majoritatea emisiunilor de aur ale perioadei (21 piese) și o piesă de bronz de la Valentinianus III²³. De altfel, descoperirile perioadei de început de sec. V sunt evidențiate de un număr redus de monede provenite din imediata apropiere a Dunării.

Etapa consemnează restructurări radicale în aria culturii Sântana de Mureș-Cernjahov. Reapariția sporadică a monedei de bonz conturează o zonă restrânsă la perimetrul Câmpiei Ialomiței și Colinele Tutovei la est de care, interfluviul Prut și Nistru, iar spre nord Podișul Sucevei și Câmpia Moldovei, cu o prelungire pe cursul superior a Nistrului concentrează o nouă categorie de emisiuni, a căror prezență a fost sporadic semnalată după 378 și a devenit caracteristică arealului după 383-388. Piese de aur provenite din descoperiri izolate și câteva tezaure amintesc, prin răspândirea lor în regiunile est-carpate, de orizonturile de *siliquae* din perioada 340-361. Corelarea caracterului lor stipendiar cu evenimentele politico-militare petrecute în areal după 378, evidențiază importanța circulației monetare în relevarea perturbărilor ce au avut loc în lumea germanică la sfârșit de sec. IV. Așa se face că pentru începutul sec. V (aproximativ perioada 402-408) se remarcă dispariția aurului și raritatea pieselor de bronz provenite în majoritate din Câmpia Ialomiței și a Bărăganului, lipsa tezaurelor constituind un indiciu că procesul de acumulare a încetat după 378²⁴. Din următorul deceniu (până pe la 423), provine doar un singur exemplar de bronz (tip GLORIA ROMANORVM) descoperit în pământul de umplutură al M96 din necropola de la Târgșor.²⁵ În fine, pentru sfârșitul existenței culturii Sântana de Mureș-Cernjahov, avem doar câteva exemplare monetare descoperite

²² D. Protase, *Antohtonii II* p.61.

²³ V. Butnariu, în *Arh. Mold.* XIV, 1991, p.68.

²⁴ *Ibidem*, p.72.

²⁵ Gh. Diaconu, *Târgșor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965, p.58.

fortuit la Ciorogârla-o monedă tip VOT/XXX/MVLT/XXXX, două emisiuni de tip IMPXXXXIICOSXVII descoperite la Domnești și Holboca și o monedă de la Valentinianus III la Țibucani.

Faza a IV-a (450-602/610) reprezintă prelungirea celei precedente în ceea ce privește instalarea economiei naturale. Monedele de bronz și argint, spre deosebire de cele de aur, se dovedesc a fi foarte rare în Transilvania. În sudul Olteniei și Banatului, datorită poziției geografice și a revenirii stăpânirii romano-bizantine sub Iustinian, monedele de bronz apar în număr ceva mai mare, fiind mijloace în tranzacțiile comerciale. Monedele de aur apar în număr mai mare decât în faza III, dar semnificația lor este aceeași.

Cât privește răspândirea lor în teritoriu, depozite monetare au fost descoperite pe întregul cuprins al fostei Dacii, marea lor majoritate fiind găsite în mod întâmplător, numai un număr redus rezultând din săpături sistematice, cum ar fi cele cinci tezaure descoperite la Sucidava și la Tibiscum. Depozitele provin din 61 localități, din care 26 din Banat, 21 din Transilvania și 14 din Oltenia²⁶.

Depozitele monetare au fost descoperite îndeosebi în fostele zone urbane sau militare, dar și în așezări rurale cunoscute din epoca romană. De asemenea, tezaure monetare s-au găsit și în așezări post-romane de tip urban, cum ar fi *Sarmisegetusa*, *Napoca*, *Tibiscum*, *Sucidava*, *Dierna* unde mai supraviețuia o viață economică monetară. Singurul tezaur post-roman care provine dintr-un castru este cel de la *Rupea-Hoghiz*, dar au mai fost găsite tezaure în apropierea castrelor cum ar fi cele de lângă *Gherla*, *Mârțești*, *Săpata de Jos*, *Tibiscum*. Depozite modeste ca număr de piese au fost descoperite și în așezările datate în sec IV cum ar fi tezaurul de la *Cipău* și *Padea*.

Defalcat pe provinciile istorice se constată că în Transilvania majoritatea depozitelor se concentrează în zona bazinelor Mureșului, Someșurilor și Târnavelor. Unele provin din zona castrelor (*Rupea-Hoghiz*, *Gherla*), altele apar pe lângă exploatarea miniere (Hunedoara), dar și în trecătorile Carpaților (*Pasul Vâlcău* și *Bran Poarta-Zărnești*).

În Banat majoritatea depozitelor se găsesc pe linia Dunării și în zona limitrofă, cum ar fi tezaurele de la *Orșova*, *Moldova Nouă*, *Moldova Veche*, *Pojeneja*, *Ramna*, *Gornea*, *Răcășdia*. În

²⁶ V. Suci, *op. cit.*, p. 211.

nord-vestul Banatului avem depozitele de la Biled, Denta, Unip, Sânmarinul Sârbesc și Timișoara.

În Oltenia depozitele se concentrează în sud de *Brazda lui Novac*, în zona controlată de Imperiu și doar două pe linia Brazdei (Craiova I și II). Și în acest caz majoritatea depozitelor se situează pe linia Dunării și hinterlandul aferent: Basarabi, Sucidava, Islaz, Bistreț și doar câteva în bazinele Oltului și Jiului: Drănic, Padea, Osica, Redea²⁷.

O categorie aparte de acumulare monetară o constituie cea din aria culturii Sântana de Mureș-Cerneahov care, provine în general din locuri insuficient cercetate, ele fiind considerate pierdute în epocă. Sumara enumerare a emisiunilor postareliene din aria Sântana de Mureș-Cerneahov relevă preferința triburilor ce aparțin acestei culturi pentru metalul prețios în care au fost emise monedele, un exemplu specific fiind moneda de aur descoperită în mormântul de înhumatie de la Uman ce a fost utilizată drept pandantiv²⁸.

Această enumerare ascunde un număr total de 78 tezaure din care 35 în Banat, 22 în Oltenia și 21 în Transilvania cu un total de 44.519 piese „din care 64 au fost determinate, 53 se păstrează, iar 28 au fost publicate după cerințele actuale”²⁹. Componența numerică a depozitelor este modestă: în general avem de a face cu tezaure cu un număr de până la 100 piese (35 tezaure), 12 depozite au între 100-500 piese, 7 au între 500-1000 piese iar 12 tezaure peste 1000 piese (2 depozite în Transilvania la Hunedoara și Firtușu; 2 în Oltenia la Cravoia I și Corabia Iași, 8 în Banat la Biled, Jupa, Măcești, Moldova Veche III, Orșova III, Radimna, Răcășdia, Vrsac I). Din tezaurele cu până la 100 de piese deci cele care dețin majoritatea - câte 13 provin din Transilvania și Banat, iar 9 din Oltenia. Tezaurul cel mai mic este cel de la Hida (jud. Sălaj) cu trei monede de aur recuperate, iar cel mai mare este cel de la Corabia I cu 6.000 *siliquae*. Remarcabil este și depozitul de la Firtușu cu 5.000 piese de aur și cel de la Moldova Veche III cu peste 4.200 monede de bronz³⁰.

În fine, cât privește componența metalică a monedelor tezaurizate, marea lor majoritate (îndeosebi în cazul depozitelor

²⁷ *Ibidem*, p.212.

²⁸ V. Butnariu în *Arheologia Moldovei*, XI, 1987, p. 125.

²⁹ V. Suci, *op. cit.*, p.179,

³⁰ *Ibidem*, p.180.

de sec. IV) sunt de bronz (41 tezaure din care 22 din Banat, 10 din Oltenia și 9 din Transilvania), urmat de argint (8 tezaure din care 6 din Oltenia și 2 din Transilvania) și de aur (7 tezaure: 5 în Transilvania, 2 în Banat). Per total numărul pieselor de bronz este de 25.373 (cele mai mult în Banat: 17.709), piese de argint 6.268 (din care 6068 în Oltenia) și cele de aur 5.149 monede (din care 5.106 în Transilvania)³¹.

III.1. Circulația monetară în Transilvania în sec IV-VII

Deși din punctul de vedere al circulației monetare Transilvania ocupă –cu mici excepții– locul al treilea după Banat și Oltenia, începem studiul nostru cu acest teritoriu din mai multe motive: în primul rând teritoriul intracarpatic nu a mai fost expus acțiunilor directe de recucerire din partea Imperiului Roman, de unde rezultă o situație aparte, dar care prezintă o serie de fenomene „considerate ca dătătoare de ton pentru toată fosta provincie Dacia”³². Desigur, se cunosc efectele retragerii aureliene și cele ale deplasărilor populațiilor migratoare, cum ar fi dispariția vieții urbane, trecerea la economia rurală, scăderea circulației monetare și regresul demografic. Dar la fel de bine se știe că viața teritoriilor nord-dunărene –și acum vorbim în special de evoluția zonei intracarpatică– a rămas strâns legată de evoluția Imperiului, activități care în mod direct sau indirect au influențat zonele în discuție. Abandonarea Daciei a reprezentat doar un moment de criză din istoria Imperiului, într-o etapă dificilă și îndelungată a unui proces istoric³³, care în cele din urmă s-a încheiat cu refacerea unității imperiale, printr-o serie de reforme politic-administrative și militare. Abandonarea Daciei este una din sacrificiile teritoriale pe care le face Imperiul în dorința de a și proteja granițele, alături de teritorii ca Agri Decumates, gurile Rinului, Egiptul de Sus, Volubilis - din care unele vor fi recuperate mai târziu.

³¹ *Ibidem*, p.180.

³² E. Chirilă, N. Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea provinciei (275-380)*, în *AMP*, IV, 1982, p.124.

³³ Remondon, *op. cit.*, p. 132.

În perioada secolelor IV-VII, teritoriile nord-dunărene sunt în permanenta atenție a Imperiului Roman respectiv Bizantin, circulația monetară-după cum consideră Ana-Maria Velter³⁴ înregistrând două mari etape: prima de la Atanasius I până la începutul domniei lui Leon VI, mai precis 498-886, cu o scădere gravă a pătrunderii masei monetare între 685-886 și a doua etapă este care este cuprinsă între domnia lui Leon VI și până la cucerirea Constantinopolului de cruciați, deci intervalul 886-1204. Pentru prima etapă, cea care ne interesează, autoarea face o delimitare în trei subfaze: 498-565 (perioada dintre reforma lui Atansius și Iustinian I), faza II: 565-685, (de la Iustin II până la Constantin IV) și faza III 685-886 (de la sfârșitul domniei lui Constantin IV și începutul domniei lui Leon VI).

Astfel în Transilvania secolului IV se constată menținerea unei economii monetare care prezintă o serie de caracteristici cum ar fi: la începutul sec. IV, afluxul de monedă revine lent după criza din deceniile 6-7 ale secolului precedent, constatându-se o creștere masivă între deceniile 3-7 ale sec. IV, urmând ca spre finele secolului –sub impactul invaziilor hunice – să scadă semnificativ încetând aproape cu totul la începutul sec V. Chiar dacă prezența hunilor a fost episodică, a întrerupt orientarea economică a fostei Dacii spre occidentul latin și a direcționat-o către lumea romano-bizantină. „Stabilirea hunilor în Pannonia și controlul exercitat de ei în întregul bazin Carpatic au reprezentat un obstacol vremelnic (...) în menținerea unor legături normale între cele două lumi aflate de o parte și de alta a Dunării”³⁵.

O a doua caracteristică a circulației monetare din sec IV este readucerea în circulație a monedelor de bronz mai vechi din sec II-III pe fondul scăderii fluxului de monedă din perioada anterioară retragerii și, a cantității mici de monetar aflat în circulație în momentul actului abandonării provinciei. Fenomenul este prezent și în alte părți ale Imperiului (de exemplu în Gallia), dar nu așa de evident ca în Transilvania³⁶.

Monedele provin în mare parte din monetăriile din zona estică a Imperiului în special din Sirmium, Siscia, dar s-au găsit și

³⁴ A. M. Velter, *op. cit.*, p.28.

³⁴ E.Chirilă, N.Gudea, I. Stratan, *Drei münzhorte aus dem Banat des 4 Jhs* Timișoara, 1974, p.96-98.

³⁵ A. M. Velter, *op. cit.*, p. 29.

³⁶ E.Chirilă, N.Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p.96-98.

monede provenind din Roma și Arelate, moneda curentă fiind cea de bronz ce servea ca mijloc de plată pentru produsele ce nu se puteau obține din tot mai pregnantă economie casnică. O modificare substanțială a originii monedelor survine odată cu reforma lui Constantius II, care impune o serie de restricții privind circulația monedelor provenind din vestul Imperiului, rezultând astfel o creștere spectaculară a monedelor provenind din zona grecofonă. Modificarea orientării economice, numărul mare de descoperiri izolate, mai ales în mediul rural ca și prezența tezaurilor de mici dimensiuni (semnificativ mai mici decât în Banat) sunt simptomele trecerii la economia închisă, în care predomina agricultura și creșterea vitelor, celelalte activități fiind doar adiacente. Totuși un număr semnificativ de depozite monetare provenind din sec. IV s-au descoperit în vechile centre romane. De altfel se constată o creștere deosebită a depozitelor de monede de bronz în timpul lui Constantius II, menținându-se ridicat în vremea lui Constans și Constantinus Gallus și începe să scadă în timpul lui Valentinian și Valens³⁷. Pentru perioada 378-383, din regiune se cunosc doar 9 monede de bronz și una de argint provenite din șase descoperiri de pe cursul Târnavei Mari, depresiunea Alba-Iulia, Dealurile Feleacului. Demnă de remarcat, pentru spațiul situat între cursul Mureșului și Olt, Podișul Târnavelor și al Hârtibaciului și Depresiunea Făgărașului, este încetarea pătrunderii emisiunilor de bronz după 367. Cât privește monedele de aur, acestea încep să apară în număr mai mare abia cu domnia lui Theodosius.

De altfel, post 378 se constată restrângerea ariei de răspândire a monedei de bronz la sectorul Dealul Feleacului - Câmpia Fizeșului, iar spre nord-est în Câmpia Barcăului de unde provin două exemplare, unul descoperit izolat, celălalt fiind o piesă care încheie tezaurul de la Biharia³⁸.

Anii 395-450, datează un număr extrem de redus de monede: avem o monedă de bronz la Teaca, pe cursul superior al Mureșului, o piesă la Cristești și tezaurul de la Rupea-Hoghiz³⁹. Situația se schimbă în perioada 423-455, când se constată o „explozie” de monede de aur provenite din tezaure. În acest caz nu mai este vorba de o pătrundere pe calea comerțului, întrucât

³⁷ C. Preda, *Circulația monedelor romane postareliene în Dacia*, în *SCIVA*, 26, 1975, p.447.

³⁸ V. Butnariu, în *Arh. Mold XIV*, 1991, p. 72.

³⁹ D.Protase, *Problema...*, p.165.

„caracterul stipendiar al emisiunilor din acești ani exclude circulația și acumularea lor”⁴⁰. Majoritatea emisiunilor izolate sunt de tip VOT/XXX/MVLT/XXXX, fiind răspândite în zona ce cuprinde Dealurile Oradiei, Silvanei și Băii Mari, în vreme ce piesele tip IMPXXXXIICOSXVII, alături de solidii de la Valentinianus III, provenind dintr-un areal conturat de Dealurile Silvanei, Bobârnei, și Clujului, cu o pătrundere prin depresiunea Vlaha-Hășdate în Câmpia Turzii și de aici în cursul Mureșului în regiunea auriferă și a salinelor. Alte depozite compuse din solidi emiși de Theodosius II și Valentinian III au fost descoperite la Denta, Dobra și Hida, aceasta din urmă conținând și piese tip IMPXXXXIICOSXVII⁴¹.

Așa cum s-a precizat și mai înainte, în condițiile pătrunderii și menținerii stăpânirii hunice, se constată o scădere drastică a numărului monedelor până la jumătatea secolului V. Însă până în anul 453, repertoriul etapei consemnează numai emisiuni de aur ale împăraților Theodosius II și Valentinianus III, numeric mult superioare cifrelor atinse de monedele împăraților de după Aurelian. Proveniența emisiunilor în acest spațiu de control hunic (exercitat prin aliații ostrogoți și gepizi) ar putea oferi câteva indicii privitoare la raporturile dintre huni și imperiu. Butnariu consideră că „răspândirea *solidi*-lor, proveniți din atelierele capitalei ori cele occidentale, Ravenna, Roma, Mediolanum în spațiul intracarpatic nu este deloc întâmplătoare. O relație între aceste descoperiri și huni nu este exclusă, întrucât datarea lor în preajma evenimentelor politice și militare care au constrâns Imperiul de a proceda la sporirea apreciabilă a tributului plătit Confederației hunice evidențiază caracterul lor stipendiar”⁴².

După 453, în condițiile prăbușirii puterii hunice și preluarea controlului zonei de către gepizi, apar o serie de modificări semnificative atât din punct de vedere politic-demografic cât și, mai ales, economic. După 567, anul înfrângerii gepizilor de către coaliția longobardo-avară, și până în sec VII, Transilvania va reprezenta doar un cadru topografic, cu mici enclave gepidice în amestec cu populație locală.

Perioada cuprinsă între 453 până la reforma lui Anastasius este reprezentată numismatic majoritar de monedele lui

⁴⁰ V. Butnariu, în *Arh. Mold.*, XIV, 1991, p. 74.

⁴¹ *Ibidem*, p.75.

⁴² *Ibidem*, .p. 84.

Theodosius II, reprezentând subsidiile către huni și gepizi. De aceea este caracteristică predominarea nominalelor de aur, dar se găsesc și piese imitate în special de bronz aurit și argint. În Transilvania avem de-a face numai cu descoperiri izolate de *solidi*, nu există nici un tezaur datând din această perioadă. Din -totalul de 23 de piese-17 sunt de aur, 3 de bronz, 1 de argint, 2 imitații de bronz aurit⁴³. Spre deosebire de Transilvania, în Ungaria, descoperirile monetare theodosiene abundă, în condițiile cumpărării păcii Imperiului de la huni. În afară de o lungă serie de descoperiri monetare izolate din arealul Pannoniei provine și un impresionant tezaur de 1439 monede de aur (din localitatea Szikancs), din care 1400 de exemplare sunt emise în timpul lui Theodosius II.

Cu privire la imitațiile monetare aflate pe teritoriul transilvan, acestea sunt rare și apar mai ales în mediu gepidic. Din cauza numărului redus de imitații atât în Transilvania cât și în Ungaria, și pe baza frecvenței mult mai mari în Polonia, Suedia și Danemarca s-a ajuns la concluzia că imitațiile provin din atelierele din Germania și Gallia⁴⁴.

Concluzia care se impune este că din a doua jumătate a secolului V, mai precis de la Theodosius II și până la Anastasius I, în Transilvania nu putem vorbi de circulație monetară propriu-zisă, fiind vorba mai degrabă de un indicator al relațiilor dintre Imperiu și migratori.

Începând însă cu domnia lui Anastasius I (491-518), Bizanțul începe să se manifeste plenar în jurul Dunării prin refacerea drumurilor de acces și cetăților romane. După 498 putem vorbi de reluarea propriu-zisă a circulației monetare la nordul Dunării, fenomenul menținându-se până în anul 685. În Transilvania, perioadei lui Anastasius I îi corespund trei monede de bronz (Dorobanți, Gherla, Orșova)⁴⁵ și două de aur descoperite la Brașov⁴⁶.

⁴³ A. M. Velter, *op. cit.*, p.31.

⁴⁴ Eva Kolnikova, *Nalez neskromsky solidov v.Bini okres Nove Zamky*, Num Sbor, 10, 1967, p.5-50

⁴⁵ V. Butnariu, *Răspândirea monedelor bizantine în secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, în BSNR, 216-224, 1983-1985 (1987), p.213, A. M. Velter, *Unele considerații privind circulația monetară din secolele V-XII în bazinul carpatic (cu privire specială asupra teritoriului României)* în SCIVA, 39, 1988, 3, p.251-274.

⁴⁶ K. Horedt, *op. cit.*, p.16.

Eforturile lui Anastasius I sunt continuate de Iustin I și Iustinian în al cărui timp prezența bizantină în Banat este solidă, extinzându-se și în zona câmpiei bănățene și iradiind spre Transilvania. Pentru siguranța Imperiului era necesară crearea unei zone de securitate largi la nord de Dunăre, tot acum având loc și o serie de schimbări administrative la granița dunăreană, în vederea perfecționării acțiunilor defensive, dar și în scopul redresării economice și sprijinirii zonelor nord-dunărene. Politica „capetelor de pod” a asigurat controlul navigației și al fortificațiilor, în același timp asigurând o perioadă de calm și prosperitate, mai puțin în timpul atacurilor slave dintre anii 527–538, când se înregistrează și o scădere a circulației monetare. Emisiunile de bronz ale lui Iustinian pătrund până în centrul Transilvaniei, fiind descoperite la Bratei (jud. Sibiu), Sebeș (jud. Alba) și în județul Mureș⁴⁷.

Din 545 criza se manifestă din nou, în contextul intensificării raidurilor slave în Imperiu, dar și din cauza regresului economic prin care a trecut imperiul în deceniile cinci și șase ale sec. VI, un regres economic datorat politicii externe mult prea ambițioase a lui Iustinian cum ar fi lungul război cu perșii (540-557 cu intermitențe) și războiul cu ostrogoții (542-550, 552-555).

Velter consideră că perioadei 498-565, deci primei faze a penetrării monedei bizantine în spațiul intracarpatic (căreia pe plan politic îi corespunde stăpânirea gepidă) îi este caracteristică preeminența monedei de bronz: din totalul de 34 piese (cu emitent cunoscut și eliminând imitațiile) 23 sunt de bronz, 11 de aur. Comparativ, descoperirile monetare din Pannonia aceleași perioade sunt în majoritate de aur⁴⁸.

Faza a doua a primei etape de pătrundere a monedei bizantine în spațiul intracarpatic -perioada 565-685- se consumă în prezența avarilor. Sosirea acestora în zonă, în jurul anului 558 are loc după înfrângerile din anii 563 și 566, pricinuite de franci, care le opresc înaintarea spre vest. Retrăgându-se spre est îi înfrâng pe gepizi și le ocupă teritoriul, în special zona dintre Dunăre și Tisa. În 569 chaganul Baian ocupă Pannonia, de aici organizând o serie de atacuri spre vest împotriva francilor (570), spre sud în Imperiul Bizantin sau spre est în Transilvania. Așezarea avarilor a izolat sud-

⁴⁷C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în *SCIV*, 23 (1972), 3 p.374-415, V. Butnariu, *art. cit.*, p.198, A. M. Velter, *art. cit.*, p.263.

⁴⁸ A. M. Velter, *op. cit.*, p.36.

vestul Europei de romanitatea vestică, orientând populațiile nord – dunărene spre Imperiul Bizantin.

Descoperirile monetare reflectă perioada agitată în care au circulat, materialul numismatic, în special de aur, redă relațiile avari-Imperiu, dar și deplasările acestor migratori în zona în discuție. Astfel din perioada lui Iustin II s-au descoperit 10 piese din care unul de aur descoperit la Șpălanca (jud. Alba) într-un mormânt avaric. Celelalte exemplare sunt de bronz și reflectă folosirea numerarului în cadrul schimburilor economice. Cele nouă piese se repartizează în teritoriu astfel: două din Banat, două pe linia Dunării, cinci pe cursul superior al Mureșului două în județul Mureș și trei la Sebeș. De observat scăderea bruscă a numărului de monede și lipsa totală a tezaurelor în condițiile raidurilor avaro-slave pe linia Dunării inferioare. Este de remarcat în acest context că pentru domnia lui Tiberius II Constantin, s-a descoperit în Transilvania o singură monedă la Sebeș. De altfel acum se va crea o lacună în circulația monetară, ce se va menține până la domnia lui Mauricius Tiberiu, scăderea monedelor de bronz fiind „compensată” de apariția imitațiilor de bronz aurit de proveniență barbară. Așa se face că pentru monedele descoperite ca aparținând perioadei lui Mauricius, în număr de șase, trei sunt de bronz (Orșova, Gherla și sud-estul Transilvaniei), una de aur (cursul superior al Mureșului) și două imitații (Rupea și Hoghiz-Ungra)⁴⁹. Comparativ, în Serbia situația se prezintă aproape la fel: atacul avar și asediul unor orașe ca Singidunum sau Viminacium, a generat o stare de tensiune în rândurile autohtonilor, fapt reflectat în îngroparea unor tezaure, dar și mai gravă a fost întreruperea circulației monetare în zonele afectate. La Sirmium, de exemplu, majoritatea monedelor datează din perioada 568-582, adică de la ocuparea orașului de bizantini și marele asalt avar. La Viminacium au fost descoperite mai multe monede bizantine databile din timpul lui Iustin II (maxim 575) și altele numai din timpul lui Mauricius Tiberiu (587-593)⁵⁰. La fel se întâmplă și în

⁴⁹ A. M. Velter, *art. cit.*, p.262 pentru Orșova, V. Butnariu, *art. cit.*, p.190 pentru Gherla, Chirilă- Gudea-Lazăr-Zrinyi, *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul județean Mureș*, Tg-Mureș, 1980 pentru Mureș. De asemenea, pentru Hoghiz-Ungra și Rupea, Velter, *art. cit.*, p.263, pentru Orșova, Butnariu, *art. cit.*, p.196 și Horedt, *op. cit.* p.32.

⁵⁰ C. Chiriac, *Despre tezaurele monetare bizantine din secolele VII-X de la est și sud de Carpați*, în *Pontica*, 24, 1991, p.373-378.

zona Porților de Fier, unde tezaurele de la Boljetin sau Tekija (antica Transdierna) nu depășesc emisiunile lui Iustin II sau au o întrerupere până la Mauricius Tiberiu.

Situația este diferită în Ungaria, centrul puterii avarice, unde descoperirile monetare de secol VI-VII sunt numai monede de aur, locul lor de descoperire fiind sud-estul Câmpiei Tisei, dar și în dreapta Dunării mijlocii. De remarcat pe acest teritoriu numărul mare de imitații, descoperite cu precădere în morminte avarice. Specifică acestor imitații este baterea falsului din același material cu originalul, cele mai multe falsuri fiind după monedele lui Mauricius Tiberiu, Phocas Heraclius și Constant II. Numismatul Sey Katalin considera că avarii nu foloseau moneda bizantină cu precădere ca mijloc de plată și mai degrabă teaurizau piesele pentru valoarea lor intrinsecă⁵¹. Velter consideră că aceste monede aveau și un rol de amulete protectoare datorită iconografiei, de unde și numărul mare de falsuri⁵².

Revenind în Transilvania, aici monedele bizantine din această perioadă se repartizează în felul următor: Phocas –patru monede din care doar una singură de bronz, descoperită la Brașov, rebătut peste un Mauricius Tiberiu. Acest aspect este un indiciu clar al crizei monetare, criză ce se va agrava în timpul lui Heraclius (din timpul lui Heraclius provine o singură monedă de bronz sufrapat peste o piesă anterioară) și Constantin al IV-lea. Din întreaga epocă dintre domniile celor doi împărați în Transilvania au fost scoase la lumină șapte monede de aur, trei imitații de bronz aurit și un tezaur de monede de aur (300 piese) din nivel arheologic avar (Firtușu, jud. Harghita)⁵³. Tabloul descoperirilor monetare din Ungaria și Serbia este asemănător. În jurul anului 680 monedele bizantine își întrerup circulația pe Dunărea mijlocie, ultima emisiune datează din timpul lui Constantin IV și este o imitație descoperită într-un mormânt avar din Szeged. De altfel, în acest interval (630-680) se remarcă sporirea numărului imitațiilor alături de prezența unor tezaure de aur și argint.

Așadar, și în perioada 585-685 avem o predominanță a monedelor de bronz, dar comparativ cu faza precedentă se înregistrează o scădere a masei monetare în general și a nominalelor de bronz în special. Din totalul de 29 monede, 13 sunt de aur, 1 de

⁵¹Sey Katalin, *Bizánci pénzek a Kárpátmedencében* Nnum Te, 1972, p.131-137

⁵²A. M. Velter, *op. cit.*, p.48.

⁵³C. Preda *Circulația monedelor post-aureliene*, în *Dacia SCIVA*, 1975, 4, p.441-486. V. Butnariu, *art. cit.*, p.195, A. M. Velter, *art. cit.*, p.268.

argint și 15 de bronz. Deși fenomenul monetar transilvan este greu de reliefat din cauza volumului modest al numerarului și a lipsei datelor complete se poate face o statistică privind indicele de penetrare a monedei pe împărați; pe vremea lui Iustin II se înregistrează cel mai mare coeficient de penetrație: 0,76 realizat pe baza numărului predominant de piese ce provin de la acest împărat, 10 monede reprezentând un procent de 34,48%. În timpul lui Tiberiu II Constantin are loc o scădere masivă de monedă reprezentând 3,44 % și un indice de 0,25. În timpul lui Mauricius Tiberiu și Phocas are loc o creștere ușoară, cei doi fiind la egalitate cu câte patru monede reprezentând 13,79%, dar un indice diferit din cauza circulației pe an :M. Tiberiu 0,20 și Phocas 0,50. Tot egalitate apare și între Heraclius (cel puțin pentru primii șase ani de domnie) și Constant al II-lea, monedele lor reprezentând 10,34% din masa monetară, cu coeficienți diferiți de 0,50 respectiv 0,150⁵⁴.

Per ansamblu, în perioada cuprinsă între 498-685, pătrunderea monedelor romane-bizantine a fost continuă, chiar dacă a avut fluctuații. Din totalul de 63 monede ale perioadei, 38 sunt de bronz, 24 de aur și 1 de argint . Pe împărați, liderul necontestat este Iustinian I cu 39,68%, urmat de Iustin II 15,87%, situația inversându-se la indicii de penetrare, aici clasamentul fiind condus de Iustin II cu 0,76, urmat de Iustinian cu 0,65. Începând cu Tiberius II Constantin circulația scade substanțial, acest împărat având doar 1,58% din totalul masei monetare, în timp ce Mauricius Tiberiu și Phocas au câte 6,34%. Din vremea lui Heraclius prezența monetară scade constant, începând cu cele 4,76% ale acestuia și până la Constantin IV cu 3,17% din masa monetară.

În ciuda volumului de numerar scăzut ce intra în Transilvania în secolele IV-VII, se poate observa că - păstrând proporțiile bineînțelese - dinamica pătrunderii monedei romane-bizantine în spațiul intracarpatic se menține în etapele și ritmul general de pătrundere din teritoriile de la Dunărea de Jos, chiar dacă se aflau în prezența avarilor.

Prezența în Transilvania a monedelor bizantine, în special a nominalilor de bronz, impune problema prezenței sau absenței comerțului bazat pe monedă. Volumul modest al numerarului poate indica un comerț bazat pe schimbul în natură, fapt ce este evident începând cu a doua jumătate a sec. VII. Fenomenul este firesc în prezența grupurilor de migratori, care i-au făcut pe

⁵⁴ A. M. Velter, *op. cit.*, p. 51.

autohtoni să își schimbe des locul, oscilând între zonele de câmpie cu cele de pădure. Totuși prezența monedelor de bronz indică un comerț monetar. Rezultă că ruralizarea și instalarea economiei naturale nu au împiedicat pătrunderea monedelor și folosirea lor. Chiar dacă nu e vorba de marele comerț sau schimburile la distanță, prezența acestor nominale de bronz, descoperirea lor pe un teritoriu întins, în majoritatea lor izolate, arată necesitatea prezenței monedei în schimbul local.

Cât privește monedele de aur și argint, ele reprezintă în mai toate cazurile pradă de război sau subvenții pentru cumpărarea păcii, de multe ori acestea fiind teaurizate pentru valoare lor intrinsecă, dar tot atât de bine puteau fi transformate în bijuterii sau obiecte cu valoare magică.

Transilvania				
Emitent	Perioada	Numărul și tipul monedei		
Theodosius II	402-450	19 aur	1 argint	3 bronz
Leon I	457-474	2 aur	-	-
Zenon	474-491	2 aur	-	-
Total	402-491	23 aur	1 argint	3 bronz

Tabel I. **Repartiția monedelor în Transilvania în perioada 402-491**

Emitent	Perioada	Numărul și tipul monedei		
Atansius I	491-518	2 aur	-	3 bronz
Iustin I	518-527	1 aur	-	4 bronz
Iustinian I	527-565	12 +1 imitație aur	-	14 bronz
Total	491-565	12+1imitație aur	-	21bronz

Tabel II. **Repartiția monedelor bizantine în Transilvania în perioada 498-565**

Emitent	AU	%	AG	%	AE	%	Total	%	Coefficient penetrare
Anastasisus I	2	40	-	-	3	-60	5	14,7 0	0,25
Iustin I	-	-	-	-	4	-100	5	11,7 6	0,44
Iustinian I	11	44	-	-	12	-56	25	73,5 2	0,65

Tabel III. **Situația materialului numismatic în Transilvania în perioada 498-565**

Transilvania				
Emitent	Perioada	Numărul și tipul monedei		
Iustin II	565-578	1 aur	-	9 bronz
Tiberius IIConstantin	578-582	-	-	1 bronz
M. Tiberius	582-602	1+2 imitații aur	-	3 bronz
<i>Focas</i>	602-610	3 aur	-	1 bronz
Heraclius	610-641	1 aur	1 argint	1 bronz
Heraclius-Heraclius Constantin	613-641	3 aur	-	-
Constant II	641-660	3 aur	-	-
Constant II-Constantin IV	654-659	-	-	-
Constantin IV	668-685	2 aur	-	-
Total		17+1 imitație Aur	1 argint	15 bronz

Tabel IV. **Situația pieselor monetare în Transilvania în perioada 565-685.**

Emitent	AU	%	AG	%	AE	%	Total	%	Coef. penetrare
Iustin II	1	10	-	-	9	90	10	15,87	0,76
Tiberius IIConstantin	-	-	-	-	1	100	1	1,58	0,25
M. Tiberius	1	25	-	-	3	75	4	6,34	0,20
<i>Focas</i>	3	75	-	-	1	25	4	6,34	0,50
Heraclius	1	33,33	1	33,33	1	33,33	3	4,76	0,50
Heraclius-Heraclius Constantin	2	100	-	-	-	-	2	3,17	0,07
Constant II	3	100	-	-	-	-	3	4,76	0,15
Constantin IV	2	100	-	-	-	-	2	3,17	0,11

Tabel V. **Materialul numismatic în Transilvania în perioada 498-685**

Circulația tipăriturilor germane în Transilvania (sec. XVI – XVIII)

Maura Geraldina Giura

Buchsammler und Bibliotheken
aus Rumänien im 16.-18. Jahrhundert

Zusammenfassung

Als Teil der Kulturgeschichte ist die Geschichte des Buches und der Bibliotheken der wichtigste Bereich der die soziale und die intellektuelle Umwelt der verschiedenen historischen Epochen zu erforschen ermöglicht.

Diese Studie enthält die Entwicklung und die Merkmale der Büchersammlung Siebenbürgens im 16., 17. und 18. Jahrhundert, wobei wir vor allem den Inhalt verschiedener Nachrichten der Sammlungen sowie den Zugang der Leser untersuchen, deren Kreis enger oder breiter war, sowie den Inhalt der Bücher, der Sammlungen und Bibliotheken.

Beginnend mit dem Altertum schildern wir die Verbreitung der Bücher, die Entstehung von Privatsammlungen, privater und öffentlicher Bibliotheken, wobei wir die Angaben aus den Inventaren und den Fachbüchern über die Buchgeschichte, den bedeutenderen Sammlungen und den bekanntesten und größten Bibliotheken entnehmen, aber auch kleinere Büchereien in unseren Fragenkreis aufnehmen.

Es wird eine analytisch-synthetische Entwicklung der Bibliotheken vom Altertum bis zum Mittelalter geschildert, wobei der Einfluss von Renaissance, Reformation und Aufklärung einzeln in Betracht gezogen wird.

Preocupările legate de cartea tipărită și de istoria sa, ca purtător de informații, dar și ca obiect de artă, au fost dintre cele mai diverse de-a lungul secolelor ce au urmat invenției lui Gutenberg. Studiile consacrate cărții au îmbrățișat cele mai variate fațete ale acestui fenomen cultural, de la simpla colecționare, inventariere și prelucrare până la valorificarea cărților ca bun cultural, ce ascunde între pagini nu numai curente ideatice specifice epocilor în care au fost scrise, dar și interesante și variate informații legate de deținătorii succesivi, de

preocupările acestora, de gustul lor pentru lectură și de schimbările intervenite în cadrul acestor componente de-a lungul secolelor.

Cercetările legate de circulația cărților vechi în general și a celei germane în Transilvania în particular ne oferă posibilitatea de a demonstra, printre altele, existența unei apropieri a intelectualilor din diferite epoci istorice de fenomenul cultural european, a unei consonanțe a acestei preocupări de nivel paneuropean.

Abordarea noastră științifică are în vedere numai cartea veche germană importată care a prezentat interes în Transilvania. Fiind o temă de foarte largă întindere am omis intenționat din demersul nostru periodicele (ziare, calendare, almanahuri), nu pentru că acestea n-ar prezenta interes, ci pentru că în faza actuală a cercetării ne-am cantonat interesul pe aspectele legate doar de carte. Definiția pe care o atribuim cărții germane, se referă la cartea în limba germană tipărită în spațiul lingvistic german între anii 1500-1800. În acest context, precizăm că lucrarea de față conține doar informații legate de circulația cărții germane tipărită în secolul XVI și într-o măsură mai mică cea din secolele XVII și XVIII, iar referitor la harta geografică a locurilor de tipărire, aceasta a fost extinsă doar până la granițele Transilvaniei (cartea în limba germană de aici a fost generic numită de către cercetătoarea Doina Năgler *Transilvanicele* și a făcut obiectul unui catalog încheiat în anul 1982 cu cartea de secol XVIII). Abordarea noastră are la bază cercetările pe care le-am întreprins la Biblioteca Academiei Române – filiala Cluj-Napoca, la Biblioteca „Batthyaneum” din Alba Iulia, la Biblioteca Muzeului Bruckenthal și Biblioteca Astra din Sibiu. Departate de a considera demersul științific încheiat, în perioada imediat următoare aceste informații vor fi coroborate cu cele ce vor fi acumulate din cercetarea fondurilor de carte veche din celelalte orașe din Transilvania, deținătoare de fonduri importante.

În paginile ce urmează vom prezenta climatul cultural al secolelor XVI, XVII și XVIII, în Europa și, implicit, Transilvania, cine și ce cărți citesc, care a fost interesul pentru carte al intelectualului în intervalul de timp de care ne ocupăm; care au fost domeniile căutate și apreciate de transilvăneni; care au fost „culoarele culturale” prin care cartea germană a ajuns, uneori la foarte scurt timp după tipărire, în bibliotecile particulare din Transilvania.

În încheiere vom prezenta câteva cărți care ne oferă informații despre Mihai Viteazul, un manual de biblioteconomie din secolul al XVIII-lea și un studiu de caz referitor la circulația cărților lui Moses Mendelson pe aceste meleaguri.

* * *

Descoperirea tiparului de către Johannes Gutenberg, mai precis a literelor metalice mobile, la jumătatea secolului al XV-lea, reprezintă, conform părerilor exprimate de istorici consacrați ai tiparului și cărții, o adevărată revoluție, fenomenul fiind însoțit de o serie de aspecte pozitive din rândul cărora menționăm aici doar câteva: afirmarea unor noi categorii sociale – intelectualul; fixarea și unificarea limbilor naționale; autonomizarea științelor de arte și, nu în ultimul rând, accelerarea procesului de unificare a națiunilor prin accentuarea ideii și a conștiinței de neam. De altfel, caracterul revoluționar al acestei descoperiri, generatoare de ev nou în istoria umanității, a fost relevat ca atare de oameni de știință de mare prestigiu, dintre cei preocupați de marile epoci din cultura universală. „Însemnătatea descoperirii tiparului – notează un istoric al presei¹ - este relevată de Marshall Mc Luhan, în câteva reliefuri peste care nu putem trece:

- inventarea tipografiei a confirmat și a extins noua accentuare a vizualului, proprie cunoașterii aplicate, furnizând prima **marfă** uniform repetabilă, prima bandă rulantă și prima producție de masă;

- o dată cu Gutenberg, Europa intră în faza tehnologică a progresului, fază în care schimbarea însăși devine normă arhetipală a vieții sociale;

- tipografia a tins să transforme limbajul într-un mijloc de percepție și exploatare, într-un bun de consum transportabil;

- tiparul a creat uniformitatea națională și centralismul guvernamental, dar, totodată și individualismul și opoziția față de guvern ca atare.

De la inventarea sa, tiparul avea să dețină pentru aproximativ cinci veacuri, până la descoperirea radioului și a televiziunii, un adevărat monopol în domeniul informației și al comunicării interumane, pe această cale, descoperirile științifice și tehnice pătrunzând în timp relativ scurt în „îndepărtate colțuri

¹ V. Vișinescu, *O istorie a presei românești*, București, 2000, p. 17; ***, *Galaxia Gutenberg. Omul și era tiparului*, București, 1975, p. 23.

ale lumii”, ajungând pe masa de lucru a diverselor categorii sociale, intelectuale².

În urmă cu aproape două decenii, istoricul Răzvan Theodorescu avansa o teză interesantă, aceea privitoare la ceea ce numea D-Sa „culoar cultural”. Ideea, din cel puțin două puncte de vedere, tangente, se remarcă prin complexitatea sa și mai ales prin posibilitatea realizării și perceperii unei geografii spirituale a istoriei civilizației³. În analiza și detalierea conceptului, în argumentarea acestuia, istoricul amintit invocă o suită de elemente probatorii coborând pe trepte temporale până în premedievalitate și chiar în antichitate. Preluând ideea lansată atunci, cercetătorul Victor Neumann extinde cercetarea cu referire la o altă rută geografică și un alt suport cultural – cultura scrisă și istoria bisericilor transilvane și/sau biografia intelectuală a celor care au propagat cărți, informații și idei, pe traseul „... dinspre nordul göttingenez spre estul transilvan, dinspre universul flamand spre acela austriac, maghiar și românesc, dinspre mediile universitare și aulice din Halle și Berlin spre acelea din Buda, Karlowitz, Sibiu, Blaj, Iași, București...”⁴.

În cursul evului mediu, Transilvania a constituit o adevărată „placă turnantă” în istoria, economia și cultura spațiului românesc, curentele de gândire ale Umanismului, Reformei și Iluminismului fiind importate și difuzate pe întreg arealul intra- și extracarpatic de către numeroșii tineri ardeleni aflați la studii în centrele de cultură ale Occidentului, în special în cele din spațiul german, fenomenul codificat ca atare cu firească franchețe: „În spiritualitatea transilvăneană contribuția populației germane de pe teritoriul patriei noastre la patrimoniul cultural comun a fost remarcabilă”⁵.

Umanismul european și Reforma au condus la o evoluție mai marcantă a elementelor de cultură pe plan european și implicit în Transilvania. Prin studenții transilvăneni, în speță de

² Demény, L., Demény, L.A., *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, Editura Kriterion, București, 1986, p. 15.

³ R.Theodorescu, *Despre „coridoarele culturale” ale Europei de sud-est*, în *Memoriile Secției de Științe Istorice*, Seria IV, Tom VII, 1982, passim.

⁴ V. Neumann, *Tentația lui Homo-europaeus*, București, 1991, p. 149-220, capitolul „Coridoarele culturale” în Europa est-centrală.

⁵ C.Göllner, *Interferențe româno-săsești în secolul al XVI-lea*, în *Transilvania*, 7, 1978, nr. 6, p. 11.

origine germană (sași), care studiau la Universitățile din Viena, Cracovia, Wittenberg, Heidelberg, Basel, Leipzig și/ori prin mijlocirea negustorilor sunt răspândite și în Transilvania confesiunile reformate. Paralel cu acestea, vor circula și cărți aduse de pe acest areal vast, menite a propaga doctrinele teologice ale epocii respective și a crea noi prozeliți (lutherani, calvini, unitarieni etc.)⁶.

Introducerea tiparului în Transilvania este strâns legată de activitatea unor reprezentanți din zonă ai Reformei: Markus Pempflinger (Sibiu), Johannes Honterus (Brașov), Gașpar Heltai (Cluj)⁷. Cartea subliniază activitatea de pionierat științific în Transilvania a mai multor învățați sași. Johannes Honterus a organizat cea de-a treia tipografie de pe spațiul românesc, după cele de la Târgoviște – 1508 și Sibiu – 1528-1529 – unde s-au tipărit, începând cu 1529, cărți bisericești și manuale răspândite în întreaga Europă. În privința tiparului și a circulației cărții se poate constata o strânsă legătură între zonele locuite de populația săsească a Transilvaniei și spațiul german. Cu siguranță, cartea a fost intermediarul cel mai puternic al schimburilor culturale între aceste zone geografice, la sfârșitul evului mediu și începutul epocii moderne. În pofida avântului luat în special în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, activitatea editorială din Transilvania, prin centrele mai sus menționate, este insuficientă pentru satisfacerea nevoii de informație și de cultură. Caracteristică pentru omul sfârșitului de ev mediu este dorința de a învăța, iar principalul mijloc de educație este instruirea, fie că aceasta se face organizat, în școli, sau individual, în particular, cartea devine acum instrumentul principal de acumulare a valorilor antichității, a noilor cuceriri intelectuale. Înflorește cultura, apar operele de artă, iar omul învață să se autodepășească⁸.

⁶ *Die Matrikel de Universität*, Wien, 1959; *Album studiorum Cracoviensis*, Cracoviae, 1887; Fr. Teutsch, *Die Studierenden aus Hungarn und Siebenbürgen auf der Hochschule in Heidelberg von der Gründung derselben bis 1810*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgen Landeskunde*, XVI, 1872; *Die Matrikel der Universität Basel*, I-II, Basel, 1951-1956; *Die jüngeren Matrikel der Universität Leipzig*, Leipzig, 1909.

⁷ P. Binder, *Kulturaustausch in Siebenbürgen auf dem Gebiet des Buchdruckes*, în *Siebenbürgen als Beispiel europäischen Kulturaustausches*, Böhlaw Verlag, Köln-Wien, 1975, p. 70-80.

⁸ A. Flocon, *Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 1976, p. 135-136.

Este demn de subliniat faptul, aspect pe care-l împărtășim întru-totul, că sașii transilvăneni au pus de timpuriu un accent deosebit pe educație și cultură. Un reper sigur în acest sens îl constituie dezvoltarea învățământului care atrage după sine nevoia de carte, de informare. Știrile documentare ale secolului al XIV-lea atestă, pentru comunitățile săsești rurale, o serie de școli elementare, iar din 1422 învățământul devine obligatoriu atât pentru băieți cât și pentru fete. Izvoarele documentare semnaleză, de asemenea, școli orășenești la Brașov, Bistrița, Baia Mare⁹ și Sibiu în secolul al XIV-lea¹⁰. Întemeierea unor forme organizate ale învățământului (colegii și academii) a reprezentat modalitatea de atragere spre cultură a unor categorii sociale – în special din mediul urban – interesate în însușirea unor noțiuni ori activități trebuincioase ridicării lor sociale și politice. În climatul existenței unei bogate tradiții culturale locale, circulația cărții tipărite în Transilvania sau în alte zone geografice din arealul european, demonstrează cu prisosință existența unei apropieri și a unor legături ale intelectualilor din diferite epoci istorice față de și cu fenomenul cultural¹¹.

În acest context dat, se justifică importul de carte din zonele occidentale. Legat de acest aspect, avem în vedere, desigur, și rațiunile economice care au determinat acest import. În primul rând costurile ridicate pe care le incumbă tipărirea unei cărți, costuri legate de hârtie, confecționarea literelor, cerneluri, de experiența acumulată în vestul european (o activitate neîntreruptă, ascendentă, în cele cinci-șase decenii care separă descoperirea tiparului de introducerea acestuia în Transilvania).

Departate de a fi perceput ca „o noapte de o mie de ani”, evul mediu este astăzi fundamental și axiologic reconsiderat, iar filozofia sa, cu cele două componente de bază – patristica și scolastica – este relevată ca o realitate culturală complexă, ca o punte ideatică solidă ce face legătura între filozofia antichității și cea a epocilor moderne.

După „momentul Gutemberg”, evul mediu există spiritual și intelectual prin texte tipărite, fie că sunt ale „sfînților” (scriitorii din primele secole ale epocii), sau ale anticilor – opere

⁹ G. Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken*, București, 1981, p. 116.

¹⁰ *Geschichte der Deutschen auf dem Gebietes Rumäniens*, București, 1979, p. 146.

¹¹ L. Cornea, *Cartea veche străină (sec. XVI-XVII)*, Sibiu, 1978, p. 3.

redescoperite, adesea cu caracter păgân – operații ce aduc cu sine o multitudine de comentarii (vezi Aristotel). Perioada istorică respectivă s-a caracterizat și prin răspândirea culturii, prin crearea unui om universal, printr-o uniformizare culturală a Europei. Ideile circulă libere între Nord și Sud, între Est și Vest, iar Transilvania nu face, în acest context, nici o notă distinctă, ci se integrează fără reticențe acestui flux ideatic. În cadrul acestui flux vom evidenția cine sunt cei care cumpără și mai ales citesc cărțile umaniste tipărite aici, ori aduse din spațiul lingvistic german (facem mențiunea că au fost aduse în Transilvania și din Franța, Italia, Anglia, Olanda, dar acestea nu fac obiectul interesului nostru *hic et nunc*).

Vom începe prin a nota că aceste cărți prezintă interes, în primul rând, pentru profesorii și elevii diferitelor școli din Transilvania, cum ar fi: Studium Coronense la Brașov, Gimnaziul din Turda sau Colegiul Trinitarian din Cluj. În legătură cu școala din orașul de pe Someș vom nota că avea, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, patru profesori titulari și patru profesori asociați, ceea ce înseamnă că tinerii care studiau aici erau în număr destul de mare, iar disciplinele care se predau aveau o paletă relativ largă pentru epoca respectivă.

În secolul al XVI-lea au existat o serie de încercări de creare a unor școli superioare. Astfel, în anul 1555, Consiliul local din Sibiu a avut ideea înființării unei instituții de învățământ de grad înalt, dar care nu prinde contur datorită lipsei unor cadre specializate în medicină, drept, științe umaniste și naturale, domenii în care această „școală înaltă” ar fi trebuit să-i pregătească pe tineri. De asemenea, planul lui Ioan Sigismund de înființare a unei instituții de învățământ superior la Sebeș, sub conducerea italianului Curio și a lui Pierre Romée nu se finalizează. Iată de ce orășenii interesați de însușirea unor cunoștințe necesare ridicării lor sociale și politice iau drumul Europei, ca mai apoi să se întoarcă în Transilvania unde vor pune în practică ceea ce au învățat și aprofundat. Dar tentativele în acest sens continuă: abia în anul 1581 se înființează la Cluj, de către Ștefan Báthory, renumita „Academie iezuită”. În primul an aici se studiau greaca, ebraica, latina, retorica, gramatica, ca după patru ani să fie introduse și alte discipline, precum filozofia și teologia. Numărul „studentilor” se ridică la 130 în anul 1583, fiind îndrumați și introduși în tainele științei de opt profesori. Alți aproximativ 1.000 de tineri transilvăneni iau drumul

universităților europene, studiind de-a lungul secolului al XVI-lea la Viena, Cracovia, Wittenberg, Franckfurt pe Oder, Heidelberg, Padova și în alte centre universitare în timp ce în spațiul lingvistic francez ori englez întâlnim mai cu seamă tineri de etnie maghiară. O treime din numărul tinerilor studiosi din Occident provin din zonele urbane, ei nefiind descendenți de rang înalt, ci, urmărind onomastica lor, fii ai meșteșugarilor transilvăneni. Putem concluziona, fără teama de a greși, că înființarea colegiilor și academiilor din Transilvania, ca, de altfel în întreaga Europă, a fost rezultatul atragerii spre cultură a noilor categorii sociale, în special orășenimea. Aceștia și-au dat seama repede că știința, informația înseamnă putere, iar purtătorul acestora nu-i alta decât cartea, de aici și prețuirea ei, nevoia de a o avea la îndemână de câte ori aveau nevoie de ea, fapt ce duce, implicit, la constituirea colecțiilor și apoi a bibliotecilor particulare ori instituționale.

În perioada cuprinsă între anii 1539-1600 au fost tipărite în Transilvania cca. 400 de titluri ceea ce reprezintă o medie de 6 cărți pe an, cifră departe de a umple „golul cultural” pe care îl resimțea intelectualul nou format. De aceea ajung, e adevărat, în cercuri restrânse, lucrări importante din străinătate, mai ales tipărite în Germania, Olanda, Austria. Cele mai multe dintre acestea pătrund în „biblioteci private”. Aceste colecții sunt în număr mic și se ridică de la câteva cărți, la câteva duzini. În afara acestor cazuri particulare au fost create și colecții mai însemnate precum cele ale lui Szigedi Kis Istvan, Bodok Jozsef, Albert Huet sau cea a episcopului Lucas Unglenus, ale căror biblioteci însumau un număr de 100-150 de volume. Alți deținători, ne referim la Johannes Benckner din Brașov sau Johannes Bayer – primarul Sibiului – dețineau un fond de carte care varia între 50 și 150 de exemplare. Cronicarul curții lui Bathory, Michael Brutus – umanist de valoare al vremii – dispunea de 600 de lucrări, în timp ce testamentul principelui Bathory cuprindea nu mai puțin de 400 de titluri. Pe lângă acești deținători particulari, existau instituții care și-au format colecții mari de cărți. Menționăm în acest sens Biblioteca gimnaziului brașovean, care la 1575 dispunea de 500 de exemplare. Academia iezuită își formează de asemenea o bibliotecă, deși numărul tomurilor nu ne este cunoscut, cronicarul medieval Szamosközy ne spune că acestea umpleau mai multe încăperi. Deosebit de interesant este faptul că, la Biblioteca Gimnaziului din Sibiu, deschisă timp de o

oră în fiecare zi, cărțile se putea împrumuta publicului pentru o perioadă de cinci luni¹².

Din studiile întreprinse până la această oră rezultă faptul că în secolul al XVI-lea au fost aduse în Transilvania aproximativ 40.000 de cărți și cam tot atâtea au fost tipărite în țară, ceea ce înseamnă că se aflau în circulație aproximativ 10 cărți pe cap de locuitor.

Pentru o prezentare cât mai obiectivă am împărțit arbitrar secolul al XVI-lea în trei perioade: până la 1534, 1534-1566, 1567-1600 ceea ce ne va permite evidențierea dinamicii importului de carte¹³ (vezi Anexa).

Cele mai multe cărți care circulă de-a lungul secolului al XVI-lea sunt cele aduse pe aceste meleaguri cu scopul de a propaga doctrinele teologice ale timpului și de a crea prozeliți (luterani, calvini).

În comparație cu cărțile de teologie, cele de drept sunt mai puțin căutate¹⁴. Piața cititorilor este destul de restrânsă, aceasta numărând doar câteva sute de avizați și câteva mii de posibili cititori. Acest fapt se datorează, printre altele, și faptului că predilectă pentru secolul al XVI-lea este cartea scrisă în limba latină (puțini cunoscători), cartea în limbile naționalităților se va extinde, încet, mai ales după Reforma lui Luther (1517) și abia în secolul al XVIII-lea se poate vorbi de o superioritate numerică în comparație cu cartea în limba latină. Deși este cunoscută influența bisericii în evul mediu, Umanismul duce la o deschidere ideatică, la o laicizare a învățământului și implicit a scrierilor. În acest spirit se poate face o împărțire pe grupe de domenii a cărților care au circulat în Transilvania în secolul al XVI-lea:

1. Cărți cu conținut medieval
2. Opere ale Reformei
3. Scrieri ale clasicilor greci și latini
4. Scrieri umaniste
5. Științe umaniste

Prima grupă poate fi împărțită la rândul ei în: a) cărți de morală și liturgice; b) operele gânditorilor teologi; c) lectură laică.

1. Cărți cu conținut medieval

¹² A. Dankanits, *Lesestoffe des 16.Jahrhunderts in Siebenbürgen*, București, 1982, p. 23-25.

¹³ *Ibidem*, p. 35.

¹⁴ *Ibidem*, p. 31-32.

Alături de predici (Sermone și Postillen) putem include și bibliile. Din cercetările efectuate de noi, au pătruns pe teritoriul Transilvaniei în secolul al XVI-lea, câteva sute de biblii în limba germană, majoritatea traduceri ale lui Martin Luther. Dacă în această perioadă de timp predilectă este biblia în limba latină, tradusă de Erasmus de Rotterdam (de trei ori mai multe decât cele în limba germană), în secolul al XVII-lea numărul lor este egalat de biblia lui Luther, iar în secolul al XVIII-lea numărul acesteia din urmă este dublat față de biblia în latină. În secolul al XVI-lea, capii bisericii erau împotriva răspândirii bibliei în limbile naționale, deoarece traducerile erau făcute în mod diferit între ele și nu făceau decât să creeze confuzie în rândul cunoscătorilor. În majoritatea lor, acestea se regăsesc în bibliotecile mănăstirești, ale bisericilor precum și în Catalogul Gimnaziului brașovean din 1575, iar, mai târziu, printre posesori, întâlnim și nume ale unor persoane fizice.

Dintre operele gânditorilor teologi, cele de patristică și scolastică se regăsesc în egală măsură în lecturile transilvănenilor din secolul al XVI-lea. Apologetica și patristica, sistematizarea au în vedere creștinismul și pregătesc terenul pentru filozofia medievală. Cele două momente aparțin istoriei teologiei, apologetica fiind „parte a teologiei care are ca scop apărarea religiei creștine”¹⁵, prin care se încearcă și o justificare în fața filozofiei grecești, patristica fiind „doctrina teologică-filozofică prin care s-au pus bazele dogmaticii și cultului creștin, completând Biblia și studiind viața, opera și concepția părinților Bisericii”¹⁶. Scolastica, definită ca „sistem filozofic apărut în Evul Mediu, care se baza pe dogmele bisericii creștine și se caracteriza prin raționamente abstracte și prin artificii logice”¹⁷, este de fapt mai greu de definit și i s-au atribuit mai multe înțelesuri. Maurice de Wolf numără patru înțelesuri ale acesteia: „definiție etimologică”, „definiția pedagogică și didactică”, „definiția cronologică” și „definiția religioasă”. Cu toate acestea scolastica reprezintă „modul concret de a fi al gândirii medievale într-un anumit moment istoric și într-un anumit spațiu de cultură”¹⁸.

¹⁵ *** *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1998, p. 52.

¹⁶ *Ibidem*, p. 759.

¹⁷ *Ibidem*, p. 962.

¹⁸ L. Mocan, *Reprezentanți ai scolasticii în ediții din secolul al XVI-lea*, în *Biblioteca academică clujeană*, în *Biblioteca și cercetarea*, XIII, 1989, p. 192.

Dintre „părinții bisericii”, Augustin se bucură de un interes major fiind apreciat și de adepții Reformei. Luther afirma că Augustin, cu toate scrierile sale, este alături de el.

În secolul al XVI-lea sunt prezente în bibliotecile preoților și ale mănăstirilor scrieri ale gânditorilor scolastici ca Alcuin, Bonaventura, Abelard, Avicena, Averoes, Toma d’Aquino, lucrări pe care le întâlnim și astăzi în fondurile de carte din bibliotecile transilvănene. În această perioadă găsim, însă, lucrări ale scolasticii târzii.

Lectura laică este reprezentată de enciclopedii, dicționare (latin-german, grec-latin-german, ebraic-latin-german), beletristică, cărți de medicină și farmacie (în special cele referitoare la ciumă, la bolile copilului), drept.

2. Cărțile Reformei

Prima informație despre Reformă apare în Transilvania în anul 1523 și pătrunde în țară prin studenții înscriși la Universitatea din Wittenberg: Johannes Kousch, J. Bonzler, Valentinus Haltrich. Câteva lucrări pe această temă sunt aduse în deceniul patru. Lucrările cu caracter protestant nu au o mare pătrundere decât după consolidarea bisericii protestante, cele 500 de titluri fiind aduse în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (Reforma era deja extinsă în întreaga Europă). Din cercetările întreprinse până acum rezultă că mai mult de jumătate din ele se află în fondurile Bibliotecii Bruckenthal din Sibiu. O treime din literatura cu caracter religios luteran adusă în țară îi are ca autori pe Martin Luther, Johannes Brenz, Philipp Melancthon. Lucrarea lui Luther, *Micul catehism*, va fi preferata publicului pentru o perioadă de mai bine de o jumătate de secol, ea va circula în ediții germane, române, latine, maghiare, grecești. Apoi, interesul pentru Luther scade și Philipp Melancthon devine cel mai cunoscut autor în Transilvania. Va fi apreciat nu atât pentru lucrările sale teologice cât mai ales pentru cărțile destinate instruirii școlare. Larga lui receptare se datorează faptului că, până la moartea sa, mai mult de o sută de tineri transilvăneni au urmat cursurile Universității din Wittenberg unde acesta era profesor¹⁹.

Scrierile cu privire la viața Sfântului Pavel și epistolele sale, au un succes deosebit la publicul cititor din deceniile cinci și șase ale secolului al XVI-lea. Printre autorii care au fost atrași

¹⁹ A. Dankanits, *p. cit.*, p. 49-53.

de Sfântul Pavel poate fi amintit și Georg Maior (Maier). Un exemplar cu dedicația autorului îl primește preotul din Sebeș, Andreas Franck, iar alte exemplare vor fi descoperite printre cărțile lui Labert Huet (3exemplare) și Bóda Balint. În comparație cu lucrările lui Melanchton cele ale lui Georg Maior au mai mult un caracter spiritualist și mai puțin unul didactic.

Alți autori ca Victorius Striegel, Nikolaus Hemmingsen sau Andreae Jacobus îi întâlnim în bibliotecile lui Huet, Unglerus sau a primarului sibian Johannes Bayer (7 lucrări)²⁰. Trei dintre lucrările lui Andreae Jakobus se află acum în posesia Bibliotecii Brukenthal din Sibiu²¹.

3. Scrieri ale clasicilor greci și latini

Receptarea de către intelectualii transilvăneni a operelor antice poate fi plasată în timp încă înainte de Reformă, de pe vremea când circulau în manuscris. Interesul pentru clasici crește mai ales după ce opere ale acestora apar traduse în limbile naționale (în germană, în cazul nostru), deoarece limbile latină sau greacă în care au circulat până acum nu erau cunoscute decât de un număr restrâns de intelectuali. Se citește cu multă plăcere din Homer, Hesiod, Esop, tragedii de Eschil, Euripide, Sofocle, Pindar, din autori latini Terentius, Plaut, Titus Livius, Horațiu, Virgiliu, Ovidiu.

La școala din Brașov s-au pus în scenă în anul 1545, șase comedii de Terentius, iar în anul 1523, Martin Brenner, umanist din Bistrița se afla în posesia unui exemplar din Horațiu și a unuia din Juvenal²².

Autorii clasici sunt tipăriți în traducere germană (Luther dă germanilor o limbă de înțeles – dialectul Germaniei Centrale), în special la Mainz și Strasbourg, în timp ce officina tipografică a lui Froben din Basel continuă publicarea lor în limbile latină și greacă. Cititorii transilvăneni sunt atrași de lucrările lui Virgiliu, de epigramele lui Martial, texte care se aflau în posesia mănăstirii dominicane din Sighișoara.

Învățământul umanist nu putea fi disociat de lectura autorilor antici. Unul din domeniile de atracție pentru cititorul transilvănean de secol XVI, alături de scrierile cu caracter religios, sunt cele legate de istorie. Se citesc acum istoricii antici:

²⁰ *Ibidem*, p. 54.

²¹ (Cotele V I 4747; VII 427, V I 883) la Biblioteca Brukenthal.

²² A. Dankanits, *op. cit.*, p. 63.

Herodot, Tucidide, Xenofon, Polibius, Diodor (Albert Huet deține în colecția sa ediții ale acestora). Alți istorici antici care întrunesc calități pe potriva gusturilor intelectualilor locului sunt: Caesar, Titus Livius, Valerius Maximus, Tacitus, Suetoniu, Plutarch.

Redescoperind antichitatea, umaniștii transilvăneni sunt atrași într-o foarte mare măsură de filozofia vechilor vremuri. Deși a fost firesc și interesul pentru Platon, din cele 75 de titluri descoperite în bibliotecile din Transilvania, o treime îl au ca autor pe Aristotel și o treime pe Cicero, pentru ca ultima treime să se împartă la un număr important de alți autori. Textele din Cicero erau utilizate ca material didactic în școlile umaniste din Brașov, Sighișoara, Sibiu, de aceea, pe lângă exemplarele existente (adevărat, majoritatea în limba latină), tipografiile locale au tipărit la Brașov în 1539, apoi la Cluj în 1581 și Sibiu în 1594 alte exemplare necesare studiului. Cele mai multe lucrări din opera lui Cicero se aflau în Biblioteca lui Huet (5 exemplare) și în Biblioteca gimnaziului din Sighișoara²³.

4. Scrieri umaniste

Procesul de instruire umanist presupunea cunoașterea operelor scriitorilor antici. Aprofundarea lor nu se putea face decât cu ajutorul unor instrumente de lucru: lexicoane, dicționare latin-grec-german, ebraic-latin-german, în special pentru înțelegerea corectă a textelor biblice și traducerea lor din original. Gramaticile cele mai des întâlnite în bibliotecile transilvănene (Biblioteca Muzeului Bruckenthal, Biblioteca Astra, Biblioteca „Batthyaneum” din Alba Iulia, Biblioteca Academiei Române – filiala Cluj-Napoca) sunt cele latine, germane, ebraice, printre cele mai căutate fiind Gramatica lui Melanchton. Cărțile de pedagogie, știință nouă în secolul al XVI-lea, prezentau interes dacă erau scrise de Soranus, Freigius, Eberhart, Remigius, Junius²⁴. Erasmus de Rotterdam este cel mai citit autor al vremii alături de Melanchton (vezi volumul *Predigten*, tipărit la 1561, aflat la Biblioteca Astra, inv. 573)²⁵. Printre multiplele exemplare în limba germană, găsim unul din *Elogiul nebuniei*, în limba germană, aflat în posesia Episcopului

²³ *Ibidem*, p. 73.

²⁴ *Ibidem*, p. 78.

²⁵ Vezi volumul *Predigten*, tipărit la 1561, aflat la Biblioteca Astra, inv. 573; descris de Ana Selejan, în *Carte rară și prețioasă: Catalog*, vol. I, *Secolele XVI-XVII*, Sibiu, 1991, p. 45-46.

de Oradea, Perényi Ferenc, care apoi ajunge în biblioteca lui Adrian Wolphard.

Cărțile de istorie, statistic vorbind, urmează imediat, ca număr, scrierilor religioase. Omul umanist de secol XVI era interesat atât de propria istorie, cât și de cea a celorlalte state. Istoricii germani nu fac excepție. Sebastian Frank scrie istoria Germaniei, Aventinus Joannes, Barleti von Scodra Marini scriu istorii ale turcilor și ale războaielor purtate de ei în Ungaria, Transilvania; Bonfinius Antonius și Boysando I.I.V. au lucrări referitoare la istoria Ungariei²⁶.

Este traduse de asemenea, în limba germană, autorul evreu Josephus Flavius (cel mai citit autor evreu), care este autorul unei lucrări privitoare la istoria acestei seminții (2 exemplare se află la Biblioteca Astra)²⁷, lucrare apărută la Franckfurt în anul 1569. Tot în domeniul istoriei poate fi amintit și Martin Boreck cu a sa cronică bosniacă din anul 1587, tipărită la Wittenberg²⁸; Johannes Cario scrie o istorie universală în care furnizează și informații despre țara noastră. Apar de asemenea lucrări de istoria Poloniei, a Europei, lucrări de istorie contemporană autorilor. Departe de a se încheia aici, lista cuprinde alte zeci de nume și titluri de cărți din domeniul istoriei.

Lucrările de drept sunt și ele numeroase: amintim aici pe Georg Lauterbeck cu *Regentenbuch*, sau pe Rauchdorn Heinrich și lucrarea sa *Practica und Proces Peinlicher Thalsgerichte Ordnung aus geistlichen und Weltlichen Keyserlichen und sächsischen Rechten*, apărută în 1599²⁹. Deși se știe că Machiavelli face epocă cu al său *Principele* în Transilvania, prin cercetările de până acum nu am descoperit nici un exemplar în limba germană.

Alături de cărțile de muzică și de cele de artă ale lui Alciatus Andreas³⁰, deosebit de interesantă mi s-a părut și cartea de proverbe a lui Johann Agricola, apărută în anul 1541, la Strasbourg, sau extrasele din presa vremii referitoare la războaiele otomane, sau la evenimente contemporane scrierilor (1566)³¹.

5. Lucrări științifice

²⁶ Cotele V III 858, V I 455 la Biblioteca Bruckenthal.

²⁷ A. Selejan, *op. cit.*, p. 20-21, inv. 124, cota S I 980.

²⁸ *Fondul Migazzi: Surse documentare. I: Catalogul cărților Cardinalului Christopher Migazzi. II Indexul tipăriturilor Magazziene*, Alba Iulia, 1998, p. 295.

²⁹ A. Selejan, *op. cit.*, p. 40, cota S III 1349, inv. 497.

³⁰ Biblioteca Bruckenthal, cota V I 2370.

³¹ Biblioteca Bruckenthal, cotele V I 780, V I 903.

Preocupările științifice ale intelectualului umanist erau foarte variate, fiind interesat de fizică, matematică, astronomie, geografie, chimie, științele naturii și, nu în ultimul rând, de medicină. Majoritatea cărților în aceste domenii au circulat în limba latină, în cerc restrâns. Dintre toate, medicina și botanica (plantele medicinale) s-au bucurat de interes major. Bock Hieronymus este prezent în Biblioteca Bruckenthal cu 3 titluri din cărțile sale referitoare la plantele medicinale³², apărute în 1539 (editare a ediției din 1530), 1546, 1572 tipărite la Strasbourg în oficina lui Wendel Rihel. O ediție din anul 1543 din cartea apărută la Basel, scrisă de Leonhard Fuchs o găsim la numai 13 ani de la apariție în posesia lui Petrus Gutterer, pentru ca în deceniul următor să o găsim la Benckner și Weiß, Bodóg Józsa, Szentmártoni. În anul 1592 Mathias Junk posedea lucrări ale lui Hans Gersdorfer și Hieronymus Braunschweig apărute în 1551 la Franckfurt pe Main. Alte patru lucrări ale acestuia din urmă, apărute în anii 1558, 1579, 1580 (Leipzig) se află în fondurile Bibliotecii Bruckenthal din Sibiu³³. Alte lucrări cu caracter medical care circulau atunci: cea referitoare la nașteri, a lui Albertus Magnus³⁴, a lui Rochlitz Michael din anul 1592³⁵, sau cele apărute între 1571-1598, lucrări fără autor aflate tot la Biblioteca Bruckenthal³⁶. Acestea au fost doar o mică parte din cărțile cu caracter medical care au fost aduse în Transilvania mai ales după epidemia de ciumă din anul 1530 care a făcut multe victime în rândul populației³⁷.

Nu putem vorbi de cartea științifică fără a aminti de circulația lucrărilor lui Georgius Agricola (1494-1555)-personalitate reprezentativă a umanismului german dar și al celui european, cunoscută ca medic, farmacist, filozof, pedagog, filolog, artizan al cărții, cercetător al naturii (mineralog), autoritate în tehnica minieră, metalurgie, metrolog, diplomat și om politic. Din cele 34 de lucrări scrise de Agricola s-au păstrat 19. Dintre acestea, 6 lucrări au circulat în colecțiile bibliotecilor din Transilvania în 20

³² Biblioteca Bruckenthal, cotele V III 1116, V II 692, V III 980.

³³ Biblioteca Bruckenthal, cotele VI 233 a, VI 1560, VI 2093, VI 2096.

³⁴ Biblioteca Bruckenthal, cota VI I 343.

³⁵ Biblioteca Bruckenthal, cota VI I 828.

³⁶ Biblioteca Bruckenthal, cotele VI I 2810, VI I 2765, VI I 4751.

³⁷ ***, *Istoria românilor*, București, vol. II, p. 94.

de exemplare. Opt dintre acestea sunt ediții frobiene³⁸. Dintre bibliotecile cercetate³⁹ doar Biblioteca Batthyaneum nu conține lucrări de Agricola. Cea mai folositoare pentru societatea transilvăneană este lucrarea *De pesti libri tras* (în 2 ediții și 2 exemplare – 1554 și 1611) carte despre ciumă, care a circulat numai în mediul sășesc din Sibiu, „centru cultural important în Transilvania evului mediu, și cel dintâi centru transilvănean al Reformei, care avea strânse legături cu Germania”⁴⁰. Cartea se află astăzi în Biblioteca Bruckenthal din Sibiu și a fost preluată de la Biblioteca Gimnaziului sășesc⁴¹. Din păcate, cărțile sale au circulat în majoritatea lor în limba latină. Un singur regulament de exploatare minieră *Bergwerkbuch...* a circulat în limba germană. A fost tipărit de Sigmund Feyeabend în anul 1580 la Franckfurt pe Main și se află azi la Biblioteca Universitară Cluj-Napoca⁴². Alte regulamente, cum ar fi cel mai sus amintit, am depistat la Biblioteca Bruckenthal, tipărite la Viena în anii 1571, respectiv 1576, dar cu autori necunoscuți⁴³. Iată, doar o parte din cărțile și autorii care au prezentat interes pentru transilvăneni în această perioadă.

Statistic vorbind, aproximativ 20% din cărțile secolului al XVI-lea care au circulat în Transilvania sunt în limba germană, ca mai apoi în secolul următor numărul lor să crească până la aproximativ 40%, iar în secolul al XVIII-lea acestea să acopere o proporție de peste 90% din cărțile importate⁴⁴. Dacă ar fi să întocmim o hartă a centrelor tipografice pe care o conturează lucrările germane de secol XVI, ea ar fi extrem de bogată în localități: Wittenberg, Frankfurt, Strasbourg, Leipzig, Magdeburg, Nürnberg, Viena, Basel, Newstatt, Tübingen, Mainz, Biesingen,

³⁸S. Dumitru, *Ediții frobiene existente în fondurile Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj*, în *Biblioteca și cercetarea*, II, 1978, p. 116-125.

³⁹ Biblioteca Bruckenthal din Sibiu, Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia și Biblioteca Academiei Române – filiala Cluj-Napoca.

⁴⁰ S. Puiu, *Circulația cărților lui Georgius Agricola în Transilvania*, în *Biblioteca și cercetarea*, XVIII, 1994, p. 6.

⁴¹ ***, *Biblioteca Muzeului Bruckenthal*, București, 1957, p. 35.

⁴² Tipograful Sigmund Feyerband a fost identificat, după Annette Bouheiny, *The iron Library and its Agricola Collection*, în *Gee Journal*, 32, 1994, nr. 2, p. 161-167.

⁴³ Cotele V III 1010, V III 692.

⁴⁴ Procente rezultate în urma cercetărilor personale; vor fi rectificate, dacă este cazul, în urma cercetărilor viitoare.

Augsburg, Halle, Jena, Regensburg, Praga, Erfurt, dar și altele cu un număr mai mic de tipărituri.

Vom vedea în cele ce urmează care au fost domeniile preferate de cititorii din secolele următoare (XVII și XVIII), ce alte centre apar pe hartă, ce autori sunt citați acum, toate acestea pe fondul noilor curente specifice sfârșitului de ev mediu.

Perioada dintre Renaștere și Iluminism este tot mai mult individualizată de istoriografia civilizației europene. Noile centre culturale apărute acum au emanat „noi concepte și valori care au desființat barierele mentale din perioada medievală, deși au creat alte animozități (Vezi Contrareforma – n.n.), și au construit noi punți de înțelegere reciprocă deși a persistat tendința de a impune colectivităților și popoarelor programul cultural cu ajutorul puterii politice”⁴⁵. Difuzarea pe scară largă a protestantismului în Transilvania, marchează o separare la nivelul mintal al claselor suprapuse de lumea catolică. Sub haina confesională, în acest sens individualizarea Transilvaniei în aria Europei Centrale este rezultatul sașilor care au avut contact cu operele lui Luther și Melancton. Pe lângă acest aspect, fenomenul a marcat un contact sporit al cărturarilor români transilvăneni cu conaționaliilor lor de peste munți, cu mai multă pregnanță în secolul al XVII-lea. Momentul semnificativ al unirii politice a Țărilor Române sub sceptrul lui Mihai Viteazul a adâncit și contactele culturale între intelectualii extra- și intracarpatici⁴⁶.

Secolul al XVIII-lea a generat un nou curent de gândire – Iluminismul. Dacă în Renaștere omul a cunoscut o revitalizare spirituală, în epoca luminilor el a descoperit sensul existenței, gândind și percepând lumea în ansamblul manifestărilor sale. Filozofii iluminiști au arătat rolul esențial al rațiunii care are menirea să lumineze spiritele obscure, ignorante. Au luptat împotriva neștiinței, a superstițiilor, a obscurității bisericii, pentru dezvoltarea învățământului, a culturii naționale⁴⁷.

De la redescoperirea antichității se trece la separarea „lucrului” de „gândire”, la discutarea adevărului științific și a eficacității tehnice. Lumea științifică și culturală face progrese remarcabile: Newton în astronomie, D’Alambert, Voltaire,

⁴⁵ Al. Duțu, *Centre române de difuziune culturală în sec. XVII-XVIII*, în *Revista de Istorie*, tom 30, 1977, nr. 3, p. 413.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 419.

⁴⁷ V. Neumann, *Convergențe spirituale*, București, 1986, p. 16.

Diderot, Montaigne, Montesquieu, Göthe, Lessing în filozofie și literatură.

În secolul al XVIII-lea, limba și cultura franceză au influențat, au inspirat literaturile naționale, deși ideile au fost răspândite în limbile naționale. Ca atare, vom întâlni acum, alături de cărțile germane „importante”, lucrări în limba franceză, cele în limba latină fiind în număr foarte mic. Activitatea editorială germană trece printr-o perioadă de maximă efervescentă, răspândind arta, cultura și știința în întreaga Europă. Cartea trece și ea la editarea și tipărirea format mic, cu multe elemente decorative, prezentând și ilustrații cu compoziții mai mici, cu planșe și hărți. Cartea acestui secol se caracterizează printr-un gust estetic evoluat și printr-o rigoare științifică mai accentuată.

Urmărind harta centrelor tipografice de unde se aduce carte germană, comparativ cu secolul al XVI-lea, observăm apariția unor centre noi, precum: Riga, Breslau, Gratz, Troppau, Trnava, recordul deținându-l Viena, care devine principalul oraș de difuziune. Acest fapt se explică prin „preluarea” Iluminismului de factură austriacă în Transilvania (Aufklärung).

Secolul al XVIII-lea schimbă radical ponderea domeniilor de interes. Istoria, literatura, filozofia, gramatica, științele au detronat scrierile teologice. Lumea este atrasă acum și de comerț, economie, politică, geografie. Amintirile, memoriile de călătorie, scrisorile sunt la modă. Dintre autorii cei mai citați (ale căror cărți se află în număr mare în biblioteci din Transilvania) îi amintim pe Montaigne (2 titluri în germană), Montesquieu (41 exemplare), John Milton (6 exemplare din *Paradisul pierdut*, la Biblioteca Bruckenthal), Michaelis, J. H. (16 gramatici ebraice la Biblioteca Bruckenthal), Moses Mendelsohn. Născut în orașul german Dessau, acesta din urmă a studiat la Berlin și s-a dedicat filozofiei. Este prieten cu poetul Lessing și cu Herder. Lucrările sale au fost receptate în toată Europa, câștigă premiul Academiei berlineze și devine tot mai citit după ce câștigă, în anul 1763, un premiu la concurență cu Immanuel Kant⁴⁸. Din lucrările sale am găsit 18 la Biblioteca Academiei Române – filiala Cluj-Napoca; 16 la Biblioteca Bruckenthal, 7 la Biblioteca Batthyaneum și 1 la Biblioteca Astra. Majoritatea acestora au fost tipărite în

⁴⁸ E. Glück, *Operele lui Moses Mendelsohn în bibliotecile din România până în anul 1800*, în *Biblioteca și cercetarea*, XVII, 1993, p. 50.

Germania, Imperiul Habsburgic, dar și în Olanda și Danemarca. Alături de exemplarele în germană am găsit și exemplare în maghiară, franceză și latină. Cele mai multe lucrări identificate au apărut după anul 1760 iar apogeul a fost atins între 1781-1790. Cea mai apreciată lucrare este *Phädon* din care Biblioteca Bruckenthal deține ediția princeps din Berlin și Stettin (1767)⁴⁹. Chiar dacă opera sa a stârnit controverse, ea a contribuit a cristalizarea gândirii iluministe și a influențat ideologia acestei mișcări europene. O lucrare interesantă este aceea a lui Philipp Christoph Lampe ce conține bogate informații de istorie militară și face referire la arhitectul Vauban, cel care a proiectat fortificațiile cetății din Alba Iulia. Lucrarea este precedată de dedicația autorului către împăratul Leopold I și fiul său Josif I⁵⁰. Altă carte deosebită este *Beiträge zur Geschichte des Theaters*, tipărită la Stuttgart în anul 1750⁵¹. De personalitatea lui Mihai Viteazul au fost atrași mai mulți scriitori din secolele XVII-XVIII: Nicolaus Istvanffi, Balthazar Walther, Joannes Bisselius, Martin Felmer, Stephanus Katona, Hieronymus Ortelius. Acesta din urmă a scris cea mai veche carte despre unificarea celor trei țări române. În anul 1603 apare la Nürnberg lucrarea sa cu titlul *Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsampörungen und Belagerung der Stadt und Vestungen auch ashazmüsseln und Schlachten so in Ober und Unter Ungar auch Siebenbürgen mit dem Türken von A 1395 bis auff gegenwertige Zeit denkwürdig geschehen*⁵². Cartea prezintă epopeea antiotomană a lui Mihai Viteazul începând cu anul 1596 (luptele de la Cladova și Brăila) și continuă cu luptele de la Șelimbăr și Gurăslău, încheind „chronologia” domnitorului cu asasinarea sa, precedată de o justificare a crimei. Descrie momentul primirii la împărat, la Praga, cu toate onorurile: „banchete fastuoase, zilnice, date pentru el și domnii mari de la curte”⁵³.

Unul din cele mai interesante manuale de biblioteconomie din secolul al XVIII-lea este acela al lui Michael Denis, intitulat

⁴⁹ Biblioteca Bruckenthal, cota V I 12844.

⁵⁰ A apărut la Viena în 1692 și se găsește la Biblioteca Astra la cota S III 1512, inv. 1724.

⁵¹ Se află la Biblioteca Batthyaneum, fondul Migazzi, inventar 6838.

⁵² Se află la Biblioteca Astra la cota S III 1499, inv. 4526.

⁵³ Pentru mai multe informații, vezi A. Selejan, *Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul ilustrată de cartea străină a Bibliotecii „Astra” Sibiu*, în *Biblioteca și cercetarea*, XIII, 1989, p. 218-225.

Einführung in die Bücherkunde. Autorul consideră, pe bună dreptate, că una din cele mai importante preocupări pentru bibliotecar este aceea de a întocmi cataloage – catalog alfabetic al autorului, catalog logic sau științific; catalog pe materii și în ordine alfabetică. În partea a doua a lucrării face un istoric al tuturor științelor umane.

Departa de a considera încheiată trecerea în revistă a cărților de interes pentru transilvăneni în secolul al XVIII-lea ne oprim aici, urmând ca într-o altă fază, a cercetărilor noastre aceste aspecte să cunoască o aprofundare și o detaliere mai bună și mai amplă.

**Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie
Cantemir în Italia
(sfârșitul secolului al XVIII-lea – prima jumătate
a secolului al XIX-lea)**

Grigore Ploeșteanu

**The perception in Italy of the Ottoman empire history by Dimitrie
Cantemir (end of XVIII century – first half of twenty century)**

Abstract

Dimitrie Cantemir's *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae* saw a row of translations in English (1734-1735), French (1743), German (1745) thus bringing its author, the ex-prince of Moldavia, an European recognition. The book follows the emergence of the Ottoman State up to the reign of Ahmed the Third, making use of Turkish and Christian sources, adding some unique items of information gathered by Cantemir during his staying in Constantinople. From this very reason, namely the elaborate documentation, the Romanian turcologist's work became a genuinely encyclopedia of the Ottoman civilization, a valuable source, as it was regarded by the researchers of the Ottoman world from Enlightenment age, some of its contributions remaining valuable to the present days.

In this study we intend to present how *Histoire de l'Empire Othoman* (the French version of D. Cantemir's work) was received in the books referring to Turks written at the end of the 18th Century and the beginning of the 19th Century by Giambattista Toderini, Francesco Becattini, Giuseppe Compagnoni and also known by numismat and traveler Domenico Sestini.

Complexele raporturi multisekulare dintre statele italiene și Imperiul Otoman au generat o bogată și variată literatură în limba italiană privitoare la turci. Această literatură înglobează scrieri de însemnătate diferită, de la cele care au oferit succinte informații la lucrări monografice, cele mai valoroase contribuții

îmbogățind orientalistica și turcologia europeană¹. Confruntările de natură politică și religioasă, apoi evoluția Imperiului Otoman de la o putere mondială, înfricoșătoare, la un stat ajuns la stadiul decadenței, și-au pus puternic amprenta asupra modului de înfățișare a turcilor și a societății otomane. S-a înregistrat astfel o evoluție de la imaginea unor barbari la aceea a unui popor cu o cultură distinctă, pe fondul modificării, parțiale, a însăși mentalului colectiv italian, schimbările înregistrate fiind expresiv surprinse în subtitlul unei lucrări a lui Paolo Preto, dedicată raporturilor dintre Veneția și Imperiul Otoman: „De la război la turcofilie”².

Veneția, care a fost poate cea mai deschisă contactului cu lumea turcă, cu care a avut frecvente și profunde legături, încheia capitolul îndelungatelor conflicte cu rivala sa pentru supremație în Europa de Răsărit și Mediterană prin pacea de la Passarowitz (1718), când apărea și ultima lucrare a istoriografiei politice venețiene de limpede inspirație antiturcă, a lui Vendramino Bianchi, în care turcii erau identificați, în continuitatea unei imagini stereotipe tradiționale, ca „barbari” și „inamicul natural” al Serenissimei Republici³.

În contextul schimbărilor politice și economice din ultima parte a secolului al XVIII-lea, și sub influența iluminismului, a avut loc și acea reevaluare a lumii și civilizației turce, privită cu interes și înțelegere, turcilor atribuindu-li-se acum calitatea de europeni. Din mica lume a venețienilor turcofilii, formată îndeosebi din scriitori și jurnaliști, a făcut parte și învățatul Giambattista Toderini, a cărui operă va reflecta exemplar opiniile

¹ Franz Babinger, *Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls*, în *Die Welt des Islams* (Berlin), Bd. 7, H. 1 august 1919, p. 110,111, 112, 114, 127; V.V. Barthold, *La découverte de l'Asie. Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie*, Payot, Paris, 1947, passim; Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze, 1975, passim.

² Paolo Preto, *Venice and the Ottoman Empire. From War to Turcophilia*, în *La Méditerranée au XVIIIe siècle*, Actes du Colloque International tenu à Aix-en-Provence les 4,5,6 septembre 1985, Aix-en-Provence, 1987, p.135-161. Lucrarea ne-a parvenit prin bunăvoința d-lui prof. Giuseppe Munarini, căruia îi exprimăm mulțumirile noastre.

³*Ibidem*, p.135-136. Vezi și Franco Cardini, *Europa și Islamul. Istoria unei neînțelegeri*, Polirom, 2002, p.203 și 221.

și gusturile acestora⁴. De altfel, temele turcești au cunoscut o extraordinară frecvență în arta, literatura și muzica venețiană⁵.

Giambattista Toderini s-a născut la Veneția, în anul 1728⁶. A intrat în ordinul iezuit. A predat filosofia la Verona și Forlì. După desființarea Companiei lui Iisus, s-a dedicat studiului și cercetării științifice. Învățat cu un larg orizont și interes, a publicat lucrări despre aplicarea paratrăznetului lui Franklin, structura fosilelor, viermii de mătase, aurora boreală și animale exotice. A avut preocupări și de istoria bisericii, iar sub influența prietenului și consilierului său, marchizul Maffei, se pasionase de arheologie. A fost un adversar moderat al iluminismului francez, respingând punctele de vedere radicale ale acestuia în domeniul religios, dar și-a asumat și unele idei moderat progresiste. Numit de „guvernul” venețian în funcția de cenzor, a îndeplinit-o cu o relativă severitate.

În octombrie 1781 Toderini s-a imbarcat pentru Constantinopol, ca teolog și preceptor al fiului bailului Agostino Garzoni, rămânând în capitala statului otoman până în mai 1786. Aici a desfășurat o frenetică activitate de cercetare în arhive și biblioteci. De la ideea inițială de a elabora o istorie a tipografiei din Constantinopol, a ajuns la hotărârea de a scrie un tratat despre literatura turcă. În acest scop, a tradus codici, a frecventat academii și biblioteci, și-a procurat memorii istorice, a citit numeroase copii de cărți orientale, parvenite din Roma, Florența, Viena, dar și prețiosul și rarul opuscul al lui Giambattista Donà, *Della letteratura de'Turchi* (Veneția, 1688), o primă încercare de prezentare a literaturii și culturii osmane⁷. Ajutat de bailul Garzoni și de familia acestuia a reușit să obțină sprijin în cercuri influente ale guvernului otoman și să câștige prietenia unor învățați turci, sprijinul și sfaturile acestora fiindu-

⁴ Paolo Preto, *Venice and the Ottoman Empire. From War to Turcophilia*, p.150-151.

⁵ Idem, *Venezia e i Turchi*, p.453-479.

⁶ Prefața la Giambattista Toderini, *Letteratura turchesca*, tomo I, Venezia, MDCCCLXXXVII; *Biographie universelle (Michaud) ancienne et moderne*. Nouvelle édition, tome quarante et unième, Paris, Leipzig, p.634; *Biografia Universale antica e moderna*, LVII, Missiaglia, Venezia, 1829, p.546-547; Paolo Preto, *Venetia e i Turchi*, Firenze, 1975, p.525-533.

⁷ Franz Babinger, *st.cit.*, p.111. Vezi și Paolo Preto, *op.cit.*, p.340-351.

i de mare folos. Întrucât nu cunoștea bine limba turcă, a recurs, în măsura în care i-a fost necesar, la dragomanul Calavro Imberti.

După o muncă neobosită de șase ani, în 1787 apărea la Veneția *Letteratura turchesca* (t. I-III). Lucrarea abatelui Toderini, născută din dorința de reevaluare hotărâtă și totală a civilizației turce, din care era exclusă parțial doar religia musulmană, oferea, pe temeiul bogatului suport documentar, o apreciere echilibrată a unei națiuni rău cunoscute și disprețuite de secole⁸. Cartea s-a bucurat de o binemeritată apreciere, constituind „o mină” de informații privind viața culturală și științifică a turcilor, îndeosebi din acea perioadă⁹. A fost tradusă și publicată în limbile franceză și germană, o altă traducere, în limba spaniolă, rămânând în manuscris.

Turcologul Giambattista Toderini s-a stins din viață la Veneția, în anul 1799.

În studiul nostru, ne-am propus să abordăm problema receptării operei lui Dimitrie Cantemir dedicată istoriei Imperiului Otoman de către autori italieni de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea, în primul rând de G.Toderini, lucrarea fostului domnitor al Moldovei oferind un suport documentar prețios în acțiunea de reevaluare a culturii turce. Asupra utilizării ei în istoriografia italiană a atenționat, încă din 1924, Alexandru Marcu¹⁰.

Având în vedere chestiunea care ne preocupă, credem de interes, să amintim mai întâi faptul că fiul învățatului principe, Antioh Cantemir, pe când se afla ca ambasador al Rusiei la Londra, a intenționat publicarea *Istoriei Imperiului Otoman* și în limba italiană, începând traducerea ei cu ajutorul lui Paolo Rolli, tutorele italian al familiei regale engleze, însă datorită altor activități nu a terminat-o. Ulterior, când ocupa funcția de ambasador al aceleiași stat la Paris, Antioh Cantemir l-a solicitat pe prietenul său, abatele Ottavio Guasco să completeze

⁸ Paolo Preto, *op.cit.*, p.529.

⁹ Vezi Franz Babinger, *st.cit.*, p.127.

¹⁰ E. Al. Marcu, *Romanticii italieni și românii (Note)*, București, 1924, p.25. Lucrarea lui G.Toderini, (ediția ei în limba franceză, *De la Littérature des Turcs*, t.I-III, Paris, 1789), i-a fost cunoscută încă mai înainte lui Teodor T.Burada, care o citează în *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, București, 1911.

traducerea. Versiunea italiană a *Istoriei cantemiriene*, realizată după cea engleză a lui Nicholas Tindal, purtând titlul *Dell'Accrescimento e Decadenze dell'Impero Othmano o sia Epitome dell'Istoria Turca. Parte prima che contiene l'Accrescimento dal MCCC al MDCLXXII. Originalmente scritta in Latina da Demetrio Cantemir Principe di Moldavia, già tradotta in Inglese da Nicolò Tindal, ed ora in Italiano da Antioco Principe Cantemir, Figlio dell'Autore*, a rămas însă în manuscris¹¹.

Menționăm, de asemenea, că între prenumeranții ediției engleze a lucrării lui D.Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, s-au aflat și italieni, între care Imberti, rezidentul Veneției la Londra¹².

În istoriografie s-a discutat și problema unei posibile influențe a turcologului român asupra omului de știință de origine italiană, fost general în armata habsburgică Luigi Ferdinando Marsigli, în sensul că subtitlul operei sale, publicată în limbile franceză și italiană: *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman ses progrès et sa décadence, Stato militare dell'Imperio Ottomanno, incremento e decremento del medesimo* (Haga și Amsterdam, 1732), amintește de cel al lucrării lui D.Cantemir¹³. Acesta oglindea însă o concepție istorică dominantă a timpului, de altfel cu vechi obârșii, cel puțin până la jumătatea secolului al XVI-lea¹⁴.

A rămas însă o chestiune neelucidată și care leagă, se pare, „destinul” operei celor doi istorici în posteritate. Astfel, din *Tuerkisches Staats-Lexicon* de Johann Traugott Plant, aflăm că în anul 1743 au apărut la Paris, împreună (într-o singură

¹¹ Virgil Câdea, *Manuscrisul original al Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir*, Introducere la Dimitrie Cantemir, *Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman*. Textul original latin în forma finală revizuită de autor, Roza Vânturilor, București, 1999, p.XXXVIII. Vezi și Hugh Trevor-Roper, *Dimitrie Cantemir's Ottoman History and Its Reception in England*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, t.XXIV, n°s 1-2, janvier-juin 1985, p.59 și 61.

¹² Vezi *A List of the Subscribers la The History of the Growth and Decay of the Othman Empire* (P.I-II, Londra, 1734-1735).

¹³ Marcel Romanescu, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli*, în *În amintirea lui Constantin Giurescu la douăzeci și cinci de ani de la moartea lui (1875-1918)*, București, 1944, p.420-434.

¹⁴ Vezi pe larg privitor la această temă, Andrei Pippidi, *Ideea de „creștere și decădere” a Imperiului Otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI-XVIII*. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1981.

lucrare), *Histoire de l'Empire ottoman par le Comte de Marsigli et le Prince Cantemir*, două vol. în 4-to, primul tratând despre Turcia în general, iar cel de-al doilea despre armată, după originalul *Stato militare dell'Imperio Ottomano, incremento e decremento del medesimo del sigr. Conte di Marsigli*, Haga și Amsterdam, 1732. După cele două volume Marsigli-Cantemir (!), s-a efectuat traducerea în limba germană cu titlul *Des Grafen von Marsigli und Prinzen Kantemir Geschichte des Ottomanischen Kaiserthums. Aus dem Franzoes.*, Hamburg, 1745. 2 Baend, groß 8vo, mit Kupfern, și care este apreciată ca „una din cele mai remarcabile lucrări despre Turcia”¹⁵. Că nu este vorba de o confuzie, rezultă din faptul că autorul lexiconului menționează separat ediția germană a scrierii cantemiriene, *Geschichte des Osmanischen Reichs, nach seinem Anwachse und Abnehmen, mit den Bildern der tuerkischen Kaiser geziert. Aus dem Englis. Uebersetzt*, Hamburg, 1745. 2 Theile in 4^{to}¹⁶.

Giambattista Toderini a fost unul din primii autori și în orice caz cel mai important turcolog italian din perioada la care ne referim, care a receptat opera lui Dimitrie Cantemir. Astfel, bogata bibliografie utilizată de abate la alcătuirea lucrării sale, *Letteratura turchesca*, a inclus alături de scrierile lui Rycaut, Herbelot, Marsigli, Mignot ș.a., *Istoria Imperiului Otoman*, ediția ei în limba franceză *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son Aggrandissement et de sa Decadence. Avec des Notes très instructives* (t. I-IV, Paris, MDCCXLIII). Mai mult, considerăm că aceasta a constituit una din sursele cele mai importante ale lui Toderini, remarcând, totodată, că, dincolo de distanța în timp care îi despărțea pe cei doi autori, ei au împărțășit în fond o viziune asemănătoare asupra culturii și civilizației turce, pe care s-au străduit să o înfățișeze cu obiectivitate. D. Cantemir a oferit cititorilor europeni o nouă imagine a poporului și a statului turc, ostilitatea lui față de dominația otomană asupra țărilor române, neîmpiedecându-l să

¹⁵ *Neuere Schriftsteller* (nr.14), în Johann Traugott Plant, *Tuerkisches Staats-Lexicon*, Hamburg, 1789.

¹⁶ *Ibidem* (nr.16). Vezi și Grigore Ploșteanu, *Receptarea „Istoriei Imperiului Otoman” de Dimitrie Cantemir în lumea germană (secolul XVIII- începutul secolului XIX)*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gh.Șincai”*, II, 1999, p.64, n.81.

manifeste simpatie față de valorile acestuia¹⁷. La rândul său, Toderini va oferi o altă imagine asupra unui popor considerat în genere barbar și înapoiat, existând falsa prejudecată, larg răspândită, că în statul turc studiul științei era necunoscut, sau de-a dreptul interzis ca dăunător religiei musulmane, a unei ireductibile ostilități a lumii islamice față de știință, în timp ce, dimpotrivă, turcii au devenit instruiți în diferite științe, au cultivat cu dragoste și pasiune multe discipline și literatura¹⁸.

Dar ce a preluat abatele Toderini de la „il dotto Principe” Cantemir?

Informații și relatări provenind din istoriografia turcă sau aflate de acesta în timpul îndelungatei sale prezențe la Constantinopol, de la diferite personalități ale vieții culturale, spirituale și politice, și consemnate în bogatele note ale *Istoriei Imperiului Otoman*, desigur de valoare diferită. Ele se referă la cronologia istorică, sistemul de guvernare din statul otoman, care de altfel nu ocupă decât un loc secundar în lucrarea autorului italian, înalți demnitari, sultani și mari viziri, cunoscuți îndeobște prin faptele lor militare, dar care s-au distins și ca cititori pe tărâm legislativ, cultural, artistic, aspecte ale mentalului colectiv al turcilor ș.a., inclusiv digresiuni menite a capta și mai mult interesul cititorilor cărții abatelui. Uneori, pentru a nu se îndepărta de la obiectivul principal al acesteia, el trimite doar, pentru cunoștințe suplimentare, la opera cantemiriană. Cele mai prețioase informații preluate sunt însă cele care, coroborate cu altele, i-au făcut posibilă reconstituirea cât mai veridică a unor domenii ale istoriei culturii turce.

Toderini a reprodus, de exemplu, din *Histoire de l'Empire Othoman*, date privind domnia sultanului Osmân I Gâzi¹⁹.

¹⁷Virgil Căndea, *st.cit.*, p. XXXII. Vezi mai nou despre importanța operei cantemiriene, Cristina Bârsan, *Dimitrie Cantemir and the Islamic World. Some Conclusions*, în *Studii și cercetări de turcologie contemporană*. Omagiu profesorului Mihai Maxim. Coord. Călin Felezeu, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2004, p.89-100.

¹⁸ Giambattista Toderini, *Letteratura turchesca*, t.I, Venezia, 1787, p.3-4.

¹⁹ Osmân I Gâzi, fondatorul dinastiei otomane, a domnit între 1284-1326. Vezi Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1976. p.380.

Apoi, pentru a ilustra caracterul despotice, autocratic al statului otoman, în care arbitrarul a așezat „jugul despotismului pe capul națiunii, contra drepturilor naturii și ale rațiunii”, el arată - după D.Cantemir - că sultanul putea trimite la moarte, în fiecare zi, 14 supuși, fără a i se reproșa tirania²⁰. Nu puteau fi însă justificate paricidul și fratricidul²¹. De asemenea, sultanul nu putea condamna la moarte mûftii, fiind cunoscută o singură excepție, în timpul sultanului Mûrad IV, menționată din aceeași sursă.

Întrucât relatarea principelui privind dreptul sultanului de a ucide, nepedepsit, supuși, i s-a părut lui Toderini „așa dură și departe de adevăr”, a verificat-o, adresându-se unor persoane versate în cunoașterea legilor din Constantinopol, care l-au confirmat pe D.Cantemir²².

Statul otoman a cunoscut și fenomenul fanatismului religios, al intoleranței față de erezii, de abaterile de la credința musulmană. Referindu-se la acest aspect, abatele a apelat din nou la *Histoire de l'Empire Othoman*, după care relatează cazul lui Kâbiz Ajme, unul din cei mai mari savanți legiști și dintre cei mai instruiți turci care a trăit în timpul sultanului Süleymân I Kânûnî. Susținând în public superioritatea religiei creștine asupra celei muhammedane și menținându-și punctele de vedere și în fața şeyh-ül Islâm, el a fost decapitat, în anul 1527²³.

²⁰ Demetrius Cantimir, *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son Aggrandissement et de sa Decadence*. Avec des Notes très instructives, tome I, Paris, chez Barois fils, MDCCXLIII, p.78, n.(b); Giambattista Toderini, *op.cit.*, tomo I, p.39.

²¹ În realitate, fratricidul a fost o practică generală în primii ani ai statului otoman, codificată de sultanul Mehmed Cuceritorul, și care a continuat și de-a lungul secolului al XVII-lea. Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*, (ediție și studiu introductiv de Mihai Maxim, traducere, note, completarea glosarului și indicelui de Dan Prodan), Ed. Enciclopedică, București, 1996, p.114-116. Vezi și André Clot, *Soliman Magnificul*, Ed Artemis, 1997, p.338-339.

²² Giambattista Toderini, *op.cit.*, tomo I, p.39.

²³ Molla Kâbiz a fost una din ulemâ-lele care în timpul revoltei turcomanilor din Anatolia, în 1527, sub conducerea lui Kizilbâș Kalender Çelebi a susținut că Iisus Christos a fost superior lui Muhammad. Peste un deceniu, în 1537, s-a dat un ordin tuturor guvernatorilor din imperiu conform căruia oricine care se îndoia de cuvintele Profetului putea fi considerat ca necredincios și executat. Vezi Halil Inalcik, *op.cit.*, p.354, 365, 382.

Un alt caz a devenit cunoscut, în timpul domniei sultanului Ahmed II, fără a avea însă un deznodământ tragic. Este cel al poetului Misri, a cărui „istorie” este relatată de Toderini din aceeași sursă. D.Cantemir deținea informații despre poet de la patriarhul Constantinopolului, Callinic. Pe când acesta era mitropolit în Brusa, se afla acolo și Molla Misri, care i-a mărturisit că „Evanghelia și Cuvântul lui Christos” „sunt de asemenea cuvântul lui Dumnezeu”. Turcii considerau că, în sufletul său, Misri era creștin, dar se bucura de un asemenea renume încât muftâ-ul, solicitat să se pronunțe dacă versurile sale erau conforme credinței ortodoxe sau contrare doctrinei *Coranului*, a dat într-o fetvâ o sentință ambiguă.

După *Istoria Imperiului Otoman*, este relatat și un exemplu de statornicie în credința creștină, care reflectă însă și respectul arătat de sultan unei persoane de altă religie. Este vorba de Vâlide sultâna, bunica lui Mehmed IV, care a fost și a rămas ortodoxă până la moarte, când i s-au organizat funeralii la care au luat parte patriarhul și întreg clerul ortodox din Constantinopol.

Într-o altă parte a lucrării *Letteratura turchesca*, pentru a releva generozitatea manifestată de un „barbar”, Timur Lenk (Tamerlan), marele cuceritor mongol, abatele reproduce din scrierea cantemiriană răspunsul pe care acesta l-ar fi dat împăratului bizantin Manuel II Paleologul, care, în schimbul sprijinului solicitat împotriva sultanului Bayezid I, i-a oferit tronul.

Histoire de l'Empire Othoman a constituit o prețioasă sursă pentru Toderini mai ales în reconstituirea istoriei unor domenii ale științei și culturii otomane, obiectul principal al cărții sale.

Astfel, în capitolul despre jurisprudență, pe baza informațiilor aflate în aceasta, el arată că primele reglementări cu caracter juridic datau din timpul sultanului Orhan Gâzî, alte legi au fost stabilite de Murâd I, exercitarea justiției în practică s-a bazat însă mai mult pe uzanțe (tradiție) decât pe legile scrise, ceea ce însemna pe „voința” sultanului. Meritul de a fi realizat o codificare legislativă i-a revenit sultanului Süleymân I Kânûnî, corpul de legi, canoanele introduse de „legislator”, fiind urmate și de succesorii săi, continuând a fi consultate în diferite chestiuni²⁴.

²⁴ Deja sultanul Mehmed II Cuceritorul a sistematizat un corp de legi. Vezi Halil Inalcik, *op.cit.*, p.160.

Înfățișând apoi cunoștințele de astronomie ale turcilor, Toderini afirmă, într-o notă, inspirându-se din prefața *Istoriei Imperiului Otoman*, că turcii, pe baza almanahurilor *ruzmance*, puteau calcula ora și chiar minutul când apărea „luna nouă”²⁵.

Autorul italian invocă mărturii cantemiriene și în capitolul dedicat astrologiei, în care remarcă importanța acordată astrologilor în societatea ortomană. Deși, după cum arată D.Cantemir, în *Coran* astrologii erau considerați „mincinoși”, turcii manifestau încredere în prezicerile acestora. Ei susțineau că puteau prezice viitorul, utilizând un calcul atribuit lui Pitagora. Influența de care se bucurau prezicătorii este ilustrată de Nefî oghlu, de altfel un învățat, de la curtea lui Mahmud Reis Efendi. Un singur demnitar turc este menționat ca având o atitudine fermă față de astrologi, Çiorlului Ali Pașa, care îi disprețuia ca impostori și a dat un ordin ca unul dintre aceștia să fie închis.

Un loc important în literatura și în general în cultura din Imperiul Otoman, l-a ocupat poezia, gen înfloritor privilegiat chiar la curtea sultanilor. Toderini amintește în cartea sa de „cei mai celebri” poeți începând cu Baki²⁶, din vremea sultanului Soliman Magnificul. Din *Istoria Imperiului Otoman* îl menționează pe Misri, care a trăit în timpul sultanului Ahmed II, și căruia Cantemir i-a tipărit unele versuri, care se resimțeau de influența Evangheliei și celebrau reîncarnarea lui Iisus Christos. Toderini îl citează pe principe și pentru a consemna existența unei ilustre academii de poezie la Constantinopol, fapt care i-a fost confirmat abatelui de un „învățat turc”²⁷.

Paginile dedicate de autorul italian muzicii, confirmă importanța operei cantemiriene ca sursă la alcătuirea cărții sale, și, în același timp, locul pe care-l ocupă D.Cantemir în istoria muzicii turce. Astfel, el fixează reperele evoluției acesteia după *Histoire de l'Empire Othoman*, afirmând că turcii n-ar fi cunoscut

²⁵ D.Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman – Prefață (I)*, (Studiu introductiv de Virgil Cândea, text ales, note, variante și traducere de Dan Slușanski), în *Manuscriptum*, XVI, nr.2, 1985, p.27 și 41.

²⁶ Vezi și prof. dr. Âmil Çelebioğlu, *Turkish Literature of the Period of Sultan Süleyman the Magnificent*, in *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent, II*, The Historical Research Foundation, Istanbul Research Center, 1988, p.89-96.

²⁷ Giambattista Toderini, *op.cit.*, tomo I, p.206, n.(b).

arta sau știința muzicii înainte de anul 1677 d.I.Ch. (sic! 1637 – n.n.), când sultanul Murâd IV a cucerit Bagdadul și Șah Kuli, a cărui „istorie” Toderini o relatează, împreună cu alți patru valoroși muzicieni au fost duși la Istanbul. Ulterior, după ce a fost aproape complet uitată, muzica a cunoscut o nouă înflorire în timpul sultanului Mehmed IV și a fost ridicată de Osmân Efendi, nobil din Istanbul, la cea mai înaltă perfecțiune²⁸.

Abatele oferă și prețioasa informație că, după multe cercetări, a reușit să găsească celebra sonată a lui Șah Kuli, care a salvat viața atâtor persani, păstrată prin tradiție, numită „Sonata privind luarea Bagdadului”, și interpretată la Constantinopol de cei mai destoinici maeștri, a cărei audiție i-a produs o puternică impresie, confirmând întrutotul veridicitatea relatării cantemiriene²⁹.

În acest capitol, Toderini relevă și meritele lui Dimitrie Cantemir, autorul unui „tratat științific despre arta muzicii în limba turcă” – *Edvar-i musiki* – cunoscut sub titlul *Tarif-u ilm-i - musiji ala vedjh-i mahsus* (Explicația științei muzicii după o metodă specială) – dedicat sultanului Ahmed II, al cărui manuscris, fără prefață și dedicații a fost găsit de abate³⁰. În același timp, Toderini, arată că acesta a inventat sistemul de notație muzicală la turci, pe care tot el l-a aplicat primul la arii turce, numite ariile lui Cantemir.

Învățăutul italian a apelat la *Istoria Imperiului Otoman* și pentru reconstituirea, în volumul doi al lucrării sale, a istoriei învățământului superior turc, cu bogate tradiții, relevând o remarcabilă continuitate instituțională, posibilă prin opera

²⁸ Este vorba de Qâsim pașali Qoga' Osman Efendi. Vezi și Heidrun Wurm, *Der osmanische Historiker Huseyn b. Ga'fer, genannt Hezârfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Klaus Schwarz Verlag Freiburg im Breisgau, 1971, p.12-16. Vezi privitor la epocile de dezvoltare ale muzicii turce, Eugenia Popescu-Județ, *Dimitrie Cantemir et la musique turque*, în *Studia et Acta Orientalia*, VII, Ed. Științifică, Bucurest, 1968, p.200.

²⁹ Giambattista Toderini, *op.cit.*, p.223 ș.u.

³⁰ Giambattista Toderini, *op.cit.*, p.224-225. Vezi Gültekin Oransay, *Die traditionelle türkische Kunstmusik*, Ankara, 1964, p.16, 28 ș.u., Nr.10 și 11; Eugenia Popescu-Județ, *st.cit.*, p.203 și Viorel Cosma, *Contribuții inedite la studiul moștenirii muzicale a lui D.Cantemir (I)*, în *Muzica*, XXIII, nr.7, (248), iulie 1973, p.16.

constructivă a sultanilor, ctitori nu numai de lăcașuri de cult, de spitale și așezăminte filantropice, dar și de medrese (academii).

Ea își are începuturile, după cum informa D.Cantemir, încă din timpul sultanului Orhan, care a întemeiat în anul 1335 (la D.Cantemir 1336) în capitala sa Brusa, cu o magnificență regală, o nouă moschee, o academie și un spital³¹. Academia a funcționat într-o fostă mănăstire și a devenit celebră pentru cultivarea artelor liberale. Destoinicii ei profesori au atras un mare număr de studenți din Persia și din Arabia, încât aceste popoare care au fost considerate „maestre” ale omenirii, nu s-au dat în lături să vină să se instruiască la școala otomanilor.

Alți ctitori de academii au fost sultanii Bâyezîd I Yildirim, care a utilizat aurul luat de la creștini, înființând câte o medrese în Brusa și Adrianopol, și Murad II, care după ce cucerea un oraș, ridica o moschee, un imaret, un han și o medrese. Mehmed II cuceritorul Constantinopolului a întemeiat, în anul 1471 d.I.Ch., un ansamblu care cuprindea o geamie, cu opt medrese și opt spitale. „Ansamblul superb al edificiilor Muhammediei, care – scrie Toderini – poate fi comparat cu cele mai magnifice ale antichității, după cuvintele lui Cantemir [...]”.

Întemeietor de academie a fost și sultanul Bâyezîd II, mare protector al învățaților, după cum este descris și în *Istoria Imperiului Otoman*. Mărinimosul sultan, el însuși foarte cultivat, le oferea acestora îmbrăcăminte – după condiția lor materială – și pensii anuale de câte 10000 âkçe sau aspri. Numele lui Süleyman Kânûnî este legat, de asemenea, de înființarea de medresele, portretul gloriosului sultan fiind conturat de Toderini așa cum apare și în lucrarea cantemiriană. „Legislatorul” cunoștea alături de propria limbă, araba și persana, era om politic, războinic și poet³².

În privința structurii organizatorice a academei, abatele arată – după D.Cantemir - că principala funcție o deținea

³¹ Prima medrese otomană a fost înființată la Iznik, în anul 1331. Vezi Halil Inalcik, *op.cit.*, p.345.

³² Privitor la învățământ și viața intelectuală în timpul lui Soliman Magnificul, vezi dr. Mehmet Ipşirli, *Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Süleyman the Magnificent*, în *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, II, 1988, p.15-58.

müderris-ul (profesor-șef și administrator al unei medrese), care urma apoi în postul onorabil de molla sau kâdî.

Trimiteri la *Istoria Imperiului Otoman* se regăsesc și în capitolul dedicat bibliotecilor turce, care au cunoscut un avânt într-o vreme în care tiparul nu pătrunsese încă nici în Europa³³. Aici însă înrăurirea lui D.Cantemir se resimte mai ales în modul de prezentare a unor întemeietori de asemenea instituții, cărora li se menționează și alte merite. Astfel, referindu-se la Süleyman I Kânûnî autorul italian amintește și de construcția superbeii moscheii Süleymâniye, cu edificiile aparținătoare, unde a fost plasată și biblioteca publică³⁴.

Iar atunci când scrie despre biblioteca lui Köprülü Mehmed Pașa, Toderini se referă în general la meritele celebrei familii de mari viziri, care au „extins” considerabil Monarhia otomană, „cum se poate vedea în Istoria lui Cantemir”³⁵. El se referă, totodată, aparte, la una din reglementările înțelepte ale fiului marelui Ahmed, Köprülü Mustafa, „care merită citată după Cantemir”. Este acea măsură pe care a luat-o marele vizir, numit pentru virtuțile sale morale Fazil („cel virtuos”), care interzicea, sub pedeapsa cu moartea, aducerea de copii în taberele militare, pentru un alt scop decât serviciul militar, obicei care – considera demnitarul – lipsea armata otomană de protecția Cerului.

În sfârșit, în volumul al treilea al cărții sale, consacrat tipografiei din Istanbul și lucrărilor publicate aici, Toderini recurge la D.Cantemir pentru a-și susține aserțiunile privind practica „idolatriei”, pe care turcii o imputau creștinilor, menționând venerarea „veșmântului” atribuit Profetului Muhammad, păstrat în Serai.

De opera principelui se folosește însă și când se referă la interesul mai scăzut al turcilor pentru pictură, explicabil prin

³³ Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p.224. Vezi și Ismail E.Erünsal, *Ottoman Libraries in the Reign of Sultan Süleyman I*, în *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, II, p.225-238.

³⁴ Vezi și Halil Inalcik, *op.cit.*, p.351.

³⁵ Vezi despre această familie, Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprülü (1656-1710)*, Ed. Militară, 2002.

interdicția reprezentărilor figurative de către religia islamică³⁶. În acest context, autorul italian relatează că a verificat veridicitatea afirmațiilor lui D. Cantemir privind modul în care și-a procurat copiile portretelor sultanilor aflate în posesia sa și reproduse în *Istoria Imperiului Otoman*, fiind asigurat de pictorul Curții din acea vreme, armeanul Menasi, că acestea erau foarte asemănătoare originalelor pictate în acuarelă și păstrate într-o carte pe care el a văzut-o în trezorerie. În timpul lui Cantemir, ele se aflau în bibliotecă, înainte de construirea noii biblioteci din Serai.

Dacă pentru Giambattista Toderini lucrarea fostului principe al Moldovei a constituit o prețioasă sursă, trebuie să remarcăm în același timp că, prin succesul de care s-a bucurat, fiind citată de numeroși autori, *Letteratura turchesca* a contribuit la sporirea faimei lui Dimitrie Cantemir, îndeosebi pentru rolul său în istoria muzicii turce.

Opera lui D. Cantemir i-a fost cunoscută și abatelui florentin Francesco Becattini, (1740-1820 ?)³⁷, „poligraf de inepuizabilă vitalitate și de cea mai vastă producție”, autorul lucrării *Storia ragionata dei Turchi, e degli Imperatori di Constantinopoli, di Germania e di Rusia e d’altre potenze cristiane*, o „compilație prolixă”, în 8 volume, publicată la Veneția în anii 1788-1791, în timpul războiului dintre imperiile austriac, rus și otoman, cu credința că ea va răspunde curiozității publice. Becattini amintește între autorii cei mai renumiți și judicioși după care a tratat evenimentele pe care le descrie pe Ducas, Chalcocondil, Thuan, Belcaire, Sagredo, Laugier, Muratori „și mulți alți autori antici și moderni, foarte renumiți și exacti”³⁸. Între aceștia n-a fost omis Dimitrie Cantemir, după cum deducem din faptul că atunci când înfățișează cucerirea Constantinopolului în anul 1453, după scriitorii greci (bizantini) Ducas, Chalcocondil și Sphranzes, martori ai evenimentului, reproduce și relatarea, diferită, a principelui, care se referă la capitularea unei părți a

³⁶ Vezi Aurel Decei, *op.cit.*, p.225 și Anne-Marie Delcambre, *Islamul*, ed.a III-a, 1999, Ed. C.N.I „Coresi” S.A., București, 1999, p.59.

³⁷ Vezi *Dizionario Biografico Italiani.*, Roma, 1965, p.394-400.

³⁸ Francesco Becattini, *Storia ragionata dei Turchi, e degli Imperatori di Constantinopoli, di Germania e di Rusia e d’altre potenze cristiane*, tomo primo, Venezia, 1778, p.5.

luptătorilor creștini din capitala asediată³⁹, remarcând și toleranța manifestată de sultanul Mehmed II față de biserica ortodoxă și de creștini. Adoptând o opinie de mijloc, între „moderația” istoricului Cantemir și „cruzimea exagerată” a istoricilor greci, care și-au pierdut patria, Becattini constată ca un fapt că, la doi ani după cucerire, murind patriarhul, Mehmed II l-a investit solemn pe călugărul Ghenadie ca și patriarh ortodox⁴⁰.

Receptarea operei cantemiriene în cultura și istoriografia italiană continuă în primele decenii ale secolului al XIX-lea. *Istoria Imperiului Otoman* era cunoscută numismatului, naturalistului și călătorului florentin Domenico Sestini (1750-1832). Acesta, stabilit o perioadă la Istanbul, fusese chemat în 1779 de domnitorul Alexandru Ipsilanti, pe care îl cunoscuse în capitala turcă, la București, pentru a completa educația primită de beizadelele Constantin și Dimitrie de la abatele Raicevich.⁴¹ În anul 1815 savantul italian a publicat lucrarea *Viaggio curioso – scientifico – antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria, fino a Vienna* (Firenze, 1815), care avea și o bibliografie, intitulată *Catalogo delle opere di varj Autori e Scrittori relativamente all’Ungheria, Banato, Transilvania, Valachia e alla Moldavia*. Între cele 183 de lucrări privind Ungaria și țările române, Sestini menționează opera principelui Moldovei, Dimitrie Cantemir, *Histoire de l’Empire Ottoman*⁴².

³⁹ Versiunea capitulării parțiale a Constantinopolului, susținută de D.Cantemir, nu a fost acceptată decât de unii istorici moderni. Vezi Al.Elian, *Postfață* la Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului 1453*, București, Ed.Științifică, 1971, p.269-302.

⁴⁰ Francesco Becattini, *op.cit.*, p.132-134; Pentru a cunoaște principiile religiei creștine, Mehmed II i-a ordonat patriarhului Ghenadie să scrie un tratat în care să rezume aceste principii. Halil Inalcik, *op.cit.*, p.74, 110 și 364.

⁴¹ Dan A.Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol.I, 1716-1789, Ed. Sport-Turism, 1985, p.221. Despre D. Sestini, vezi N.Iorga, *Istoria românilor prin călători*, (ediție îngrijită de Adrian Angheliescu), Ed. Eminescu, 1981, p.376 și *Călători străini despre Țările Române*, vol X. Partea I-a (redactor responsabil Paul Cernovodeanu), Ed. Academiei Române, București, 2000, p.334-378.

⁴² Domenico Sestini, *Viaggio curioso – scientifico – antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria, fino a Vienna*, p.333.Vezi și Dan A Lăzărescu, *op.cit.*, p.229-230.

O mărturie concludentă a receptării istoriei cantemiriene ne oferă însă lucrarea literatului, jurnalistului și omului politic liberal Giuseppe Compagnoni (1754-1834), publicată în cadrul Compendiului de Istorie universală antică și modernă (*Compendio della storia universale antica e moderna*) a contelui Segur, cu titlul *Storia dell'Imperio Ottomano*. După cum se preciza în subtitlul ei, *Istoria Imperiului Otoman* era compilată după operele lui Sagredo, Cantemir, Busbeck, Mouradja d'Ohsson, Vassif-Efendi, Toderini, Salaberry, Alix, Juchereau „și alți scriitori antici și recenți”.

Vom oferi câteva exemple din lucrarea lui Compagnoni, care atestă preluarea de către autorul italian de informații cu caracter istoric sau rezumarea în scrierile acestuia a unor relatări din *Istoria Imperiului Otoman* de D.Cantemir. Așa procedează când se referă la relațiile dintre Turcia și Rusia, după victoria rusă de la Poltava (1709) asupra lui Carol XII, regele Suediei, și la implicațiile lor pe plan intern. Astfel, el s-a folosit pentru a-l caracteriza pe marele vizir Çorlulul Ali Pașa, de nota dedicată de principe acestui înalt demnitar al sultanului Ahmed III ⁴³, demis și mazilit, pentru că promovase o politică de neutralitate în raporturile otomano-ruse, interpretată ca prorusă, și mult prea independentă față de voința împăratului otoman (1710)⁴⁴. La aceeași sursă, și la altele, a recurs Compagnoni pentru a relata încercările întreprinse de Carol XII, după Poltava și încheierea armistițiului ruso-turc, de a-l determina pe sultan să rupă pacea cu țarul Petru I. Autorul italian arată, între altele - după D.Cantemir -, că regele Suediei i-a trimis lui Ahmed III un portret al țarului, gravat la Amsterdam, purtând inscripția ”*Petrus primus Russo-Graecorum Monarcha*”⁴⁵. Sultanul era informat și de pregătirile navale ale rușilor pe Don și la Taganrog. În aceste împrejurări, el l-a chemat pe noul mare vizir, Köprülüzade Numan Pașa și i-ar fi spus că: „Acest inamic (se referă la țar) nu se poate modera în planurile sale extravagante; căci din faptele sale anterioare eu

⁴³ *Storia dell'Imperio Ottomano*, tomo III, Milano, 1823, p.151.

⁴⁴ Mircea Soreanu, *op.cit.*, p.276. Vezi și Veniamin Ciobanu, *Carol al XII-lea și românii*, Domino, 1999, p.77.

⁴⁵ Compagnoni, *op.cit.*, p.152. Vezi și M.Soreanu, *op.cit.*, p.227.

văd că el ca un alt Mare Alexandru tinde la dominațiunea a toată lumea. Dar acest infidel trebuie pedepsit, înainte de a fi în stare să ne poată strica [...]”.⁴⁶ Spusele marelui vizir erau reproduse, într-o formă modificată, din *Istoria* lui D. Cantemir, fără a se preciza însă sursa. Sultanul, decizându-se pentru război, i-a cerut marelui vizir să mărească impozitele, ceea ce Numan Pașa a refuzat, motivând că supușii nu puteau fi constrânși la plata unei taxe mai mari decât aceea prescrisă de lege și de Profet, ceea ce a avut ca urmare mazilirea marelui vizir (1710)⁴⁷. În cele din urmă, s-a ajuns la un nou război cu Rusia.

Menționăm că, alături de *Istoria Imperiului Otoman*, a fost cunoscută și receptată în Italia și o altă operă a lui Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, în ediția ei germană *Beschreibung der Moldau* (Frankfurt și Leipzig, 1771). Astfel, într-o lucrare de istorie, intitulată *Storia della ultima guerra tra la Russia e Porta Ottomana sine alla conclusione della Pace frâle due Potenze* (tomo VI, Venezia, 1776), sunt inserate extrase din capitolele XVII și XVIII ale monografiei cantemiriene, privind descrierea moldovenilor, a caracterului și a obiceiurilor acestora, ca și a ceremoniilor nuptiale⁴⁸.

O dată cu apariția primelor dicționare biografice în Italia, ca de altfel și în alte state europene, care includ și articole dedicate lui Dimitrie Cantemir, personalitatea învățatului român devine cunoscută unor cercuri tot mai largi. Cât privește *Istoria Imperiului Otoman*, apreciată critic, în conformitate cu progresele turcologiei moderne, ea este considerată o operă ce va fi citită întotdeauna cu folos⁴⁹.

Neîndoielnic, și alți autori italieni de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului următor au cunoscut, au apreciat și s-au folosit de opera cantemiriană dedicată imperiului și civilizației otomane, cunoașterea

⁴⁶ Compagnoni, *op.cit.*, p.152-153.

⁴⁷ Vezi și M.Soreanu, *op.cit.*, p.278; V. Ciobanu, *op.cit.*, p.77.

⁴⁸ Valentina Oneț, *Știri despre români în două cărți în limba italiană din sec. al XVIII-lea aflate în colecțiile Bibliotecii „V.A.Urechea”, Galați*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică „Valori culturale și bibliofile”, ediția a VI-a, Târgu-Mureș, mai, 1985; Dan Râpă-Buicliu, *Cartea românească veche. Studia bibliologica*, Ed. Alma, Galați, 2000, p.119.

⁴⁹ *Biografia Universale antica e moderna*, vol. IX, Venezia, MDCCCXXIII, p.311-312; *Dizionario Biografico Universale*, vol. primo, Firenze, MDCCCXL, p.803.

dimensiunilor reale ale receptării ei în istoriografia și în general în cultura italiană necesitând noi cercetări.

Clerul românesc din Transilvania format la universitățile din Europa Centrală și de Vest

Cornel Sigmirean

The Romanian clergy from Transylvania educated at the Universities from Western Europe

Abstract

The formation of the Romanian elites is the formation of the Romanian nation in it finding place the social and political history of this nation. This perspective is valid to all the European nations and, in the case of Romanians we have to mention the fact that – up to the mid XIXth century – the clergy had a dominant role. Such a fact made us to perform this paper.

Parafrazându-l pe cunoscutul specialist al istoriei elitelor, Guy Chaussinand–Nogaret, putem spune că istoria elitelor românești este însăși istoria națiunii române, în ea reflectându-se în mare istoria socială și politică, fiind totodată istoria reprezentărilor și simbolurilor, „loc de memorie” unde se reflectă națiunea¹. O perspectivă care este valabilă în cazul majorității națiunilor din epoca modernă a Europei și care în cazul românilor a fost remarcată de majoritatea istoricilor care au reconstituit istoria genezei societății românești din Transilvania. Cu mențiunea că în cazul românilor, până la mijlocul secolului al XIX-lea în cercul elitei românești, elita clericală a deținut o poziție dominantă. Întreaga operă culturală de naștere a națiunii române moderne a stat sub semnul activității elitei clericale. De altfel, clerul, intelectualii de formație teologică domină, procentual, categoria intelectualilor români cu studii la universitățile din Europa Centrală și de Vest. Potrivit estimărilor istoricului Szabó Miklós, din totalul de intelectuali români care

¹ Guy Chaussinand – Nogaret, I.M. Constant, C. Durandin, A. Jonanna, *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle. L'honneur – le mérite l'argent*, Paris, 1991, p.5.

au studiat la universitățile străine între anii 1700-1850, 72% au urmat studii de teologie².

O asemenea realitate ne-a sugerat să încercăm un studiu asupra elitelor clericale care au învățat la universitățile străine, în ideea de a le stabili profilul intelectual, fondul comun de cultură și ideologie, solidaritățile confesionale sau naționale, comportamentul politic în ultimă instanță.

Ne vom raporta, în mod exclusiv, la elita clericală – înțelegând prin aceasta înalții ierarhi, corpul profesoral, cărturarii care prin opera lor teologică, filologică, istorică au influențat evoluția societății românești - care așa cum am mai spus, a frecventat seminariile și universitățile din Europa Centrală și de Vest.

Indiscutabil, o istorie a elitelor clericale românești cu studii la universitățile străine începe odată cu secolul al XVIII-lea, pe fondul săvârșirii Unirii religioase a românilor cu Biserica Romei. Procesul de integrare a noilor provincii și popoare în spațiul confesional și cultural al Imperiului Habsburgic a declanșat opera de formare a primelor generații de intelectuali români din Transilvania.

Sigur, ne-am putea referi la o elită clericală românească, mai precis de origine română, anterioară secolului al XVIII-lea. Istoriografia română și maghiară ne sugerează originea română a unor nume care au făcut parte din elita catolică a Ungariei: Ștefan Ciula³ – care în 1445 a studiat la Universitatea din Cracovia, Filip More de Ciula, cu studii la Bologna – care a ajuns până la înalta demnitate de episcop de Pécs între anii 1520-1526⁴, Martin Haczaki, canonic și episcop sufragane de Oradea – care a urmat cursurile universităților din Viena⁵, Cracovia, Gheorghe Buitul, originar dintr-o familie de nobili români din Caransebeș – care între anii 1619-1623 a fost alumn al Colegiului Germanico-Hungaricum, de la Roma, după întoarcerea în patrie fiind numit misionar al Colegiului din

² Szabó Miklós, *Românii transilvăneni la universitățile europene în secolul XVIII și prima jumătate a secolului XX*, în vol. *Studii istorice româno-ungare*, volum editat de Lucian Nastasă, cu o prefață de Alexandru Zub Fundația Academică „A.D.Xenopol”, Iași, 1999, p.5.

³ Vezi Tonk Sándor, *Erdélyiek Egyetem – Járása a Közepkorban*, Editura Kriterion, București, 1979, p.330.

⁴ *Ibidem*, p. 266.

⁵ Costin Feneșan, *Studenti din Banat în universitățile străine până la 1552*, în *Revista de Istorie*, 29, 1977, nr. 12, pp. 19-52.

Trnava, din 1627 „concionatur Walachus” la Caransebeș, iar din 1632 „superior, concionatur et operarius Valachicus et hungaricus”⁶, Gabriel Ivuli – membru al ordinului iezuit, care a studiat teologia la universitățile din Grac (1640-1642) și la Viena (1647-1648), Mihai Halici – cu studii la Basel (1664) și Leiden (1679) ș.a.⁷.

Dar, de o elită clericală națională în sens modern, cu studii la universitățile europene se poate vorbi doar odată cu secolul al XVIII-lea, prin unirea religioasă românilor oferindu-li-se o rețea de posibilități educative, atât în principat cât și în afara acestuia. Așa cum remarca istoricul Mathias Bernath, Unirea religioasă a îndeplinit pentru români *funcția unei porți de acces a spiritului occidental*⁸.

Prin burse acordate de fundațiile catolice (Janjană și Kollonich), sau prin burse de stat, ulterior prin ajutoare instituite de Episcopia greco-catolică de la Blaj, sute de tineri români au putut urma studii superioare pe întreg parcursul secolului al XVIII-lea.

Printre primii beneficiari ai sistemului de burse instituit pe seama greco-catolicilor s-a numărat Ioan Giurgiu Patachi, viitor episcop al Bisericii Greco-Catolice. După studii la Cluj, a urmat cursurile Colegiului Pazmanium de la Viena, iar între anii 1705-1710 ale Colegiului Germano-Hungaricum de la Roma. Aici, la Universitatea Gregoriană și-a susținut și doctoratul⁹.

Promovarea constantă a tinerilor români la Roma începe în deceniul al patrulea al secolului al XVIII-lea, odată cu instituirea burselor episcopale de Blaj. Tinerii bursieri urmau să studieze în Colegiul Urban De Propaganda Fide, înființat în anul 1627, de Papa Urban al XVIII-lea, cu menirea de a pregăti misionari catolici pentru Europa și celelalte continente, fiind considerat o adevărată *universitate mondială a catolicismului*.

⁶ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 369.

⁷ Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, Ed. Kriterion, București, 1977, p. 65.

⁸ Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Editura Dacia, Cluj, 1994, p. 78.

⁹ Ioan Chiorean, *Rolul instituțiilor de învățământ superior din Roma în formarea intelectualității din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Interferențe istorice și culturale româno-europene*. Coordonator Grigore Ploșteanu, Tg.Mureș, 1996, pp. 49-56.

Astfel, între anii 1739-1779 la Roma, la Colegiul Urban De Propaganda Fide studiază 19 tineri greco-catolici¹⁰, printre care s-au numărat viitorii episcopi Grigore Maior și Petru Pavel Aaron, învățații iluminiști Gheorghe Șincai și Petru Maior.

Al doilea centru universitar de formare a elitei clericale românești în secolul al XVIII-lea îl reprezintă Viena¹¹. Inițial, românii studiază ca interni în Colegiul Pazmanian, frecventat printre alții de viitorul episcop Atanasie Rednic și învățatul Samuil Micu (Klein). Prin ordinul de instituire a burselor de studii din 1765, alumnii de la Colegiul Pazmanian erau obligați să frecventeze și cursurile de drept canonic de la Universitatea vieneză, ținute de profesorul Joseph Riegger, cunoscut adept al curentului febronian. În 1776, sub impactul măsurilor de reformare a învățământului vienez, Cancelaria maghiară a impus studenților de la Pazmanium să asiste și la cursurile de științe politice, de statistică și economie, măsuri care au dimensionat orizontul intelectual al viitorilor teologi. Aici, la Universitatea vieneză, se presupune că viitorul cărturar iluminist Samuil Micu a luat contact cu lucrările precursorilor Aufklärungului – Ch. Thomasius, Cr. Wolff, S. Puffendorf și Chr. Baumeister. În mediul vienez, viitorii teologi români au intrat în legătură cu ideile de renovare a bisericii catolice, Jansenismul și Galicanismul, idei care se vor regăsi în opera lor istorică și în programele naționale ale bisericii greco-catolice.

Dar, principala instituție frecventată de români a fost Colegiul de la *Sancta Barbara*. Numit oficial *Colegium greco-catholicum ad Sanctam Barbaram*, Seminarul a fost fondat la 1775 prin contribuția organizatorică a lui Filipides de Gaea, a croatului Josephat Basstasich și a lui Vasile Bojitchkowich. Avea menirea de a pregăti cadre de conducere ale clerului greco-catolic din imperiu – din rândul românilor, croaților, sârbilor, slovenilor, ruthenilor – în vederea asigurării coeziunii bisericii greco-catolice austriece. Erau finanțați de stat prin intermediul Cancelariei Aulice a Transilvaniei.

¹⁰ *Ibidem*, p. 51.

¹¹ Vezi Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, Editura Didactică și Pedagogică București, 1966, p. 263. Kiss József Mihály, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715-1789*, Budapest, 2000, Szabó Miklós, Szögi Laszló, *Erdelyi peregrinusok. Erdelyi diákok europai egyetemeken 1701-1849*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998.

De la deschiderea sa în 1775, până în anul 1784, când alumnii au fost transferați la Eger și Lwow (Lemberg), la Sancta Barbara au studiat 117 greco-catolici, dintre care 41 de români, unii dintre ei frecventând în paralel și Universitatea. Printre cei care au studiat la Sancta Barbara s-au numărat personalități marcante ale bisericii și culturii române: Gh. Șincai, Petru Maior, Samuil Vulcan – episcop, Ioan Cornelli, Ioan Budai-Deleanu, Ioan Para etc. Petru Maior, mai târziu nota că *de acolo au început între români a se înmulți preoții cei învățați și iscusiți*¹².

Alături de Roma și Viena, rețeaua școlară de formare a elitei clericale românești mai cuprinde orașele Lemberg, Trnava (Nagyszombat), la Sanctus Adalbertus, Trencin (la Domus Probationis), Bratislava, Eger, Buda, Ungvár (Ujgorod).

Se formează astfel în secolul al XVIII-lea o elită clericală greco-catolică, ce domină aproape în totalitate viața culturală și politică a românilor din Transilvania. Secolul al XVIII-lea a fost, în cazul românilor, monopolul greco-catolicilor.

Devine convingătoare această afirmație urmărind destinul acestei pleiade de intelectuali formați în colegiile și universitățile din Imperiu și de la Roma. Dintre cei care au studiat la Roma, patru vor deveni episcopi (Patachi, Grigore Maior, Petru Pavel Aaron și Ioan Iacob Aaron - (de Oradea), iar ceilalți vor ocupa posturi de profesori la școlile din Blaj. Cu mențiunea că majoritatea dintre ei au lăsat opere, unii remarcabile, în domeniul filologiei, istoriei, teologiei. Aceeași situație este valabilă și în cazul absolvenților de la Viena, doi dintre ei devenind episcopi (Atanasie Rednic și Samuil Vulcan), cinci vor deveni vicari, majoritatea profesori, canonici, protopopi. Aproape în întregime, instituțiile bisericii greco-catolice sunt dominate de această elită formată în colegiile și universitățile din imperiu și de la Roma. În sens mai profund, ei au fost principalii interpreți ai spiritului epocii și adevărații profeți ai timpurilor viitoare, prin ei cultura românească a receptat mișcările filosofice, literare și politice care au dominat cultura europeană a celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, în mare, elita clericală își păstrează pozițiile dominante, pe fondul afirmării

¹² Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române mai ales unite*, Blaj, 1855, p. 131.

elitei juridice, care tinde să o înlocuiască de la conducerea mișcării politice a românilor. Dar revenind la elita clericală, prima jumătate a secolului al XIX-lea aduce o diversificare relativă a traseelor universitare, apar noi centre, cum este Universitatea de la Pesta, care devine un centru major de formare a ei, Viena își păstrează importanța, iar Roma devine, așa spune, secundară, ca urmare a politicii Curții de la Viena în direcționarea pregătirii intelectualității eclesiastice. Majoritatea elitei clericale din prima jumătate a secolului al XIX-lea cu studii în afara Transilvaniei s-a format la Viena (circa 42)¹³ și aproximativ tot atâția la Universitatea din Pesta¹⁴.

În aceeași perioadă se fac primii pași în formarea elitei clericale ortodoxe la universitățile din imperiu. Așa cum se știe, cramponându-se de ideea extinderii unirii religioase la scara întregii Transilvanii și secularizarea bunurilor mănăstirești în timpul lui Iosif al II-lea, Viena a întârziat procesul de formare a unei elite clericale ortodoxe. De abia la începutul secolului al XIX-lea, Curtea de la Viena a acceptat dezvoltarea primelor strategii de formare a elitei clericale ortodoxe. Prin burse acordate din fondul sidoxial între anii 1806-1848 Episcopia ortodoxă a școlarizat la Universitatea din Viena 15 tineri¹⁵, dintre care majoritatea vor ocupa pozițiile de conducere din cadrul Bisericii ortodoxe, doi vor deveni episcopi (Popasu și Popea). Ei au pregătit renașterea Bisericii Ortodoxe sub Andrei Șaguna.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în primele două decenii ale secolului al XX-lea, pe fondul mutațiilor politice care au loc în imperiu, pe fondul mutațiilor care au loc în societatea românească, care devine tot mai atentă la noile valori și ierarhii propuse de societatea burgheză, are loc, indiscutabil, o diversificare a categoriilor elitare; elita clericală pierde monopolul puterii în viața politică a românilor din Transilvania, rămânând însă o componentă importantă, influentă în societatea românească. În acest sens este elocvent faptul că la 1912 intelectualitatea eclesiastică reprezintă circa 42% din totalul intelectualilor români.

¹³ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, p. 24.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 28-29.

¹⁵ *Ibidem*, p. 24.

Elita clericală greco-catolică este în primul rând creația universităților de la Viena și Budapesta, cu mențiunea că spre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea capitala Ungariei capătă o preeminență asupra celorlalte centre. În 1873 are loc transferarea studenților români de la Sancta Barbara în Seminarul Central de la Budapesta. Ca urmare, în fiecare an, episcopiile greco-catolice din Ardeal susțineau câte patru studenți fiecare, la studii teologice în Budapesta. Astfel, între anii 1864-1918 la Facultatea de teologie a Universității din Budapesta au studiat peste 240 de tineri români de religie greco-catolică. Printre ei s-au numărat scriitorii Alexandru Ciura și Ioan Agârbiceanu, poeții Teodor Murășan și Ovidiu Hulea, unul din cei mai mari naturaliști români, Alexandru Borza, istoricul Zenobie Pâclișan, filologul Iosif Siegescu, viitorii episcopi Alexandru Rusu, Valeriu Traian Frențiu și Ioan Bălan. Cei trei episcopi își vor găsi sfârșitul în închisorile comuniste, astăzi Biserica Greco-Catolică pregătind beatificarea lor.

Pe harta orașelor de formare a elitei clericale, mai ales pentru zona de nord-vest a Transilvaniei figurează Ungvárul, unde după estimările noastre au studiat peste 60 de preoți din Maramureș, Satu Mare și Ugocea.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a continuat trimiterea de tineri la Roma. Odată cu crearea Mitropoliei Unite, Papa Pius al IX-lea a creat pe seama Bisericii Greco-Catolice patru burse pentru studii la Colegiul Urban de Propaganda Fide. Aici au studiat viitorii ierarhi Vasile Hossu, Ioan Szabo, Vasile Suci, Alexandru Nicolescu și Iuliu Hossu, care va deveni primul cardinal al Bisericii Greco-Catolice Române.

Elita clericală ortodoxă este în general creația universităților germane. Mitropolitul Andrei Șaguna, din considerente teologice lesne de înțeles, a imprimat această direcție mai ales în cazul formării corpului profesoral de la Institutul teologic din Sibiu. Sunt preferate în acest sens universitățile de la Leipzig, Jena, Cernăuți, Strasbourg, Bonn. Un număr, așa spune semnificativ, din corpul profesoral de la institutele teologice a urmat Universitatea din Budapesta.

Indiscutabil, în cea mai mare parte, elita celor două biserici s-a creat la universitățile și institutele teologice din afara Transilvaniei studiile la universitățile din Europa Centrală și de

Vest conferindu-i o autoritate în plus față de categoriile de intelectuali formați doar în spațiul Transilvaniei¹⁶.

Este elocventă în acest sens pregătirea universitară a profesorilor de la institutele teologice de la Blaj și Sibiu. La școlile din Blaj, între anii 1754-1918 au predat 247 de dascăli, dintre aceștia 175¹⁷, respectiv 69,23% au studiat la universitățile din Europa Centrală și de Vest. La Institutul Teologic Ortodox din Sibiu, între anii 1786-1918, au susținut cursuri 43 de profesori, dintre care 40 s-au format la universitățile din Europa. Cu mențiunea că o mare parte dintre ei au fost produsul mai multor universități¹⁸.

O situație aproape similară o constatăm în cazul ierarhilor celor două biserici, greco-catolică și ortodoxă. În cazul Bisericii Greco-Catolice, dintre cei 11 ierarhi care s-au aflat în fruntea ei (ca episcopi, din 1853 ca mitropoliți) patru au studiat la Roma, patru la Viena, doi la Nagyszombat (Trnava) și doi au studiat la institutele teologice din Transilvania. Aceeași situație o constatăm și în cazul episcopilor de Oradea, Gherla și Lugoj, cu mențiunea că cinci dintre ei au studiat la Pesta (respectiv Budapesta). În cazul ierarhilor Bisericii Ortodoxe, unul a absolvit Liceul Regesc din Cluj (V. Moga), altul la Budapesta și Vârșeț (A. Șaguna), unul la Vârșeț – teologia, filosofia la Kesmark și dreptul la Sárospatak (Procopie Ivașcovici), unul la Arad (Miron Romanul), altul la Sibiu (Ioan Mețeanu), iar Vasile Mangra a studiat teologia la Arad și științele juridice la Oradea. Episcopii de Caransebeș, doi au studiat la Viena și unul la Budapesta (Miron Cristea), iar ai Aradului au urmat teologia la Arad, trei, iar unul, Iosif Goldiș, a studiat teologia la Arad, dreptul la Debrecen și filozofia la Pesta.

Sigur, pentru a recompune profilul elitei clericale românești din Transilvania, ar merita să zăbovim asupra originii ei sociale și a modului de recrutare pentru studii, asupra operei sale teologice, a comportamentului politic (în general elita greco-

¹⁶ Idem, *La constitution de l'intellectualité ecclésiastique roumaine de Transilvanie dans les institutions d'enseignement supérieure de l'Europe Centrale et de l'Onest Le cas de l'Univeristé de Budapest (1806-1918)*, în vol. *Church and Society in Central and Eastern Europe*, ed. By Maria Crăciun and Ovidiu Ghitla, Cluj, 1998, p.77-102.

¹⁷ Nicolae Comșa, Teodor Seiceanu, *Dascălii Blajului 1754-1948*, Editura Demiurg, Blaj, 1994.

¹⁸ Vezi Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987.

catolică a fost adepta pasivismului în viața politică, iar cea ortodoxă a susținut activismul), dar rămâne un fapt incontestabil, și anume, că reprezentanții elitei clericale s-au constituit în agenți importanți ai transferurilor culturale dinspre Europa Centrală și de Vest spre societatea românească.

La începuturile diplomației moderne românești: ceva nou despre Ludovic Steege

Mihai Sorin Rădulescu

At the beginning of Romanian Diplomacy: new references about Ludovic Steege

Abstract

This article reopens a chapter from the beginning of Romanian diplomacy referring to the politician Ludovic Steege (1813-1872). He activated as a representative of the Romanian state at its agency from Vienna. Based on two letters, discovered by Mihai Sorin Rădulescu in a personal archive, formerly belonging to another Romanian diplomat Alexandru Ghika, this study throws light over some unknown facets of Steege's diplomatic activity, at the same time, offering fascinating information concerning his personal life.

Ludovic Steege (1813 – 1872) nu este un necunoscut al istoriografiei românești¹. A intrat în istorie ca primul agent diplomatic al României la Viena, numit în post în anul 1869 și în această perioadă din viața sa se încadrează cele două scrisori publicate mai jos. Xerocopiile ale lor mi-au fost oferite, cu multă bunăvoință, în anul 1992, în Franța, de către regretatul diplomat Alexandru Ghika (1914 – 2001), președinte al Casei Române din Paris. Domnia sa le deținea în arhiva personală probabil de la unchiul său, diplomatul Dimitrie Ghika, care parcursese o lungă carieră în Ministerul Regal al Afacerilor Străine.

Ele sunt datate „Viena, 3 octombrie 1870” și „Viena, 2/14 decembrie 1870”, fiind scrise așadar în perioada petrecută de Ludovic Steege în capitala Imperiului Habsburgic. Să încercăm să le situăm în contextul misiunii respective, descrisă de istoricul Dumitru Vitcu: „Rodul noilor demersuri [din 1867 –

¹ Mihail I. Kogălniceanu, *Știri noi despre viața și activitatea lui Ludovic Steege*, în *Arhiva românească*, VI, 1941. Dumitru Vitcu, *Diplomații Unirii*, București, Ed. Academiei, 1979, pp.211-229 (aici se află și alte referințe la această personalitate).

1868] a fost crearea celei de a patra agenții diplomatice (de la Constantinopol, Paris și Belgrad) a statului român, la 24 decembrie 1868, agenție al cărei prim titular a fost Ludovic Steege, deplin împuternicit a reprezenta interesele țării și pe lângă guvernele de la Berlin și Petersburg”². Momentul acesta succeda instituirii regimului dualist, care a avut drept consecință modificarea echilibrului de forțe în cadrul Monarhiei dunărene. De ce a fost ales tocmai medicul Ludovic Steege pentru acest post atât de însemnat ?

Răspunsul l-am găsit vizitând zilele trecute cimitirul Bellu evanghelic din București, la intrarea căruia există, la loc de onoare, un mormânt cu următoarea inscripție: “Hier ruhen in Gott Michael Traugott Steege, ehemal[iger] Vorstand d[er] hies[igen] evang[elischen] Gemeinde, gest[orben] 1837, seine Ehefrau Elisabeth geb[orenen] Dobner von Randenhof, gest[orben] 1863, deren juengster Sohn Carl Adolph Steege Dr.d[er] Philosophie, gest[orben] 1864, die frueh entschlafenen Enkel Gustav Traugott, Friedrich und Carl Adolph Staude, gest[orben] 1840, 1843 u[nd] 1850, Ludwig Steege Dr.d[er] Medizin, der aelteste Sohn des Michael u[nd] Elisabeth, geboren in Bucarest [sic] 6/18 September 1813, gestorben in Jassy 28 März (9 April) 1872, beigesetzt von seiner untröstlichen Familie in dieser ewigen Wohnung”. Tatăl lui Ludovic Steege, farmacistul sas Michael Traugott Steege, fusese așadar întâistătorul comunității evanghelice (luterane) din București³, iar mama sa provenea dintr-o familie nobilă austriacă. Germanofonia, statutul intelectual ca și integrarea în societatea românească – prin căsătoria cu Caliopi Negri, o rudă a lui Costache Negri, el însuși, după cum se știe, diplomat de marcă -, îl recomandau pe Ludovic Steege pentru postul diplomatic de la Viena.

Relațiile României cu Imperiul Habsburgic au fost marcate în acei ani – după cum aveau să fie și mai târziu – de atitudinea autorităților de la Pesta. „Abia după călătoria domnitorului Carol la Viena, la 29 august același an [1869], precedată diplomatic de memoriul lui Kogălniceanu către Beust, agentul român era în măsură să raporteze la București că însuși împăratul Francisc Iosif I îi făcuse o <<foarte grațioasă primire

² *Ibidem*, p.226.

³ Vezi, de asemenea, Hans Petri, *Geschichte der evangelischen Gemeinde zu Bukarest*, Leipzig, Kommissions-Verlag S.Hirzel, 1939, pp.50-51.

>>, că binevoise să-l asigure de <<simpatiile sale pentru România și pentru prinț>> și că încheiase prin a adăuga că <<noua stare de lucruri din România îl face să spere într-o perfectă înțelegere între cele două țări>>⁴. În toamna aceluiași an, ca urmare a demersurilor sale, itinerariul unei călătorii a împăratului a fost modificat în așa fel încât acesta să facă și un popas pe teritoriul românesc, la Vârciorova⁵.

Misiunea lui Ludovic Steege în cele trei capitale a coincis cu desfășurarea războiului franco-prusac ale cărui ecouri la Viena le urmărea cu multă atenție. Este de relevat și latura economică a activității sale: „Astfel, față de dorința manifestă a Austriei de a face investiții de capital în România, el raporta în vara anului 1870 intenția Institutului geologic din Viena de a trimite la București specialiști în exploatare miniere, spre a întocmi un raport asupra resurselor de acest gen ale țării. Susținând proiectul Institutului, Steege arăta că finalizarea unei asemenea lucrări putea atrage în țară numeroase capitaluri străine, dând un puternic avânt economiei naționale. La 6 august 1870, invocând motive familiale, agentul diplomatic român la Viena, Berlin și Petersburg își înainta demisia, care nu-i fu însă primită decât la 10 februarie 1871, dată la care preda Ministerului de Externe un număr de 21 piese confidențiale, precum și dicționarul cifrului utilizat în funcția ce o onorase din ianuarie 1869. Locul său avea să fie luat, din martie 1871, de fostul ministru de externe, P.P.Carp⁶.

În ceea ce privește cele două scrisori care prilejuiesc aceste rânduri, din păcate deocamdată nu îmi dau seama cine era destinatarul lor. Ele conțin atât informații de natură diplomatică cât și de natură privată. Conte Beust menționat în prima scrisoare este fără îndoială Friedrich Ferdinand Graf von Beust (1809 – 1886)⁷, cancelar al Imperiului între 1867 – 1871 și ministru de Externe în primii ani de după instituirea regimului dualist. De asemenea, apar baronul Victor Erlanger din Frankfurt pe Main⁸ și alte persoane a căror identificare este dificilă.

⁴ *Ibidem*, p.227.

⁵ *Ibidem*, p.228.

⁶ *Ibidem*, loc.cit.

⁷ *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch Gräflicher Häuser*, Gotha, Justus Perthes, 1914, p.115.

⁸ *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch Freiherrlicher Häuser*, Gotha, Justus Perthes, 1907, pp.178-179.

Impresionează felul în care Ludovic Steege scrie despre fiica sa Elena - un document prețios de viață privată. Astfel, „tout le monde se porte bien chez nous, c'est-à-dire que Mademoiselle Hélène continue à avoir les pâles couleurs avec son cortège indéfinissable de malaises. Elle ne s'en débarassera pas bientôt, je le crains, si elle ne modère pas un peu sa grande passion pour la musique qui en fera certainement bientôt une virtuose, mais qui peut saper irréparablement sa santé si les parents n'y mettent ordre. Il lui faut absolument de l'air et du mouvement pour oxider son sang et lui donner de l'appétit, afin que l'évolution de la jeune famille s'accomplisse complètement sans être gênée par une continuelle tension de l'esprit et par la surexcitation du sentiment qui existe en permanence chez les jeunes personnes qui font de la musique et de la poésie leur unique et constante préoccupation. Je me suis effrayé quand j'ai entendu l'énumération des heures d'étude de Mlle Hélène, une organisation plus forte n'y résisterait pas. Je n'ai pas caché mon impression à Madame et, en ma qualité de vieil ami et de médecin, je crois de mon devoir de Vous la communiquer aussi, au risque de me faire détester par Mlle Hélène, malgré les leçons d'équitation que j'ai conseillées, les sachant du goût des jeunes demoiselles et les croyant d'ailleurs parfaitement indiquées dans le cas dont il s'agit”⁹. Ludovic Steege a avut două fete: Elena – căsătorită Macri – și Maria – devenită soția lui George Greceanu, din familia boierească Greceanu din Moldova¹⁰. Acesta din urmă era fiul agăi Gheorghe Greceanu și al soției sale Anastasia născută Balș, care, după cum se știe, a servit lui Vasile Alecsandri de prototip – caricaturizat - pentru coana Chirița. George Greceanu, viitorul ginere al lui Ludovic Steege, a fost prototipul lui Guliță... El apare în această a doua scrisoare ca membru proaspăt intrat al corpului diplomatic: „Vous avez eu l'extrême amabilité de me télégraphier à Jassi que la nomination de Greciano était chose décidée. Néanmoins, je ne vois rien venir encore et Mr Carp observe à cet égard, malgré une lettre et un télégramme assez pressant que je lui ai adressé il y a assez longtemps déjà, un silence quelque peu cavalier de lui à moi, qui pourrais être son père et croyais avoir droit à quelque politesse. Veut-il me pousser à laisser le champ libre à Mr Tresnea ? Il y

⁹ Vezi scrisoarea nr.2.

¹⁰ Gh.Ghibănescu, *Familia Greceanu din Moldova*, în revista *Ion Neculce*, 9, partea I, 1931.

réussira facilement par de pareilles façons. Ce n'est pas pour hésiter de nommer mon gendre, quoique la parenté qui lui paraît peut-être un obstacle n'en est pas un dans la diplomatie européenne; mais pour vouloir m'imposer un secrétaire qui ne m'est d'aucune utilité..."¹¹ Aceste fraze care dezvăluie tensiuni importante cu P.P.Carp, ar putea explica retragerea lui Ludovic Steege din diplomație: a fost vorba de o neînțelegere cu Carp care avea chiar să-i ia locul. De altfel, amintirile lui Ion Bălăceanu, care a îndeplinit și el funcția de reprezentant al României la Viena, fiind chiar primul diplomat român cu rangul de ministru plenipotențiar, sunt pline de observații critice la adresa lui P.P.Carp. Evident, nu este vorba aici de a da dreptate uneia sau alteia dintre părți ci de a prezenta faptele. Scrisoarea aceasta este însă importantă pentru a înțelege ultimul act important din viața lui Ludovic Steege – părăsirea postului diplomatic de la Viena. Interesant este de observat, de asemenea, faptul că un nepot de frate al lui George Greceanu - ginerele lui Steege -, Sebastian Greceanu, a intrat și el în cariera diplomatică fiind, consul al României la Odessa în vremea Primului Război Mondial. După cum se știe, el i-a căsătorit în 1918 pe principele moștenitor Carol cu Ioana Valentina (Zizi) Lambrino.

Din căsătoria Elenei Steege cu Macri nu s-au născut urmași, din cea a Mariei Steege – doamnă de onoare a viitoarei regine Maria - cu George Greceanu au rezultat trei fete: Maria – soția generalului Alexandru Lambrino, nepot de soră al Doamnei Elena Cuza și înrudit cu Zizi Lambrino -, Elena – doamnă de onoare la Palat, căsătorită cu diplomatul Eugeniu Mavrodi¹² – și Lucia – devenită soția contelui italian Giuseppe Panciera di Zopolla. Toate trei nepoatele de fiică ale lui Ludovic Steege au avut posteritate care ajunge până astăzi¹³.

¹¹ Vezi scrisoarea nr.2.

¹² C.Gane, *Neamurile Mavrodinești din Țara Românească și Moldova și monografia familiei Ion Mavrodi vel hatman*, București, Imprimeriile Frăția Românească, 1942, pp.165-170.

¹³ Despre urmașii Mariei Greceanu născută Steege am primit date în mai multe rânduri, cu multă bunăvoință, de la doamna Georgeta Hariton (născută Tuduri) din București, nepoată de fiică a generalului Alexandru Lambrino și a soției sale Maria, născută Greceanu.

DOCUMENTE

1. Scrisoare a lui Ludovic Steege:

„AGENCE
DE
ROUMANIE

Vienne le 3 oct[o]^{bre} 1870

Mon excellent ami

le Comte de Beust était assiégé de visites cette après-midi, je lui ai donc écrit que vous désiriez le voir; j'attends sa réponse.

Sur ces entrefaites, s'est présenté chez moi un Mr Bruno Ossman, se disant Agent Consulaire et chargé par le Bon Victor Erlanger de Francfort s/M de vous entretenir à propos d'un emprunt. Craignant que ce ne soit un fâcheux, je n'ai pas voulu dire que vous étiez arrivé, me bornant à lui promettre que je Vous en parlerai aussitôt Votre arrivée et qu'il en serait informé. Il demeure Annagasse N 38 chez le Baron [sic] de Beust, à ce qu'il m'a dit.

Mille amitiés dévouées

Steege”

2. Scrisoare a lui Ludovic Steege:

„Mon excellent ami,

J'ai vu dernièrement Madame. Tout le monde se porte bien chez nous, c'est-à-dire que Mademoiselle Hélène continue à avoir les pâles couleurs avec son cortège indéfinissable de malaises. Elle ne s'en débarrassera pas bientôt, je le crains, si elle ne modère pas un peu sa grande passion pour la musique qui en fera certainement bientôt une virtuose, mais qui peut saper irréparablement sa santé si les parents n'y mettent ordre. Il lui faut absolument de l'air et du mouvement pour oxider son sang et lui donner de l'appétit, afin que l'évolution de la jeune fille s'accomplisse complètement sans être gênée par une continuelle tension de l'esprit et par la surexcitation du sentiment qui existe en permanence chez les jeunes personnes qui font de la musique

et de la poésie leur unique et constante préoccupation. Je mes suis effrayé quand j'ai entendu l'énumération des heures d'étude de Mlle Hélène, une organisation plus forte n'y résisterait pas. Je n'ai pas caché mon impression à Madame et, en ma qualité de vieil ami et de médecin, je crois de mon devoir de Vous la communiquer aussi, au risque de me faire détester par Mlle Hélène, malgré les leçons d'équitation que j'ai conseillées, les sachant du goût des jeunes demoiselles et les croyant d'ailleurs parfaitement indiquées dans le cas dont il s'agit.

Vous avez eu l'extrême amabilité de me téléphoner à Jassi que la nomination de Greciano était chose décidée. Néanmoins, je ne vois rien venir encore et Mr Carp observe à cet égard, malgré une lettre et un télégramme assez pressant que je lui ai adressés il y a assez longtemps déjà, un silence quelque peu cavalier de lui à moi, qui pourrais être son père et croyais avoir droit à quelque politesse. Veut-il me pousser à laisser le champ libre à Mr Tresnea ? Il y réussira facilement par de pareilles façons. Ce n'est pas pour hésiter de nommer mon gendre, quoique la parenté qui lui paraît peut-être un obstacle n'en est pas un dans la diplomatie européenne; mais pour vouloir m'imposer un secrétaire qui ne m'est d'aucune utilité et qu'il sait ne pas posséder ma confiance, appelé surtout qu'il est maintenant à gérer l'Agence durant mes absences à Berlin sous ma responsabilité au moins morale. Cela me blesse et me découragerait même sans certains symptômes qui me semblent dénoter la tendance d'amoindrir mon poste à Vienne, en plaçant le centre de gravité de nos relations avec l'Autriche au Consulat-général de Bucharest. Je comprends une pareille tendance chez le Cte de Beust ou chez Mr de Pottenbourg, elle me serait inexplicable chez Mr Carp. A ce compte, pourquoi gréver le budget des frais d'une agence inutile ? Pour moi, ou peut-être bien sûr que je ne m'accomoderais pas longtemps du sentiment de ma superfluité.

Je vous prie, mon excellent ami, de ne pas me cacher la vérité quelle qu'elle soit et d'agréer à tout événement, l'expression de mes vieux et dévoués sentiments

L.Steege

Vienne, ce 2/14 Déc[em]bre 870

P.S. Mr Schiel vient de m'apporter cette lettre. Il m'a demandé au moins vingt fois si je n'avais rien reçu pour lui".

INTELECTUALITATEA ECLEZIATICĂ DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA DUALISMULUI Austro-Ungar (1867-1918)

Ioan Chiorean

Clerical intellectuals from Transylvania during the Austro-Hungarian dualism (1867-1918)

Abstract

The abolition of the Catholic, Lutheran and Calvinist Churches' old right to collect the tithe, respectively the "quarta", contributed – after the 1848-1849 Revolution – to the ecclesiastic intelligentsia's homogenization, even if the clergymen of these confessions kept on holding important land areas (portio canonica). But, the modification of the judicial statute both of the Orthodox Church and the priests belonging to this confession, resulting from the 1848 Revolution, did not bring about essential changes in the material situation of the Romanian clergy.

Considering the fact that Transylvania remained in fact until 1918 a province with a predominantly agrarian economy and a traditional rural population, the ecclesiastic intelligentsia was further playing a decisive part in the spiritual, cultural and moral life of the rural world, even if its weight in the frame of the Transylvanian intelligentsia was relatively decreasing. Even so, in 1910, a number of 5457 priests were registered, out of which: 1128 are Orthodox, 1215 Greek-Catholics, 401 Catholics, 684 Calvinists, 132 Unitarians, 599 Lutherans, 42 Mozaic. According to their incomes, the ecclesiastic intelligentsia could be classified into four groups: 1) those with an annual income over 800 florins (over 1600 crowns) representing the priests' élite; 2) those with an annual income comprised between 600-800 florins (1200-1600 crowns); 3) the priests with an annual income of 500-600 florins (1000-1200 crowns); 4) the great majority of the ecclesiastic intelligentsia had nevertheless an annual income under 500 florins (under 1000 crowns) and were living a modest life.

Întrucât Transilvania a rămas de fapt până în 1918 o provincie cu o economie predominant agrară și cu o populație rurală tradițională, intelectualitatea ecleziastică și-a păstrat pe

mai departe un rol hotărâtor în viața spiritual-culturală și morală a lumii sătești, chiar dacă ponderea ei în cadrul intelectualității transilvănene înregistra o scădere relativă. Astfel, după unele calcule, dacă la începutul secolului al XIX-lea intelectualitatea ecleziastică reprezenta aproximativ 70% din intelectualitatea românească, în anul 1910 ponderea ei scăzuse substanțial, fiind de numai 36,6%¹. S-au petrecut apoi importante mutații mai ales în funcționalitatea, starea materială și rolul politic al preoțimii transilvănene. Pe de altă parte, s-a schimbat chiar și statutul politic al tuturor bisericilor din Transilvania.

Revoluția burghezo-democratică din 1848-1849, prin art. de lege nr. IX din 1848, a recunoscut formal egalitatea în drepturi a bisericii ortodoxe cu celelalte biserici transilvănene². Două decenii mai târziu (în 1868), parlamentul din Pesta a legiferat autonomia bisericii ortodoxe din Transilvania și părțile ungurene, acordându-i dreptul de a ține congrese naționale pentru soluționarea problemelor confesionale, inclusiv de a-și elabora *Statutul organic*, care stătea la baza organizării și conducerii acestei biserici³. Schimbarea statutului juridic al bisericii ortodoxe a adus dreptat modificări substanțiale și în modul de viață și mentalitatea socială a întregului cler ortodox.

Modificări vizibile apar și în sursele de venituri. Întrucât patentele imperiale din 1853-1854 au desființat obligațiile urbariale ale țărănimii aservite, preoțimea și bisericile catolică, luterană și calvină și-au pierdut - până în anul 1861 - dreptul de a percepe dijma de la țărani⁴. În atari împrejurări, din deceniul al șaptelea (după 1861) preoțimea tuturor bisericilor

¹ Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, București, 1986, p. 361.

² Kolozsvári S., Markus D., Óváry L., (sub. red.), *Magyar Törvénytár. 1540-1848. évi erdélyi törvények*, Budapesta, 1900, p. 677.

³ Onisifor Ghibu, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria*, București, 1915, p. 2.

⁴ Friedrich Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Wolf*, III, Sibiu, 1910, p. 365; Hodor Károly, *Doboka vármegye természeti és polgári ismertetése*, Cluj, 1837, p. 855; Magyarosi István, *A zilahi református egyházközség története*, în *Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára*, Cluj, 1880, p. 9-10; E. A. Bielz, *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens eine physikalisch-statistisch-topografische Beschreibung*, Sibiu, 1857, p. 391-393.

transilvănene va fi întreținută de comunitățile bisericești, adică de enoriași. Aceștia dădeau preoților o cantitate de produse în natură („capeții) și plăteau stola“, o sumă în bani pentru serviciile ecleziastice prestate (botezul, cununia, înmormântarea, sfințirea casei etc.)⁵. Prin urmare, preoții și-au pierdut o bună parte din veniturile lor tradiționale, cariera ecleziastică devenind mai puțin rentabilă, mai puțin atractivă. Cu toate acestea, numărul preoților cunoaște o creștere constantă la toate etniile din Transilvania.

Desființarea vechiului drept al bisericilor de rit catolic, luteran și calvin de a percepe dijma, respectiv „quarta, a contribuit la omogenizarea intelectualității ecleziastice, chiar dacă clericii acestor confesiuni continuau să dețină însemnate suprafețe de pământ (*portio canonica*). Preoțimea transilvăneană rămânea totuși un grup de intelectuali neunitar, fiind divizat în primul rând din punct de vedere etnic, apoi după pregătirea intelectuală (preoți academiți, preoți cu facultate de teologie și preoți cu școală medie), prin condițiile mediului social-cultural în care își profesau cariera și trăiau (mediul rural sau urban) și după obiceiurile și practicile de retribuire ale preoților statornicite de-a lungul veacurilor sau, mai recent, în special prin articolul de lege XIV din 1898, care prevedea întregirea salariului preoților ortodocși, luterani, calvini, unitarieni și mozaici cu subvenții din partea statului⁶.

Schimbarea statutului juridic al bisericii ortodoxe și al preoților acestei confesiuni în urma revoluției de la 1848 nu a adus modificări esențiale în starea materială a preoțimii române. Retribuția preoților ortodocși și greco-catolici, dar și a celor catolici, luterani, calvini și unitarieni se făcea în natură („portio canonică“ casa parohială, capeții“), clacă și în bani („stola), fiind suportată de către enoriași. Dacă avem în vedere faptul că pământurile considerate *portio canonica* (deținute de comunitățile bisericești înainte de 1848) n-au fost luate de la aceste comunități, înseamnă că în 63% din satele cu biserici ortodoxe din Transilvania istorică comunitățile respective aveau „portio canonica, adică

⁵ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 385-386, 389-391, 393.

⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LXI, nr. 24 din 1898, p. 1-2; Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 37-38.

pământ parohial. De asemenea, 67% din satele cu parohii greco-catolice aveau și ele pământ parohial⁷.

Divizarea intelectualității ecleziastice după bisericile de care aparțineau, respectiv după originea etnică, avea repercusiuni și asupra stării materiale a preoților, căci biserica ortodoxă (ce cuprindea majoritatea preoților de naționalitate română) a fost recunoscută egală în drepturi abia în anul 1848. Preoții ortodocși ori nu aveau „portio canonica, ori cantitatea acesteia era mult mai redusă decât „portio canonica a preoților catolici, ba chiar și față de cea de care dispuneau preoții români greco-catolici.

Spre exemplificare vom reda mai jos două repere statistice privind repartizarea preoților după confesiune și naționalitate în Transilvania⁸:

Biserica de care aparțineau	1895	1910	Naționalitatea preoților
ortodoxă	2.183	2.414	română
greco-catolică	1.719	1.826	română
catolică	389	401	maghiară
calvină	625	684	maghiară
unitariană	124	132	maghiară
luterană	493	599	germană
mozaică	31	42	evreiască
Total	5.564	6.098	

⁷ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 385-386, 389-391; Virgil Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760-1762*, în *Anuarul Institutului de Istorie-Națională*, III (1924-1925), Cluj, 1926, p. 623-699.

⁸ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Seria Nouă, III/1895, Budapesta, 1896, p. 492; *Ibidem*, XVIII/1910, p. 412-414; *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 56, 1915, p. 626-641.

În anul 1913, după cum preciza O. Ghibu, în 41% din satele cu preoți ortodocși aceștia dispuneau și de casă parohială⁹. În schimb, preoții greco-catolici - încă pe la anul 1900 - în 77% din totalul localităților în care aveau parohii dețineau și case parohiale¹⁰. Biserica ortodoxă din Transilvania istorică, Banat, Crișana și Maramureș avea în total 39.921 iugăre cadastrale de pământuri parohiale (*portio canonica*), ceea ce înseamnă că unui preot ortodox îi revenea în medie 16,5 iugăre cadastrale de pământ parohial¹¹. Aceeași biserică mai deținea și 28.582 iugăre cadastrale de pământ ca *fundațiune bisericească*, 726 case parohiale, 1318 edificii școlare prevăzute și cu locuințe pentru învățători, 205 localuri pentru școli, 68 de case pentru învățători și 359 case cu alte destinație¹².

În cazul preoților greco-catolici și catolici suprafața pământului parohial (*portio canonica*) era stabilită încă din anul 1759 și ea consta dintr-un lot arător de 20 căble (10 iugăre) și dintr-o fâneață de 15 care de fân¹³. În realitate, suprafața pământului parohial folosită de greco-catolici (ca și în cazul catolicilor, luteranilor, calvinilor și unitarienilor) diferea de la un sat la altul. În preajma anului 1900, după evaluarea în bani a veniturilor obținute de pe *portio canonica* de preoții greco-catolici din Transilvania istorică, rezultă următoarea situație¹⁴:

Veniturile în coroane	Ponderea în procente a parohiilor cu aceste venituri
0	0,4
0 - 100	7,4
101 - 200	12,9
201 - 300	20,1
301 - 400	18,0
401 - 500	15,2
501 - 600	9,6
601 - 700	7,6

⁹ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 36, 50-51.

¹⁰ Șematismul venerabilului cler al Arhidiecezei Metropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia și Făgăraș pe anul domnului 1900 de la Sânta Unire 200, Blaj, f. a., p. 638-639.

¹¹ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 50-51.

¹² *Ibidem*.

¹³ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902, p. 392-397.

¹⁴ Șematismul ..., p. 117-638.

701 - 800	3,1
801 - 900	1,1
901 - 1000	1,8
peste 1000	2,2

Din această statistică rezultă că aproximativ două treimi (66%) dintre preoții români greco-catolici aveau după pământul parohial un venit anual cuprins între 101-500 de coroane. Statul întregea venitul preoților ortodocși, luterani, calvini, unitarieni și mozaici până la 1600 coroane. Dar ca să avem totuși o imagine în privința mărimii pământului parohial (*portio canonica*) deținut de preoții greco-catolici precizăm faptul că, în Căpușul de Câmpie, de pildă, preotul avea un venit de 1.005 coroane și 10 fileri, în *portio canonica* intra un lot arabil de 33,5 iugăre cadastrale și o fâneață de 15 care de fân. În Țăgșor, preotul avea un venit de 325 coroane și 84 fileri, căci în *portio canonica* intrau 7,5 iugăre de pământ arabil și o fâneață de 20 care de fân. În satul Cașva (de pe Valea Gurghiului) venitul congrual al parohiei greco-catolice era de 382 coroane și 30 fileri, *portio canonica* constând dintr-o suprafață arabilă de 4,5 iugăre și un teren „cositor de 6 care de fân. În Cacova (comitatul Turda) preotul avea un venit doar de 80 coroane și 80 fileri, întrucât *portio canonica* era de numai 2 iugăre. În orașul Mediaș doar prin intervenția directă a episcopului Ioan Bob, care a cumpărat cu 4500 florini porțiunea canonică pentru parohia greco-catolică, starea materială a preotului unit s-a îmbunătățit, iar în 1900 venitul congrual al acestei parohii se ridica la 785 de coroane și 10 fileri. În satul Corna, însă, venitul congrual al parohiei unite era doar de 19 coroane și 10 fileri¹⁵.

Multe parohii greco-catolice beneficiau însă și de alte surse (suplimentare) de venituri. Astfel, spre exemplu, în această perioadă (când enoriașii erau păstoriți de preotul Vasile Berbecar Muntenescu) parohia greco-catolică din Boziaș - care avea în proprietate un „loc arător de 15 iugăre și cositor de 18 care de fân, iar venitul congrual se ridica la 587 coroane și 40 fileri - mai dispunea de un fond „în favorul bisericii“ de 1.000 coroane și 700 feldere de porumb, de „fondul pentru înfrumusețarea bisericii în sumă de 200 coroane și de „fondul pentru ameliorarea venitelor preoțești de 60 feldere de

¹⁵ *Ibidem*, p. 217, 364, 378, 400, 484, 485, 517.

porumb. La Târgu Mureș, văduva protopopului Vasile Hossu a făcut în favoarea bisericii și a preotului greco-catolic o fundațiune de 3.000 coroane. De subliniat faptul că venitul congrual al acestei parohii era în 1900 de 981 coroane și 20 fileri. La Reghin, conform unor clauze testamentare ale negustorilor bogați din oraș, veniturile preotului greco-catolic erau întregite anual cu sume destul de însemnate provenind de la fundațiile „Muntean, „Marinovici - Artz și „George Marinovici. La Toplița, întrucât pământurile canonice ale parohiei greco-catolice erau considerate neîndestulătoare chiar și de către enoriași, Ileana și Maria Urzică, precum și Dumitru Muscă au donat „realități pentru mărirea porțiunii canonice”, astfel încât în 1900 venitul congrual se ridica deja la 772 coroane și 42 fileri¹⁶.

Casele parohiale de care dispuneau preoții greco-catolici au fost construite într-o proporție de 71,5% în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, 158 fiind din piatră și cărămidă, 399 din lemn, 3 din cărămidă nearsă și doar două din lut¹⁷. Aceste case aveau, de obicei, acoperiș de țiglă sau șindrilă și - mai rar - de paie, fiind dotate cu ferestre de sticlă și cu sobe de gătit. În satele în care nu existau case parohiale preoții au fost nevoiți să locuiască în case închiriate, bineînțeles dacă nu proveneau din localitățile respective. În acest caz ei primeau însă din partea comunităților bisericești, iar mai târziu din partea statului „o indemnizație de cuartir”¹⁸.

Pe lângă câștigurile realizate de pe *portio canonica*, veniturile preoților au mai constat - practic la toate bisericile - din *capeții*, adică din contribuțiile în natură ale credincioșilor (o anumită cantitate de cereale sau alte produse) și din *stola*, o taxă plătită în bani și, mai rar, în natură (pentru botezul copiilor, oficierea cununiei, înmormântări, sfințiri de case, la Bobotează ș. a.). La toate aceste venituri se adăuga *claca* enoriașilor (de obicei o zi de lucru pe an, efectuată cu vitele sau cu brațele). În ceea ce privește *capețiile* și *stolele*, după cum rezultă din documentele vremii, nu exista o normă obligatorie pentru toate bisericile transilvănene și nici măcar în cadrul aceleiași confesiuni. Ele se diferențiau aproape de la sat la sat, fiind percepute după

¹⁶ *Ibidem*, p. 295-296, 484-485, 498.

¹⁷ *Ibidem*, p. 117-638.

¹⁸ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 55-56.

obiceiurile moștenite din trecut și în raport cu puterea economică a comunității bisericești. După unele reglementări ulterioare revoluției, se pare că preoții greco-catolici percepeau de la fiecare familie de enoriași câte două feldere de porumb, pretinzând însă și o zi de *clacă* pentru cultivarea pământului parohial¹⁹. Preoții ortodocși percepeau de la fiecare familie de enoriași câte „o felderă de cucuruz” sau fasole, „o mânășă de fuior, o zi de „clacă, precum și o bucată de carne de porc la Crăciun²⁰.

Statutul organic adoptat de biserica ortodoxă în 1869 îi obliga pe enoriași să suporte toate cheltuielile reclamate de nevoile bisericii și ale școlii. Întrucât ei mai aveau obligația de a plăti și o taxă de sidoxie pentru clerul înalt (15 cruceri sau 30 fileri pe an), apoi „o dare culturală după starea materială a enoriașilor (cu cote de 15,50 cruceri, 1-2,5-5-10 florini, respectiv 30 fileri, 1-2-5-10-20 coroane pe an)²¹, care servea la ajutorarea școlilor și retribuirea funcționarilor bisericești, preotul întâmpina greutăți în încasarea *capețiilor*. Nu întâmplător deci, așa cum arăta în anul 1915 Onisifor Ghibu, enoriașii, neavând posibilitatea să plătească sumele cerute, „repartiția aceasta a ajuns în anii din urmă o adevărată pacoste, preoții sau protopopii fiind nevoiți să recurgă la sprijinul autorităților administrative dualiste, „care au pus sechestru pe averea credincioșilor, care n-au plătit darea bisericească²².

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea retribuirea intelectualilor ecleziastici a suferit noi modificări. Până în anul 1898 preoții trăiau din veniturile provenite de pe „portio canonica, din „capeții, din „stola și alte venituri ale parohiei în care slujeau. Articolul de lege nr. XIV din 1898 prevedea întregirea veniturilor preoților ortodocși, luterani, calvini, unitarieni și mozaici; cei care aveau la bază „8 clase gimnaziale și un curs de teologie de trei ani primeau o întregire la venitul realizat din parohie până la 800 de florini, respectiv 1.600 de coroane, iar cei cu mai puține studii o întregire până la 400 de

¹⁹ Ioan Micu Moldovan, *Acte sinodiale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, II, Blaj, 1872, p. 121; Hodor Karoly, *op. cit.*, p. 859.

²⁰ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 26, 39-40.

²¹ *Ibidem*, p. 27-28.

²² *Ibidem*, p. 27-37.

florini, respectiv 800 de coroane²³. Întregirea de salariu nu se acorda atunci când veniturile preoților realizate din parohie depășeau suma de 800 de florini (respectiv 1.600 de coroane) în cazul preoților cu opt clase gimnaziale și un curs de teologie de trei ani și 400 florini (respectiv 800 de coroane) în cazul celor cu mai puține studii.

Pentru susținerea materială a personalului din consistoriile și seminariile tuturor bisericilor din Transilvania a contribuit și statul prin subvențiile acordate. La începutul secolului al XX-lea această subvenție era în Arhidioceza Sibiului de 68.400 coroane, în Dioceza Aradului de 40.000 de coroane, în Dioceza Caransebeșului de 34.000 de coroane, iar în cea de la Oradea de 37.000 de coroane. Subvenția aceasta era însă considerată de contemporani mult inferioară celor acordate altor biserici, mai ales în raport cu numărul credincioșilor ortodocși²⁴.

Dar, așa cum menționează un preot din Gornești (comitatul Mureș-Turda) în anul 1913, la calcularea veniturilor provenite din parohia în care preotul slujea se lua în considerare și faptul dacă preotul avea fântână în curte, dacă exista în localitate „drum de țară, cale ferată, poștă, moară, medic etc. În cazul existenței unei fântâni venitul „creștea“ cu 50 de coroane, dacă satul avea moară obținea un nou spor de 50 de coroane; în cazul existenței poștei, iarăși 50 de coroane; dacă trecea prin localitate un „drum de țară venitul „se urca“ cu 100 de coroane. Dacă exista și cale ferată mai primea un spor de 100 de coroane, iar dacă localitatea respectivă avea și medic venitul preotului creștea din nou cu 100 de coroane²⁵. Astfel, întregirea salariului de către stat era mult mai redusă decât suma reală la care avea dreptul un preot sau altul.

Sistemul de întregire salarială a preoților de către stat a fost extins în anul 1909 și asupra preoților greco-catolici și catolici, dar numai în măsura în care veniturile lor provenite din parohii nu depășeau suma prevăzută de articolul de lege nr. XIV

²³ *Ibidem*, p. 37.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Csekme Ferenc, *A szárnyaskerék diadala vagy a vasút mint népnevelő*, Târgu Mureș, 1913, p. 77.

din 1898²⁶. Preoții catolici și greco-catolici au fost însă subvenționați de către stat încă din anul 1898 sub forma unor ajutoare anuale. În anul 1898, spre exemplu, bisericile catolică și greco-catolică au primit un ajutor de 75.000 de florini, de care - conform relatării *Gazetei Transilvaniei* - „s-au bucurat aproape în întregime preoții greco-catolici slab salarizați²⁷.

În anul 1913 sistemul de salarizare al preoților transilvăneni a suferit noi modificări în sensul că ei puteau primi și gradații de vechime, care se acordau din 5 în 5 ani (primele două gradații fiind de câte 400 de coroane, iar ultimele trei gradații de câte 200 de coroane). După o vechime de 25 de ani, preotul putea să aibă un salariu anual de 3.000 de coroane²⁸. Dar statul nu acorda preoților decât triplul valoric al veniturilor realizate din parohie. În atari împrejurări, întregirile de salariu cădeau în obligația comunităților bisericești. În anul 1909 existau aproximativ 1.400 de parohii (ortodoxe și greco-catolice) care nu puteau să contribuie la aceste întregiri cu mai mult de 200-300 de coroane²⁹. Iar în anul 1915 dintre cei aproximativ 2.400 de preoți ortodocși (recenzați în 1910) doar un număr de 772 beneficiau și de gradațiile de vechime³⁰.

Întregirea de salariu primită din partea statului se acorda anual în două rate de către consistoriu. Ea putea fi sistată de autoritățile dualiste dacă preotul se făcea vinovat de „tendință contrară statului. Prin urmare, dacă întregirea de salariu acordată de stat constituia într-adevăr o contribuție la ameliorarea situației materiale a preoților, „o ușurare pentru preoți“, din punct de vedere moral aceasta reprezenta pentru preoții români „o mare povară, căci le impunea să-și calce adesea pe inimă și să-și neglijeze datoriile de ordin național și politic, devenind o veritabilă „sabie a lui Damocle³¹.

De menționat este faptul că preoții catolici și luterani beneficiau de un venit mai substanțial din partea comunităților

²⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LXXII, nr. 57 din 1909,, p. 1-2; nr. 63, p. 1-2; Vári Albert, *Magyarország közoktatása 1910. évbén*, în *Keresztény Magvető*, XLVII/1911, p. 169.

²⁷ *Gazeta Transilvaniei*, LXI, nr. 24 din 1898, p. 1-2; nr. 83 din 1898, p. 2-3.

²⁸ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 38.

²⁹ *Ibidem*, p. 39; *Gazeta Transilvaniei*, LXXII, nr. 63 din 1909, p. 2.

³⁰ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 39.

³¹ *Ibidem*.

bisericești în care slujeau. Spre exemplificare, ne vom referi doar la veniturile preoților luterani realizate în 1856. În anul respectiv 51,1% dintre acești preoți beneficiau de un venit de peste 1.000 de florini (=peste 2.000 de coroane). Prin urmare, veniturile lor asigurate din parohii erau - încă din anul 1856 - peste suma prevăzută de articolul de lege nr. XIV din 1898³². De asemenea, remarcăm și faptul că preoții catolici primeau, ca întregire de salariu, o anumită parte din veniturile bisericii catolice obținute de pe domeniile acesteia, precum și din „fundația bisericească ungară (catolică)”³³.

Comparând numai datele privind întregirea de salariu acordată de stat avem posibilitatea de a trage anumite concluzii privind starea materială a preoților din perioada de dinaintea anului 1898. În anul 1909, respectiv 1912, preoții din diferite biserici transilvănene primeau în „congrua următoarele sume”³⁴:

Biserica	Suma totală (în coroane)	Numărul preoților	Pe un preot revenea în medie	Observații
Ortodoxă	1.060.000	2414	439	în 1912
Unitariană	111.960	132	848	”
Catolică și Greco-Catolică	2.093.597	2227	940	în 1909
Calvină	cca. 260.000	684	380	în 1912
Total	3.525.557	5.457		

În general, preoții puteau să se pensioneze după 45 de ani de serviciu, dar quantumul pensiei primite depindea de administrația eparhiei în care slujeau, căci fiecare eparhie avea un fond de pensii constituit din contribuțiile bănești ale preoților. Se pare că preoții ortodocși contribuiau cu sume mai mici la constituirea acestor fonduri.

Prin urmare, pensiile lor erau mai modeste în comparație cu cele primite de preoții celorlalte biserici transilvănene. După 1900 pensiile preoților ortodocși variau între 200-800 de coroane, iar pensiile de urmaș primite de preotesele văduve erau și mai modeste, de 100-200 de coroane, iar cele primite de copiii

³² Friedrich Teutsch, *op. cit.*, p. 342.

³³ Albert Vári, *op. cit.*, p. 169.

³⁴ MSE, SN, XVIII/1910, p. 412-414; Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 37, 75, 95-97, 99-100; Albert Vári, *op. cit.*, p. 169.

urmași (orfani) chiar infime, de 50-100 de coroane. Preoții catolici și greco-catolici se pensionau însă cu o sumă reprezentând 77,5% din salariul de care beneficiau în momentul pensionării, deci cu cel puțin 1.240 de coroane, iar pensia de urmaș în cazul preoteselor văduve era de 50% din salariul preotului și de 25 % în cazul orfanilor, adică cca. 800, respectiv 400 de coroane³⁵.

Evident, protopopii se bucurau de un venit mult mai substanțial decât preoții simpli. În cazul ortodocșilor, lefa lor se compunea din salariul de preot (de 1.600 de coroane la începutul secolului al XX-lea), din indemnizația de protopop (care în aceeași perioadă era de 1.500 de coroane pe an) și gradațiile de vechime de 10%, acordate din 5 în 5 ani. În diocesele Arad și Oradea „lefa de protopop“ era doar de 600 coroane, iar în dioceza Caransebeșului de 400 de coroane, dar mai primeau în diocesele respective și un „bir protopopesc. În general, protopopii mai încasau câte 50 de coroane cu ocazia instalării fiecărui preot, apoi o diurnă de 10 coroane pe zi și rambursarea cheltuielilor de transport cu ocazia vizitelor canonice și a inspecțiilor școlare³⁶. Deci cei 188 protopopi aparținând bisericilor existente în Transilvania beneficiau la începutul secolului al XX-lea de un venit și de o situație materială mai bună decât preoții simpli. Cateheții beneficiau la fel de un venit mai substanțial decât preoții. Lefa celor de rit ortodox era în preajma primului război mondial de 2.400 de coroane³⁷.

Urcând în ierarhiile bisericești, venitul clerului înalt era și mai mare, în orice caz mult mai substanțial decât câștigul preoților sau chiar al protopopilor rurali. Din clerul înalt făceau parte la ortodocși arhiepiscopul și episcopii, vicarii arhiepiscopesți, asesorii consistoriali, precum și directorii de la seminarii, inspectorii școlari, secretarii consistoriali și profesorii definitivi sau provizorii. Aceștia beneficiau în 1913 de următoarele salarizări³⁸: arhiepiscopul ortodox – 24.000 coroane; episcopii din Arad și Caransebeș – câte 12.000 coroane; vicarul episcopesc din Oradea – 10.000 coroane. Vicarul arhiepiscopesc din Sibiu, 6.000 coroane; asesorii consistoriali din Sibiu – câte 4.000 coroane iar cei din Arad

³⁵ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 40, p. 75-76.

³⁶ *Ibidem*, p. 41, 55.

³⁷ *Șematismul*, 1900, p. 670; Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 90, 96, 98, 100.

³⁸ Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 55-56.

câte 3.000 coroane, din Caransebeș câte 2.400 coroane; secretarii consistoriali din Sibiu câte 3.600 coroane, iar cei din Arad câte 3.000 coroane; profesorii seminariali câte 3.600 coroane la Sibiu și câte 2.400 coroane la Arad, respectiv 2.200 la Caransebeș.

Funcționarii ecleziastici se mai bucurau, bineînțeles, și de gradațiile convenite după vechime (de 10% după salariu, din 5 în 5 ani) și, cu toții, și de „relutul de cuartir, adică o indemnizație de locuință, care era de 30 % din salariul de bază³⁹.

Câștigul clerului înalt greco-catolic trebuia să fi fost și mai substanțial. În anul 1856, spre exemplu, episcopul ortodox avea un salariu anual doar de 4.000 de florini, față de 15.000 de florini cât primea arhiepiscopul greco-catolic de la Blaj sau 10.000 florini câte era retribuția episcopului din Gherla. Diferențe sensibile existau și în ceea ce privește salarizarea celorlalți demnitari din clerul înalt, inclusiv al profesorilor de la seminariile teologice. Astfel, arhiprezbiterul din Blaj avea un salariu anual de 2.000 florini, iar cel din Gherla de 1800 florini; arhidiaconul din Blaj era retribuit cu 1800 florini, iar cel din Gherla cu 1600 florini; eclesiarca din Blaj primeau 1.600 florini, iar cei din Gherla 1.400 florini; scholiarca din Blaj aveau câte 1.500 florini, iar cei din Gherla câte 1.300 florini; alți cinci funcționari ecleziastici din Blaj erau retribuiți cu 1.200 florini, iar confrății lor din Gherla cu 1.000 florini⁴⁰.

Comparând aceste date, se poate constata un decalaj evident între veniturile clerului înalt greco-catolic și cel ortodox. Acest decalaj se va accentua în preajma primului război mondial, chiar dacă între timp a scăzut mult puterea de cumpărare a monedei auto-ungare.

După veniturile obținute, intelectualitatea ecleziastică se putea încadra în patru grupe, și anume:

1. Cei care aveau un venit anual de peste 800 de florini (peste 1.600 de coroane) constituiau elita preoților. Aceștia locuiau în case spațioase, compuse din verandă, sufragerie, dormitor, salon, camera de oaspeți, cancelarie, bucătărie încăpătoare, cămară, pivniță cu două compartimente (unul pentru butoaiele cu vin, celălalt pentru căzile cu varză murată). Ușile de la intrările în sufragerie și în salon erau prevăzute cu

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 384-385.

două canaturi. Mobilierul casei cuprindea, printre altele, canapele de pluș (de obicei de culoare crem), fotolii mai mari și mai mici, dulapuri masive sculptate, oglindă de toaletă, spălător din marmură, pat franțuzesc, masă de sufragerie cu roți (pentru 24 persoane), birou lustruit din plop alb, bibliotecă cu cărți (ediții princeps și de lux), galerii de geamuri (aurite) etc. În fiecare cameră încălzirea era asigurată prin sobe de teracotă (era preferată culoarea marmurii). Unii prelați și preoți mai bogați aveau chiar și pian. Curtea și grădina parohiei erau înconjurate de un gard vopsit, iar în fața verandei se găseau straturi de flori, cu globuri ornamentale. În grădină se mai găsea și chioșcul de vară, unde preotul obișnuia să-și servească oaspeții cu cafea. Familiile de preoți din acest grup de intelectuali eclesiastici călătoreau cu trenul numai în compartimente de clasa a II-a; dădeau serate, fie cu ocazia zilelor onomastice sau de naștere, dar mult mai des pe motivul că acestea constituiau simbolul de statut social al „intelenței de elită din mediul rural. Pe de altă parte, preoții cu această grilă de venituri nu se mai ocupau de gospodărie căci aveau suficienți bani pentru a-și cumpăra produsele agro-alimentare necesare traiului familial de la țărani⁴¹. Desigur, este greu de apreciat numărul preoților care făceau parte din această categorie, întrucât mulți dintre intelectuali eclesiastici trăiau mai modest, dar în schimb investeau banii în case proprietate privată, în terenuri agricole sau în casele de economii, în bănci etc. În orice caz, din această categorie de intelectuali făceau parte membrii clerului înalt, inclusiv protopopii greco-catolici, ortodocși, calvini și unitarieni, iar dintre luterani și aproximativ 50% din numărul total al preoților, căci ei beneficiau de un venit anual de peste 1.000 de florini încă din 1856⁴². Sunt deosebit de relevante în acest sens veniturile realizate de mitropolitul ortodox Andrei Șaguna, care la moartea sa (survenită în 18 iunie 1873) „lasă bisericii o avere de aproape 600.000 cor., precizând - prin testamentul din 1871 (n.n.) - până în cele mai mici amănunte modul cum are să fie administrată această avere spre progresul bisericii, școlii și

⁴¹ Csekme Ferenc, *Képek a parokhiáról. Rajzok és életképek*, I. Târgu-Mureș, 1910, p. 7-10.

⁴² E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 384-385; Friedrich Teutsch, *op. cit.*, p. 342; Onisifor Ghibu, *op. cit.*, p. 55-56.

culturii naționale⁴³. Cunoaștem apoi cu certitudine faptul că episcopul greco-catolic din Gherla avea în 1899 un venit declarat de 10.250 florini, iar Ioan C. Dragomir, preot în Năpradea (comitatul Sălaj) avea tot în 1899 un venit declarat de 2.558 de florini. Preotul Daniel Harșia din Milășel (comitatul Mureș-Turda) realiza în 1890 un venit declarat de 1.798 de florini, iar - tot atunci - protopopul greco-catolic Vasile Hossu din Târgu-Mureș își declarase venitul în sumă de 1.617 florini⁴⁴.

2. Cei cu un venit anual cuprins între 600-800 de florini (1.200-1.600 de coroane) constituiau categoria a doua a intelectualității ecleziastice. Casa parohială în care locuiau preoții din această categorie se deosebea de cea a preoților din primul grup mai mult prin funcționalitatea încăperilor, decât prin numărul lor, căci și în aceste case exista un salon (denumit „casa de dinainte), o sufragerie, dormitorul cu paturi mari tradiționale, camera de oaspeți (numită „camera de alături, care era un fel de cămară secundară și camera de studiu a copiilor). În această cameră se păstra și dulapul cu documentele comunității bisericești, iar pe dulap pânzele țesute. Pe rafturi erau compoturile, apoi felurite sortimente de cârnați, ciorchini de struguri puși la uscat. Preotul din această categorie avea și cancelarie, dar ea era utilizată ca depozit de hamuri și de alte obiecte. În loc de pian, în casele acestor preoți se găsea un război de țesut, căci fetele preotului aveau obligația morală de a învăța țesutul ca să-și facă o zestre pentru o „partidă bună. Ele mai aveau și alte obligații în gospodărie, întrucât preotul dispunea de vaci și alte animale, păsări de curte; iar în curtea gospodăriei sale se aflau carele pentru transportul cerealelor pe care el le primea în „capetii, fiind clădite aici în stoguri mari. Preoții cu această grilă de venituri nu dădeau serate, nu ofereau oaspeților cafea, dar la mesele pregătite de preoteasă întotdeauna se serveau trei feluri de mâncare⁴⁵.

⁴³ Ioan Lupaș, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, Sibiu, 1911, p. 318.

⁴⁴ *Gazeta Transilvaniei* prezintă impozitul ce-l plăteau, printre altele, preoții care aveau dreptul de a participa la alegerile municipale. La calcularea veniturilor am ținut seamă de faptul că acești preoți plăteau un impozit de 10 % după veniturile realizate. Vezi: *Gazeta Transilvaniei*, LII, nr. 271 din 1889, p. 2; nr. 283, p. 3; LIII, nr. 76 din 1890, p. 2.

⁴⁵ Csekme Ferenc, *op. cit.*, p. 7-8, 10-12.

3. Preoții cu un venit anual de 500-600 de florini (1.000-1.200 coroane) se caracterizau printr-o modestie ecleziastică exemplară. Casa parohială se afla, și în aceste cazuri, în centrul localității, alături de biserică, dar ea avea un aspect obișnuit, fiind prevăzută (de obicei) cu geamuri și jaluzele. Intravilanul parohial era înconjurat doar de un gard de nuiele. Chiar dacă avea o înfățișare mai modestă, casa parohială avea în jurul ei și alte edificii gospodărești (magazia de cereale, șopronul pentru stupi etc.). Majoritatea acestui tip de case erau prevăzute cu „salon (care se folosea ca depozit de obiecte gospodărești uzate) și sufragerie-dormitor (care era și cancelaria preotului). Dulapuri nu prea aveau, iar „hainele de duminică se păstrau pe un divan extensibil⁴⁶.

4. Marea majoritate a preoților ortodocși, greco-catolici, unitarieni și mulți chiar și dintre cei calvini făceau parte însă din categoria intelectualilor ecleziastici cu un venit anual sub 500 de florini (sub 1.000 de coroane). În atari împrejurări, starea materială a multora dintre ei era de-a dreptul dezastruoasă. Casele parohiale în care locuiau aceștia erau mult mai modeste și se compuneau, de obicei, dintr-o bucătărie și o „casă de dinainte, bineînțeles cu pivniță. Familia unui preot din această categorie, cu mai mulți copii, trăia foarte modest, chiar dacă „domnul părinte era foarte muncitor, abil și inventiv, iar „doamna preoteasă deosebit de sârguincioasă și economă⁴⁷. Starea materială a acestor preoți (în cazul celor de naționalitate română) s-a ameliorat doar atunci când au acceptat întregirea de salariu acordată de stat.

Așadar, și în această perioadă, în special în mediul rural, preotul se găsea în centrul vieții publice. El rămânea în continuare îndrumătorul spiritual principal al satului chiar dacă „inteligenta rurală mai cuprindea și dascălul, notarul, apoi (în așezările mai mari) și medicul cercual sau comunal, farmacistul și, mai rar, chiar funcționarii economici domeniali. Individualitatea preotului influența și chiar determina fizionomia satului în raport cu clasele dominante și organele statale, în special în localitățile locuite de români. Fiind și „inspector școlar, preotul era dator să se preocupe de soarta școlii, de problema

⁴⁶ *Ibidem*, p. 7-8, 12-15.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 7-8, 15-17.

școlarizării copiilor, de ridicarea culturală a țăranilor, ba chiar și de introducerea unui sistem mai eficient de cultivare a pământului, depășindu-se astfel vechile mentalități sociale din lumea satelor. Preotul participa, împreună cu dascălul la nunțile tradiționale (fiind așezați lângă mire și mireasă), iar la praznice alături de familia îndoliată. El avea o poziție-cheie și în formarea conștiinței naționale a maselor țărănești, în promovarea spiritului nou al mișcării naționale române.

Alături de prestarea serviciului divin (după normele tradiționale ale fiecărei biserici transilvănene), preoții mai aveau obligația de a inspecta periodic școlile, de a participa la examenele publice, de a urmări activitatea și comportamentul învățătorilor (cantorilor) confesionali, iar uneori de a preda și religia în școală. Ei mai participau la sinoadele protopopești, la adunările consistoriale parțiale, urmate de „scaunele de judecată protopopești, care examinau cazurile de divorț ale enoriașilor, acordau dispense de cununie, decideau în problemele legate de viața internă a parohiilor, de activitatea profesională a preoților, cantorilor și dascălilor confesionali (examinarea cererilor de mutare, de avansare, de pensionare, a cazurilor de sancționare etc.), problemele constatate cu ocazia vizitelor protopopești sau episcopale, plângerile enoriașilor împotriva preoților și dascălilor⁴⁸.

Protopopul făcea instalarea preoților în parohie, judeca cazurile de căsătorie și elibera „cărțile de cununie, fără de care nici un preot ortodox sau greco-catolic nu putea oficia „taina nunții, oprindu-se căsătoriile între anumite grade de rudenie sau prin răpiri de fete. Sinoadele protopopești se țineau, de obicei, odată cu adunările generale de primăvară și de toamnă ale reuniunilor învățătoarești, întrucât în cadrul lor se prezentau „dizertații privind formarea opiniei și a mentalității enoriașilor, precum și alte chestiuni de interes general sau confesional⁴⁹.

⁴⁸ Arhivele Naționale, Direcția județeană Alba, Arhiva Mitropoliei române unite, *Fondul Protocolul pertractărilor consistoriale*, nr. 106, 475, 642, 1021, 1163, 1211, 1294, 1297, 1707, 1929, 1930, 2189, 2190, 2191, 2193; *Arhiva Arhiepiscopiei ortodoxe române de Alba Iulia și Sibiu*, Dosar IV - 8-99/1876; *Școala română*, II, nr. 16 din 22 aprilie, nr. 18 din 8 mai, nr. 25 din 24 iunie 1877; *Foaia școlastică*, XIV, nr. 12 din 1912, p. 383.

⁴⁹ *Gazeta Transilvaniei*, LII, nr. 134 din 1889, p. 3; *Foaia Școlastică*, VIII, nr. 3 din 1906, p. 45-47; Kelemen István, *A Maroskőri közgyűlés kivonatos*

Problemele specifice din activitatea preoților și dascălilor au fost însă examinate și rezolvate în ședințe separate. Dar aceste sinoade protopopești se încheiau întotdeauna cu o masă comună organizată de preotul din localitatea unde se ținea sinodul respectiv⁵⁰.

Aceste sinoade protopopești constituiau și prilejuri de participare activă la viața culturală a vremii. În ziua de 14 martie 1872, spre exemplu, cu ocazia sinodului protopopesc - ținut cu participarea preoților, curatorilor bisericești și învățătorilor din protopopiatul Clujului - „junimea română din Cluj a prezentat piesa *Lipitorile satelor* de Vasile Alecsandri⁵¹. La încheierea sinodului protopopesc și a „adunării învățătoarești din primăvara anului 1906 din „tractul protopopesc Mediaș - Ibașfălău, participanții au fost invitați pe la orele 12 la „gustarea oferită tuturor de preotul local Teodor Avram din Biertan, iar mai apoi, „era târziu... seară aproape când preoții, învățătorii și poporul toți laolaltă au participat la masa comună, în decursul căreia n-au lipsit toastele înflăcărâte și doine ce te mișcă. După această „masă comună, pe la orele 20, la hotelul din localitate au vizionat „un program cu zece puncte, care cuprindea cântece și jocuri populare, recital de poezie⁵² etc.

Preoții se ocupau - alături de notarii cercuali - și de angajarea învățătorilor prin concurs, precum și de sprijinirea școlilor prin întemeierea unor fundații, prin asigurarea unor intravilane și ajutoare bănești⁵³ etc. Preotul Ioan Lebu din Cacova (comitatul Sibiu), de pildă, cunoscut ca un „vestit pomicultor, a donat în anul 1862 un intravilan pentru clădirea localului de școală din satul în care slujea și a mai dat și 200 de

ismertetése, în Keretény Magvető, VIII/1873, p. 290-293; Onisifor Ghibu, *op. cit.*, *passim*.

⁵⁰ *Gazeta Transilvaniei*, XXXV, nr. 17 din 1872, p. 4; XLVIII/1885, nr. 59, p. 3; LII, nr. 134 din 1889, p. 2; *Foaia Scolastică*, VIII, nr. 3 din 1906, p. 45-47; Csekme Ferenc, *Képek a parokhiáról. Rajzok és életrajzok*, II, Târgu Mureș, 1912, p. 156.

⁵¹ *Gazeta Transilvaniei*, XXXV, nr. 17 din 1872, p. 4;

⁵² *Foaia Scolastică*, VIII, nr. 3 din 1906, p. 45-47.

⁵³ Arhivele Naționale, Direcția județeană Alba, Arhiva Mitropoliei române unite, *Fondul Directorul școlilor greco-catolice din Transilvania*, nr. 21, 146, 240/1862, nr. 39/1863; 64/1864; 190/1965; Biblioteca Astra din Sibiu, Manuscrise, C XVII, Colecția Nicolae Vlăduțiu, *Fondul școlastic din Bogata de Mureș; Arhiva Arhiepiscopiei ortodoxe române de Alba Iulia și Sibiu*, Dosar IV - 1-99/1876.

florini la fondul de construcție⁵⁴. Protopopul Ioan Petrica a făcut o fundație de 1.000 de florini pentru școala ortodoxă din Șcheii Brașovului⁵⁵. În Călată Mare (comitatul Cojocna) școala a fost construită tot prin eforturile materiale deosebite ale preotului local, Gavrilă Condoru, iar la serbarea de inaugurare a școlii (ținută la 30 mai 1889) au fost invitați toți învățătorii din „tractul protopopesic al Clujului”⁵⁶. Protopopul Ioan Vale din Dej a inițiat în 1885 o adevărată „mișcare” a „inteligenței române din oraș și împrejurimi pentru sprijinirea materială a acțiunii de cumpărare a unor intravilane pentru biserică și școală, organizând „baluri și „petreceri populare, colecte”⁵⁷ etc.

Un alt domeniu de activitate „extraprofesională al preoților - în special al celor ortodocși și greco-catolici - era cel financiar de participare la întemeierea instituțiilor de credit românesc, cum era - în primul rând - banca *Albina* din Sibiu. Fenomenul se explică nu numai prin faptul că preoții erau posesori ai unor proprietăți imobiliare, ci și prin unele considerente sociale și naționale, căci activitatea lor în calitate de acționari și chiar de conducători ai unor instituții financiare le asigura un prestigiu social sporit, deseori și în viața politică. Astfel, Timotei Cipariu, ilustru profesor și canonic mitropolitan în Blaj, precum și Ioan Hannia, profesor, protopop și director seminarial, au participat la întemeierea institutului de credit și de economii *Albina* (1872), iar alți 23 de preoți (din 92 de persoane) au participat activ la acțiunea de „colectare a acționarilor. În total, un număr de 471 de preoți au activat în calitate de membri în direcțiile sau în comitetele de supraveghere din 140 de instituții financiare românești ardelenе, având o pondere de 26% și în calitate de acționari”⁵⁸.

Preoții ortodocși și greco-catolici se găseau în primele rânduri ale mișcării naționale române din Transilvania și, în

⁵⁴ *Gazeta Transilvaniei*, XLIX, nr. 27 din 1886, p. 4; Nicolae Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800-1867*, București 1971, p. 175.

⁵⁵ *Gazeta Transilvaniei*, LII, nr. 4 din 1889, p. 2.

⁵⁶ *Ibidem*, LII, nr. 129 din 1889, p. 2.

⁵⁷ *Ibidem*, XLXVIII, nr. 12 din 1885, p. 3.

⁵⁸ Nicolae Petra-Petrescu, *Monografia Institutului de credit și de economii „Albina” 1872-1897*, Sibiu, 1897, p. 13, 105-106, 110-126; Vasile Dobrescu, *Rolul băncilor românești transilvănene în domeniul agrar până la 1918, în Marisia*, X 1980, p. 329-332.

mod deosebit, indiferent de etnie și confesiune religioasă, în avangarda acțiunilor de ridicare culturală și chiar economică a maselor țărănești. Preotul unitarian Ürmösi Kálmán din Simonești (comitatul Odorhei), spre exemplu, a întemeiat „o societate de lectură și de autoculturalizare (1879)⁵⁹. Sub conducerea parohului și protopopului greco-catolic Atanasiu Cotoțiu din Șomcuta Mare, sprijinit de notarul comunal Ilie Pop, a luat ființă *Reuniunea de cântări a plugarilor români din Șomcuta Mare* (1889), cu scopul mărturisit de a instrui și perfecționa tineretul sătesc în „cântările vocale bisericesti și lumești și de a iniția „poporul de rând în citirea cărților folositoare. Preotul Iosif Micu din Feldioara conducea un astfel de cor de plugari împreună cu învățătorul Ștefan Tămaș. Ioan Baci, preot greco-catolic în Șoimuș - Bistrița a înființat în schimb „o societate teatrală (o echipă de teatru de amatori) cu 24 membri susținători și cu „8 ficiori și 8 fete artiști amatori, întemeind totodată și o bibliotecă, o garderobă cu 49 de veșminte teatrale și 10 decoruri scenografice. Această „societate teatrală a și prezentat până în anul 1908 în fața sătenilor un număr de 12 piese de teatru⁶⁰. Vicarul greco-catolic al Sălajului, Olimpiu Barboloviciu, în calitatea sa de director al Despărțământului din Șimleul Silvaniei al *Astrei* a organizat, printre altele, în anul 1883, un concurs privind modul și mijloacele de îmbunătățire a cultivării pământului, de sporire a producției agricole (la grâu, secară, porumb), de perfecționare a activității învățătorilor în organizarea „școalelor de pomării⁶¹ etc. Pentru a-și spori contribuția la întărirea conștiinței naționale a poporului român, unii dintre preoți se foloseau chiar și de ocaziile oferite de unele evenimente familiale mai intime. Astfel, preotul Romulus Orbeanu din Icland (comitatul Turda-Arieș) a organizat la 8 august 1888 „o mare sărbătoare familiară cu ocazia botezului fiului său (Horea), la care a invitat „70-80 cărturari, împreună cu întregul popor din Icland și Iclânzul“,

⁵⁹ Ürmösi Kálmán, *Az első siményfalvi unitaria ekklezsia (történeti leírás)*, în *Keresztény Magvető*, XIV 1879, p. 191.

⁶⁰ *Gazeta Transilvaniei*, LII, nr. 259 din 1889, p. 4-5; LXI/1898, nr. 29, p. 3; *Foia Scolastică*, X, nr. 9 din 1908, p. 141.

⁶¹ Despărțământul I- Brașov, a fost condus, la fel, mult timp de protopopul Ioan Petrica. *Gazeta Transilvaniei*, XLVI, nr. 49 din 1883, p. 4; LIII, nr. 1 din 1890, p. 5-6.

reușind să-i imprime acestui eveniment intim un conținut național adecvat. Este adevărat că autoritățile dualiste au intentat, în cele din urmă, un proces împotriva preotului respectiv, învinuindu-l de „agitație națională, pe motivul că Olivia Iacobescu, fiica preotului din Veresmort (comitatul Turda-Arieș), a confecționat cu acel prilej și un „stindard ardelenesc (românesc) în culorile „roșu - galben - vânăt⁶².

Este bine cunoscut faptul că mișcarea națională a românilor transilvăneni a fost dominată, o bună bucată de vreme după 1848, de mitropoliții Andrei Șaguna și Ioan Vancea. Drept urmare, preoții continuau să aibă încă un rol important în luptele naționale ale românilor ardeleni chiar și după formarea *Partidului Național Român din Transilvania* (1869), aflat sub conducerea intelectualilor laici (Ilie Măcelariu, George Barițiu, Ioan Rațiu etc). Comitetul central al partidului era format atunci din 11 avocați, 6 preoți, 2 funcționari particulari, doi negustori, 1 medic, 1 profesor, 1 publicist și 1 proprietar⁶³. La conferința de unificare a *Partidului Național Român din Banat și Ungaria cu P. N. R.* din Transilvania (1881) au fost prezenți 148 delegați, din care circa o treime (31,7%) o formau preoții⁶⁴. Ei au fost prezenți apoi în *mișcarea memorandistă*, în primul rând prin dinamicul preot din Sisești, Vasile Lucaciu, secretarul general al *P.N.R.*, dar mai ales prin acțiunile pornite pentru sprijinirea acestei mișcări, iar ulterior și în acțiunile *noului activism*, care avea să domine viața politică a românilor ardeleni în preajma primului război mondial⁶⁵. La alegerile administrative locale (municipale și comitatense) unii dintre intelectualii ecleziastici au reușit chiar să intre în aceste organe. Iată câteva asemenea exemple: Ioan Dan, preot în Zărnești și Moise Micu, preot în Poiana Mărului, au fost aleși în organele municipale ale cercului Branului (1889); Daniel Harșia, preot greco-catolic în Milășel, Alexandru Târnavăeanu, preot în Hodac, Vasile Hossu, protopop în Târgu Mureș etc. au ieșit victorioși și au fost aleși în comitetul

⁶² *Ibidem*, LII, nr. 52 din 1889, p. 2-3.

⁶³ Ioan Chiorean, *Structurile socio-profesionale ale organizațiilor politice românești din Transilvania (1867-1918)*, în *Cercetări de științe sociale*, III, Târgu-Mureș, p. 377-378.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 384-385.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 391-392.

comitatens din Mureș-Turda (1890); Ioan Stoian, preot și asesor consistorial, respectiv Ioan Popovici, capelan și asesor consistorial au fost aleși în comitetul municipal al orașului Caransebeș (1889); Ioan C. Dragomir, preot în Năpradea a fost ales în comitetul comitatens din Sălaj (1889), iar Dr. Ioan Sabău, episcopul greco-catolic din Gherla, în comitetul comitatens din Solnoc-Dobâca⁶⁶. Desigur, aceste exemple nu reflectă amploarea participării preoților la viața politică a românilor de dincoace de Carpați și nici ponderea românilor în organele municipale, ca populație majoritară în Transilvania. Ele atestă doar unele aspecte din activitățile lor cotidiene și, mai cu seamă, noua mentalitate socială cu o coloratură politică modernă ce o avea această categorie tradițională de intelectuali din Transilvania.

Pe de altă parte, preoții catolici, calvini și unitarieni s-au remarcat printr-o colaborare necondiționată cu autoritățile centrale și locale dualiste. Preoții luterani și clerul înalt ortodox și greco-catolic au rămas, de asemenea, mai mult sau mai puțin loiali față de aceste autorități. Cel mai sugestiv exemplu îl găsim exprimat de atitudinea hiperloialistă a mitropolitului ortodox Miron Romanul, care – exclus definitiv din conducerea mișcării naționale la conferința de la Sibiu din 1881 – a reușit cu greu să strângă câțiva aderenți pentru a constitui în zilele de 14-15 martie 1884, la Sibiu, *Partidul moderat român*. Practic, Partidul moderat român n-a putut avea nici măcar 100 de membri, și aceștia fiind în exclusivitate reprezentanți ai clerului ortodox și câțiva intelectuali laici, cu principii loialiste și aderenți astfel ai politicii mitropolitului Miron Romanul. Din acest motiv n-a avut nici viabilitate, nici structură organizatorică (în ciuda strădaniei ideologului său, Iosif Gal), nici influență în rândurile opiniei publice românești. Nici nu se putea altfel, din moment ce accepta dualismul austro-ungar și toate consecințele politice ale acestui act⁶⁷. Membrii clerului inferior român, adică preoții simpli și protopopii, care au trecut printr-o maturizare politică deosebită în timpul revoluției de la 1848-1849, și-au format o mentalitate modernă, cu multe elemente laice, devenind extrem de sensibili față de problemele sociale, economice și culturale ale neamului românesc.

⁶⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LII, nr. 271 din 1889, p. 2; nr. 283, p. 3; LIII, nr. 76 din 1890, p.2.

⁶⁷ Ioan Chiorean, *Mișcarea națională română din Austro-Ungaria (1867-1918)*, Târgu-Mureș, 2000, p. 53-54.

Legislația privind reforma agrară din 1921 – „unități de măsură” identice sau diferite pentru provinciile României ?

Toth Szilárd

Legislation regarding agrarian reform from 1921- identical or different „units of measurement” for every Romanian provinces

Abstract

This study intends to split up with the traditional, often too subjective interpretation of the agrarian law from 1921. Approaching the subject from social – economic point of view, the author evaluates quantitatively and comparatively the expropriations made in Transylvania, Banat, Crisana, Maramures, with those subjected to the same phenomenon from other Romanian provinces, namely Oltenia, Muntenia, Moldavia, Dobrogea. Though not declaratively antinational, the law is credited to have this concealed effect especially because of the expropriation of the possessions of some cultural institutions such as the school and the church belonging to the minorities. This opinion finds support in the comparative study made with regard to the reimbursement of the expropriations at the price levels before 1913 for the intracarpathian provinces and a higher level, that from 1916, in the case of the provinces formerly belonging to old Kingdom of Romania. Also, operating with different „units of measurement”, the setting into act of the agrarian law was exposed to the belief that it had been inequitable.

După unirea din 1918 România avea legislație diferită pentru fiecare din noile provincii alipite Vechiului Regat, ceea ce reprezenta un mare neajuns și una din principalele preocupări ale primelor guvernări postbelice a fost unificarea administrativă și legislativă a țării. Una dintre principalele probleme în acest domeniu a reprezentat-o rezolvarea problemei agrare, problemă ce s-a reactualizat în anii primului război mondial și necesita o soluție rapidă și eficientă. Aceasta s-a materializat în reforma agrară din 1921, foarte vehement contestată de reprezentanții

minorității maghiare (și nu numai) din Transilvania, deoarece aceasta a avut cel mai mult de pierdut de pe urma ei. Reforma agrară din Transilvania și Banat din 1921 a depozitat printre altele instituțiile culturale ale minorităților din aceste provincii de baza lor materială, punându-le în dificultate funcționarea. Cel mai mult au avut de suferit bisericile și școlile confesionale. Istoriografia maghiară a catalogat această reformă agrară drept un instrument de înșelăciune a minorității maghiare prin punerea în dificultate a instituțiilor sale culturale. Istoriografia română consideră această reformă agrară ca o pură necesitate socială și economică. Această problemă are o vastă bibliografie, dezbaterile pe această temă fiind foarte pătimașe, nescutite pe alocuri de o anumită doză de subiectivism (de ambele părți).

În acest studiu mi-am propus o abordare a acestei probleme dintr-un unghi diferit față de majoritatea dintre specialiștii care s-au ocupat de această problemă. Cei mai mulți istorici maghiari au abordat această problemă direct din perspectiva consecințelor acestei reforme, punând accentul pe executarea ei și diferitele vicii de procedură apărute cu această ocazie. Foarte puțini au abordat această problemă de la bazele ei, adică de la prevederile legilor (Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș¹ din 23 iulie 1921, Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea² din 14 iulie 1921), analizând asemănările și diferențele existente. Dintre cei care au analizat parțial această latură a reformei agrare, trebuie menționat economistul Oberding József György, care în cartea sa *Az erdélyi agrárreform (Reforma agrară din Transilvania)*, tratează această latură a problemei, dar foarte scurt și vag. Mult mai sistematic se ocupă de această problemă Nagy Lajos în *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában (Drepturile constituționale ale minorităților din România Mare)*, dar și aici avem unele deficiențe, deoarece dezbate această problemă doar din perspectiva îngrădirii drepturilor economice ale minorității maghiare.

¹ Decretul Nr. 3610 din 23 iulie 1921, publicat în *Monitorul Oficial* la 30 iulie 1921, vezi: *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale consiliului de miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p.598.

² Decretul Nr. 3093 din 14 iulie 1921, publicat în *Monitorul Oficial* la 17 iulie 1921, vezi: *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale consiliului de miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p. 181

Prima lege care trebuie analizată este Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”³ din 23 iulie 1921, care a tras după sine cele mai aprigi contestări ale minorității maghiare (și nu numai) și cele mai multe petiții adresate Ligii Națiunilor.

Înainte însă să vorbim despre „Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș” din 23 iulie 1921, trebuie amintite cele două legi agrare care au precedat-o, dar care n-au fost puse în practică. Primul este regulamentul nr. 3911-1919 al Consiliului Dirigent, conform căruia urmau a fi expropriate total proprietățile persoanelor fizice și juridice străine, cât și proprietățile persoanelor juridice autohtone, exceptând posesiunile comunale, ale regimentelor de graniță, proprietățile bisericesti până la 32 jugăre cad. și cele școlare până la 16 jugăre cad. Exproprierea parțială se aplică în cazul tuturor proprietăților de peste 500 jugăre cad. (în cazuri excepționale până la 200 jugăre cad.), iar în vecinătatea așezămintelor miniere, balneoclimaterice până la 50 jugăre cad. În vecinătatea comunelor rurale până la 30 jugăre cad. iar a celor urbane până la 10 jugăre cad. în cazurile proprietăților arendate 12 ani consecutiv între 1900 și 1918⁴.

Al doilea regulament dat la 9 iunie 1920 (nr. 2478-1920) a venit în completarea primului și nu conține modificări numai în privința punerii în practică a primului. Legea agrară conform căreia s-a realizat reforma agrară a fost cea din 23 iulie 1921.

„Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș” din 23 iulie 1921 trebuie analizată cu foarte mare atenție, pentru că nu conține prevederi, care ar putea leza în mod direct drepturile minorităților din România, dar analizată având în vedere naționalitatea și confesiunea majorității celor ce au fost expropriați, și comparată cu „Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea” din 14 iulie 1921, reies o serie de „inegalități” flagrante. Având în vedere faptul, că majoritatea proprietăților mari și mijlocii din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș se aflau în posesia minorităților și că ele au fost cele mai afectate de respectiva lege, nu înseamnă neapărat o prejudiciere a

³ Decretul Nr. 3610 din 23 iulie 1921, publicat în *Monitorul Oficial* la 30 iulie 1921, vezi: *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale consiliului de miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p.598.

⁴ *Monitorul Oficial*, 1919, nr.117.

drepturilor lor, însă sunt o serie de alți factori ce trebuie luate în considerare. Din cele 3.320.873 de hectare de pământ arabil din Transilvania, 69,9% era în posesia micilor proprietari și doar 11,6%, respectiv 18,5 % era în posesia proprietarilor mijlocii și mari, și că 66,5 % din suprafața marilor proprietăți era în posesia bisericilor, școlilor sau a unor comunități (spre exemplu „Bunurile Private ale Ciucului”)⁵. În Regatul Vechi al României însă doar 48,18% din suprafața terenului agricol era în posesia micilor proprietari. Reforma agrară s-a realizat în ambele cazuri, dar cu mici diferențe.

Reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș dispunea exproprierea în întregime a tuturor terenurilor agricole:

„Toate proprietățile rurale și extravilane urbane aparținând tuturor persoanelor juridice, cari urmăresc satisfacerea unui interes public ca: corporațiuni, fundațiuni, instituțiuni, biserici, mănăstiri, capitluri, universități, școli, spitale, județe, comune, etc.”⁶.

Interesant este, că în articolul nr.1. din partea I., capitolul I. al legii, unde găsim justificarea exproprierii, printre altele se menționează, că exproprierea se execută: „Pentru satisfacerea trebuințelor de interes general, cultural, economic, social și educație fizică.”⁷ Deci se poate trage concluzia, că exproprierea bunurilor unor instituții cu caracter social și cultural s-a făcut pentru a satisface necesități de interes cultural, social, etc.!

Este interesant de analizat și limita maximă a exproprierii, stabilită prin cele două legi. În cazul moșiilor cultivate de proprietarii lor, se expropriază conform legii agrare din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș tot ce depășește limita de:

- 50 jugăre cad. la munte;
- 100 jugăre cad. la deal;
- 200 jugăre cad. la șes în regiunile cu cereri de împroprietărire mari;
- 300 jugăre cad. la șes în regiunile cu cereri de împroprietărire mijlocii;

⁵Mikó Imre, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*, Budapest, 1941, p. 28-29.

⁶*Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale Consiliului de Miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p. 600.

⁷ *Ibidem*, p. 599.

- 500 jugăre cad. la șes în regiunile cu cereri de împrumut satisfăcute.

Pe lângă aceste prevederi, Comitetul agrar poate reduce exproprierea de la 300 și 500 jugăre cad. în vederea realizării scopurilor propuse⁸.

Conform legii pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea, în cazul moșiilor cultivate de proprietarii lor, se expropriază tot ce este peste limita de:

- 100 ha la munte și deal;
- 150 ha la șes în regiunile cu cereri de împrumut mare;
- 200 ha la șes în regiunile cu cereri de împrumut mijlocii;
- 250 ha la șes în regiunile cu cereri de împrumut satisfăcute.

Însă în cazul proprietăților, pe care la data de 1 februarie 1921 existau investiții importante în inventar, clădiri necesare exploatarea agricolă, crescătorii de vite, sau instalații industriale agricole, limita era de:

- 100 ha la munte și deal;
- 200 ha la șes în regiunile cu cereri de împrumut mare;
- 300 ha la șes în regiunile cu cereri de împrumut mijlocii;
- 500 ha la șes în regiunile cu cereri de împrumut satisfăcute;

În această categorie intră și acele proprietăți, care la data de 15 august 1916 au avut asemenea investiții, dar au fost distruse în timpul războiului⁹.

Se observă foarte clar, că virgulă clauzele de expropriere din „Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș” din 23 iulie 1921 sunt mult mai drastice, decât în „Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea” din 14 iulie 1921. Pe de o parte, în cazul legii privind Transilvania, s-a utilizat permanent ca unitate de măsură jugărul cad., pe când în legea privind Vechiul Regat s-a utilizat hectarul, cifrele rămânând asemănătoare. Având în

⁸ *Ibidem*, p. 603.

⁹ *Ibidem*, p. 202.

vedere, că 1 hectar=1,7377 jugăre cad.¹⁰, se poate sesiza ușor care lege a fost mai drastică. Pe lângă acest fapt destul de relevant (la munte de exemplu limita era în Transilvania de 50 jugăre cad., iar în Vechiul Regat de 173,77 jugăre cad.), în legea din Vechiul Regat era și o prevedere, conform căreia limita pământurilor păstrate în posesie era mai mare, dacă acestea beneficiau de unele investiții materiale înainte de 14 iulie 1921 (respectiv 15 august 1916, dar au fost distruse de război). Această prevedere nu exista în legea agrară privind Transilvania. Astfel, de exemplu, un proprietar din Transilvania din zonă de șes cu cereri de împrumut satisfăcute putea să rămână în posesia a 500 jugăre cad. de pământ, pe când unul din Vechiul Regat din de șes în regiunile cu cereri de împrumut satisfăcute putea rămâne în posesia a 500 ha=868,85 jugăre cad. de pământ.

În cazul pământurilor arendate la data de 1 mai 1921 „Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș” prevedea exproprierea lor peste limita de 50 jugăre cad. la munte și la deal, respectiv 100 jugăre cad. la șes¹¹. În „Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea” această limită era de 100 ha (173,77 jugăre cad.) în toate zonele de relief¹². Aici, din câte se vede, diferența este și mai mare. Iar în cazul pământurilor arendate timp de 10 ani agricoli între 1904 și 1918 exproprierea se execută până la limita de 30 jugăre cad. în comunele rurale și 10 jugăre cad. în comunele urbane¹³. În „Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea” nu avem asemenea prevederi.

O altă prevedere din „Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea ” din 14 iulie 1921 stipulează că în cazul în care un proprietar are mai multe moșii și posedă în total mai mult de 500 ha, exproprierea se va efectua peste limita de:

- -200 ha în cazul în care are moșii arendate;
- -200 ha pentru cel care are moșiile la munte și la deal;
- -250 ha pentru cel care are moșiile în regiunile cu cereri de împrumut mari;

¹⁰ Oberding József György, *Az erdélyi agrárreform*, Kolozsvár, 1930, p. 53.

¹¹ *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale Consiliului de Miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p. 603.

¹² *Ibidem*, p. 204.

¹³ *Ibidem*, p.602.

- -400 ha pentru cel care are moșiile în regiunile cu cereri de împrumut mijlocii;
- -500 ha pentru cel care are moșiile în regiunile cu cereri de împrumut satisfăcute.

Proprietarul care are moșii în regiuni diferite va fi expropriat până la jumătatea maximului regiunilor unde are moșiile¹⁴.

Pe când în cazul Transilvaniei în cazul în care un proprietar are mai multe moșii, acestea sunt considerate ca fiind una, și nu beneficiază de asemenea prevederi (art. 22).

O altă diferență putem observa în cazul proprietarilor, care la data de 1 februarie 1921 dețin ferme cu crescătorii de vite, instalații agricole sau industrii agricole importante, vor fi expropriați până la maxim 500 ha indiferent de regiune¹⁵. În Transilvania menținerea în proprietate a unor asemenea proprietăți de 500 ha este posibilă doar în cazuri excepționale, cu avizul Comitetului agrar, după expertiză la fața locului, dar doar în regiunile cu cereri de împrumut mijlocii sau satisfăcute. Pentru acest scop se vor avea în vedere crescătoriile și instalațiile de agricultură industrială și intensivă existente, cu obligația acestor proprietari de a conduce exploatarea potrivit unui regulament special întocmit de ministerul agriculturii¹⁶. Se poate clar sesiza diferența de abordare a problemei în ambele cazuri.

Și o ultimă diferență majoră este că în cazul pământurilor expropriate din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș prețul va fi fixat în funcție de prețurile din ultimii 5 ani dinainte de 1913¹⁷, pe când în Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea se iau în considerare prețurile din 1916¹⁸.

Comparând prevederile legilor agrare pentru aceste provincii ale României, se pot observa diferențe majore. La prima vedere acestea s-ar putea să fie trecute cu vederea, deoarece unitățile de măsură sunt diferite, jugăre cad. în cazul legii agrare din Transilvania și Banat, respectiv hectare în cazul legii din Vechiul Regat, ceea ce ar putea cauza o dezinformare a cititorilor

¹⁴ *Ibidem*, p. 205.

¹⁵ *Ibidem*, p. 207.

¹⁶ Vezi articolul 22 din “Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”, *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale Consiliului de Miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p. 607-608.

¹⁷ *Ibidem*, p. 616.

¹⁸ *Ibidem*, p. 203.

neinițiați. Din această cauză am transformat toate datele în jugăre cad. Astfel, limita maximă a exproprierii din Transilvania și Banat față de Vechiul Regat era următoarea (pentru a sesiza mai ușor diferențele, toate datele le-am dat în jugăre cad., având în vedere, că 1 hectar=1,7377 jugăre cad.):

1. Proprietăți cultivate de proprietari

	Transilvania și Banat	Vechiul Regat	Vechiul Regat
		Proprietăți fără investiții	Proprietăți cu investiții
	jugăre cad.	jugăre cad.	jugăre cad.
Munte	50	173,77	173,77
Deal	100	173,77	173,77
Șes - cu cereri mari	200	260,65	347,54
- cu cereri medii	300	347,54	521,31
- cu cereri satisfăcute	500	434,42	868,85

Din tabelul de sus se poate observa cu ușurință, că, exceptând zonele de șes cu cereri de impropietărire satisfăcute, în toate celelalte situații legea agrară din Vechiul Regat este mult mai îngăduitoare cu proprietarii. Diferențele sunt foarte mari mai ales în zonele de munte și în cazul proprietăților, pe care la data de 1 februarie 1921 existau investiții importante în inventar, categorie inexistentă în legea agrară din Transilvania și Banat.

2. În cazul proprietăților arendate

	Transilvania și Banat	Vechiul Regat	Vechiul Regat
	jugăre cad.	jugăre cad.	hectare
Munte	50	173,77	100
Deal	50	173,77	100
Șes	100	173,77	100
Arendate minimum 10 ani între 1904-1918			
Comune urbane	10	173,77*	100*
Comune rurale	30	173,77*	100*

*În cazul legii agrare din Vechiul Regat nu avem o astfel de diferențiere, deci se aplică prevederile de la art. 8. privind proprietățile arendate.¹⁹

În cazul proprietăților arendate diferența este și mai mare în defavoarea proprietarilor din Transilvania și Banat în zonele de deal și de șes și a proprietăților arendate minimum 10 ani între 1904-1918, categorie inexistentă în legea agrară din Vechiul Regat.

3. În cazul mai multor proprietăți deținute de același proprietar

Vechiul Regat		hectare	jugăre cad.
	Arendate	200	347,54
	Munte	200	347,54
	Deal	200	347,54
	Șes- cu cereri mari	250	434,42
	- cu cereri medii	400	695,08
	- cu cereri satisfăcute	500	868,85

*Proprietarul care are moșii în regiuni diferite va fi expropriat până la jumătatea maximului regiunilor unde are moșiile.²⁰

Legea pentru reforma agrară din Bucovina din 23 iulie 1921 este diferită față de cele din Vechiul Regat și Transilvania: se expropriază suprafețele de peste 100 ha (indiferent de zonă), iar în cazul în care aceștia au avut la 1 august 1914 instalații agricole importante, crescătorii de vite, etc., pot păstra o proprietate situată între 100 și 250 ha²¹. Comparând această lege cu cele discutate mai sus, pot afirma că prevederile acesteia erau mai apropiate celei aplicate în Vechiul Regat, chiar dacă limita maximă a proprietăților păstrate era doar de 250 ha (față de 500

¹⁹ *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale Consiliului de Miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p. 603.

²⁰ *Ibidem*, p. 205.

²¹ *Minoritățile naționale din România 1918-1925. Documente*, vol. I, coord. Ioan Scurtu, Liviu Boar, București, 1995, p. 291-292; *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale consiliului de miniștri și deciziuni ministeriale*, 1921, p. 510-513.

ha în Vechiul Regat), dar având în vedere faptul, că în Bucovina avem doar regiuni de deal și de munte, atunci asemănarea devine evidentă. Un alt avantaj al legii agrare din Bucovia a fost prevăzut în art. 5 prin care mănăstirile Dragomirna, Putna, Suceava și Sucevița pot păstra proprietăți până la 100 de hectare²². Din câte se poate observa, cea mai dezavantajoasă lege agrară pentru proprietari este cea din Transilvania, pe când cea mai avantajoasă este cea din Vechiul Regat.

Legile agrare conform cărora s-au efectuat exproprierile cu ocazia reformei agrare din 1921 la prima vedere nu conțin articole care ar leza drepturile minorităților, dar analizându-le comparativ și luând în calcul procentul de minorități din fiecare provincie, după părerea mea este destul de clar, că acestea dezavantajează minoritățile de limbă, rasă și confesiune din România față de națiunea majoritară. Prin simplul fapt că legea exproprierii a fost mult mai drastică în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, decât în Vechiul Regat sau Bucovina (teritorii locuite în majoritate covârșitoare de români), minoritățile din aceste teritorii (și în special minoritatea maghiară) au rămas în posesia unor proprietăți mai mici decât unii proprietari din Vechiul Regat. În plus, despăgubirile hotărâte prin lege dezavantajau proprietarii expropriați din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, deoarece prețurile vor fi calculate, conform legii, după prețurile din ultimii 5 ani dinainte de 1913, pe când în Vechiul Regat conform prețurilor din 1916. Dar marea pierdere a minorităților a fost pierderea marii părți a proprietăților bisericești și a școlilor minorităților, principalele surse de finanțare a învățământului confesional și a instituțiilor culturale și sociale ale minorităților din Transilvania și Banat (pe când în cazul mănăstirilor ortodoxe din Bucovina avem de a face cu un alt fel de tratament). Și cea mai contrariantă dintre toate aceste prevederi ale „Legii pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș” din 23 iulie 1921 este, că exproprierea proprietăților instituțiilor culturale și sociale era necesară: „Pentru satisfacerea trebuințelor de interes general, cultural, economic, social și educație fizică”²³. Deci , cu argumente sociale și culturale s-a

²² Pentru detalii vezi art. 5 al legii agrare din Bucovia în *Colecțiune de legi, decrete-legi, regulamente, decrete, jurnale ale Consiliului de Miniștri și decizii ministeriale*, 1921, p. 510.

²³ *Ibidem*, p. 599.

creat o lege, care a făcut posibilă distrugerea bazei economice a sistemului cultural și social al minorităților din Transilvania (și să nu fiu înțeles greșit, trebuie să menționez că au avut de suferit la fel de mult de pe urma acestei legi și alte minorități nu neapărat naționale sau etno-culturale, ci și minorități religioase aparținând națiunii române: greco-catolicii din Transilvania). Această lege agrară din Transilvania și Banat nu poate fi catalogată drept o lege antiminoritară, dar prin prevederile sale, comparate mai ales cu prevederile legii agrare din Vechiul Regat, prejudiciază și pune în pericol existența instituțiilor culturale și sociale ale minorităților din Transilvania și Banat. În ceea ce privește argumentele de ordin economic și social, am menționat mai sus, că din cele 3.320.873 de hectare de pământ arabil din Transilvania, 69,9% era în posesia micilor proprietari și doar 11,6%, respectiv 18,5 % era în posesia proprietarilor mijlocii și mari, pe când în Vechiul Regat doar 48,18% din suprafața terenului agricol era în posesia micilor proprietari. Cu toate acestea exproprierea din Transilvania și Banat a fost mult mai drastică. Se poate observa foarte clar, că nu s-au folosit aceleași „unități de măsură” pentru Transilvania și Banat și pentru Vechiul Regat.

Reacția Uniunii Sovietice față de proiectul Briand de Uniune Europeană

Simion Costea

Soviet Union's Reaction Toward Briand Project Of European Union

Abstract

Soviet Union considered the Briand Plan of European Union as a new capitalist imperialist conspiracy against the soviet power. Kremlin rejected the French project.

Moment de referință în istoria ideii de Europă unită, Proiectul Briand de Uniune Europeană a fost și un însemnat act politico-diplomatic în istoria relațiilor internaționale interbelice. Interesată de menținerea păcii și a statu-quo-ului versaillez, de asigurarea propriei securități, Franța a încercat menținerea stabilității internaționale prin politica dusă de ministrul său de externe din anii 1925-1932, Aristide Briand. El a încercat o reconciliere franco-germană pentru a atrage Germania într-un sistem internațional de securitate. Planul Briand a fost lansat mai întâi la Adunarea Societății Națiunilor din septembrie 1929. La 17 mai 1930, Franța a remis oficial celorlalte 26 de state europene membre ale Ligii Națiunilor, „Memorandumul guvernului francez asupra organizării unui regim de Uniune Federală Europeană, care dezvoltă ideile Proiectului Briand. Conceptele de „Uniune Europeană“, „Comunitate Europeană“, „Piața Comună“, libera circulație a persoanelor, mărfurilor, serviciilor și capitalurilor, „uniune politică, „uniune economică, problema priorității politicului sau economicului - toate au fost lansate de Proiectul Briand în 1930 și au fost preluate în limbajul comunitar postbelic, acoperind astăzi realități instituționale. Este un precursor al integrării europene actuale¹.

¹ Denis de Rougemont, *Vingt-huit siècles d'Europe*, Paris 1961; Bernard Vovenne, *Histoire de l'idée européenne*, Paris, 1964; Vasile Vese și Adrian Ivan,

Briand concepea „Uniunea Federală Europeană ca o organizație de cooperare politică și economică paneuropeană, de susținere a securității colective și a Ligii Națiunilor. Briand chema statele naționale suverane europene să se integreze într-o Uniune Europeană care avea ca scop „securitatea și bunăstarea popoarelor”². Desigur, el a urmărit interesul național al Franței, de asigurare a securității, prestigiului și influenței internaționale a acestei mari puteri, dar nicidecum o hegemonie franceză asupra Europei. Invitată să devină membru fondator al Uniunii Europene în anul 1930, România a răspuns pozitiv și a acționat pentru înfăptuirea sa³.

Uniunea Sovietică a avut o reacție negativă față de Planul Briand de Uniune Europeană, pe care l-a considerat în mod tendențios doar o înțelegere capitalist-imperialistă antisovietică. Regimul totalitar condus de Stalin considera aproape orice inițiativă vest-europeană drept o conspirație capitalistă antisovietică, iar Planul Briand nu a făcut excepție. Kremlinul era ostil și Ligii Națiunilor, până în 1934, când URSS va intra în organizație. În 1930, URSS nu era membră a Societății Națiunilor, prin urmare nu a fost invitată să participe la fondarea UE și nu a trebuit să dea un răspuns oficial la Planul Briand.

Istoricii Henry Kissinger și Florin Constantiniu demonstrează că politica lui Stalin a urmărit nu pacea, ci provocarea unui război între statele capitaliste, subminarea lor de către partidele comuniste, crearea unui brâu de securitate

Istoria integrării europene, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001. Jean-Baptiste Duroselle, *L'idée d'Europe dans l'histoire*, Paris, 1965, p.315-331. Henri Brugmans, *L'idée européenne, 1920-1970*; George Ciorănescu, *România și ideea federalistă*, București 1996; Eliza Campus, *Ideea federală în perioada interbelică*, București 1993; N.Z. Lupu, „Aristide Briand”, în *Diplomați iluștri*, București, 1983; vol. 4, p.355-370; Jean Brunet și Michel Launay, *D'une guerre à l'autre, 1914-1945*, 4 e edition, Paris, Hachette, 1974, p.113.

² *Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond Geneva*, vol. 167, f.1. *Documents relatifs à l'organisation d'un régime d'Union fédérale européenne, Memorandum du gouvernement français sur l'organisation d'un régime d'Union fédérale européenne*.

³ Idem, *Reponse du gouvernement roumain*. Simion Costea, *România și Proiectul Briand de Uniune Europeană*, Ed.Univ.Petru Maior, Tîrgu-Mureș, 2004.

prin instaurarea hegemoniei sovietice asupra țărilor din vecinătatea URSS⁴.

Regimul stalinist și-a exprimat public atitudinea ostilă față de ideea de Uniune Europeană în ziarul său oficial „Izvestia”, încă din 12 mai 1930, în articolul „Briand și 120 milioane de europeni”. Acest articol (însoțit de traducerea sa în franceză) i-a fost trimis lui Briand, de către însărcinatul cu afaceri al Franței la Moscova, Helleu, în raportul său din 14 mai 1930. Helleu observa că „Izvestia” dezvoltă cu această ocazie cele două mari teme din care presa sovietică dorea „să facă religia cititorilor săi”: 1) criza economică mondială văzută ca criză a capitalismului și 2) organizarea unei cruciade armate contra Uniunii Sovietice, cruciadă în care imperialismul francez juca un rol conducător⁵.

„Izvestia” susținea că prin Planul Briand, Franța încerca zadarnic să salveze „Europa capitalistă” aflată în criză. Regimul sovietic critica orice „fedație europeană a țărilor burgheze”. Kremlinul acuza Planul Briand că ar urmări să organizeze „o confederație armată sub hegemonie franceză”, menită să garanteze colectiv securitatea Franței contra oricărei agresiuni. Sovieticii acuza Proiectul Pan-Europei că era de fapt un „proiect de bloc antisovietic”, pregătind un atac militar general împotriva URSS. Ei pretindeau că Uniunea Europeană trebuia să fie „Statul Major al reacțiunii europene contra mișcării revoluționare a proletariatului”. R. Coudenhove-Kalergi și Briand erau catalogați drept servitori ai imperialismului francez, care pregătea o alianță militară paneuropeană pentru o agresiune asupra URSS⁶.

La 17 mai 1930, Franța a remis oficial Memorandumul Briand celor 26 de state europene membre ale Ligii Națiunilor, cu invitația de a construi împreună UE, dar l-a trimis și la Moscova, spre informare doar, fără invitația de a participa. Atunci, însărcinatul cu afaceri al Franței la Moscova, Helleu s-a prezentat la vicecomisarul Afacerilor Externe, Maksim Litvinov,

⁴Henry Kissinger, *Diplomația*, București, 1998, p.196-240; Florin Constantiniu, *1941.Hitler Carol și România*, București, 2002; V. Moisuc, *Premisele izolării politice a României*, București, 1991, p.183-219.

⁵AMAE, France, Paris, *Fond Y Internationale*, vol. 851, raport nr.271 din Moscova, 14 mai 1930, Helleu către Briand. Fotocopiile documentelor mi-au fost oferite de doamna prof.univ. dr. Viorica Moisuc.

⁶ *Ibidem*.

și l-a informat că Uniunea Europeană se limitează la statele europene membre ale Societății Națiunilor, dar nu se opune nici unui alt stat. Totodată Comitetul Uniunii Europene (organ executiv) putea invita când era necesar și alte state pentru a studia anumite probleme⁷.

Ca reacție, Litvinov a transmis la 7 iunie 1930 instrucțiuni reprezentanțelor diplomatice sovietice din capitalele europene, pornind de la postulatul ideologic conform căruia orice uniune capitalistă are ca scop final lupta împotriva URSS. Litvinov ordona diplomaților sovietici să sublinieze „atitudinea absolut negativă” a URSS față de Planul Briand, considerat drept o încercare de întărire a influenței politice a Franței și chiar a hegemoniei acesteia, o federație îndreptată contra statelor membre, în special contra URSS, SUA și poate a Angliei. El considera că „este posibil ca Planul Briand să aibă ca principal obiectiv lupta contra URSS” și, prin urmare, sovieticii trebuiau să-l torpileze. Turcia încerca să adere la UE cu ajutorul Germaniei și Italiei, cerând să fie invitată și URSS, dar fără a consulta totuși Moscova. Litvinov le cerea diplomaților ruși să spună tuturor că guvernul sovietic, fiind exclus de la început, nici nu discută posibilitatea aderării sale la UE⁸.

Germania și Italia, în răspunsurile lor la Memorandumul Briand, au propus invitarea Turciei și URSS, ambasadorii lor la Moscova informându-l pe Litvinov la 25 iunie 1930. Se știe că guvernele Bruning și Mussolini acționau împotriva proiectului francez din motive revizioniste⁹. La Societatea Națiunilor s-a discutat problema invitării URSS și Turciei.

⁷ Zinaida Belousova „URSS et le Plan Briand”, în *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne. Perspectives nationales et transnationales, avec documents. Actes du colloque international tenue à Geneve du 19 au 21 septembre 1991*, Editée par Antoine Fleury en collaboration avec Lubor Jillek, Ed Peter Lang, Berna, Berlin, Frankfurt, New York, Paris, Wien, 1998, p 531-542.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Peter Krüger, „Der abgebrokene Dialog: die deutschen Reaktionen auf die Europavorstellungen Briands in 1929”, în *Le Plan Briand d'Union...* p. 289-306. Jean-Paul Bled, „L'Allemagne et l'échec du Plan Tardieu”, în *Revue d'Europe Centrale*, tome V, numero 2, 2-e semestre 1997, (*Le Plan Tardieu, Actes du colloque des 6 et 7 novembre 1997, Université de Paris-Sorbone*), p. 85-96. Martin Vogt, „Die deutsche haltung zum Briand-Plan im Sommer 1930: Hintergründe und politisches Umfeld der Europapolitik des Kabinetts Brüning”, în *Le Plan Briand...*, Berna, 1998, p. 307-329.

La sfârșitul lui iulie 1930 Litvinov l-a înlocuit pe Cicerin (bolnav) la șefia Comisariatului Poporului pentru Afacerile Externe. Litvinov, considerând Planul Briand ca antisovietic, dorea totuși ca URSS să participe la discuții pentru a-l „demasca” și „neutraliza”, după cum îi scria lui Stalin. El dorea ca rușii să aibă „observatorul nostru în tabăra adversă” pentru ca URSS să nu fie pusă în fața unui fapt împlinit, ci să poată bloca orice plan antisovietic. Nu se punea problema semnării unei convenții, nici a participării URSS la Uniunea Europeană, care oricum nu se va forma. El observa realist că statele europene au decis crearea Comisiei de Studiu pentru Uniunea Europeană, pentru a face să treneze mult timp realizarea Planului Briand. Litvinov îi propunea deci lui Stalin să-l trimită la Geneva pe un diplomat din Comisariatul Afacerilor Externe, Sokolnikov. Istoricul rus Zinaida Belousova demonstrează că Litvinov dorea angajarea URSS în procesul paneuropean de negocieri, pentru a torpila Planul Briand.

Într-un interviu acordat presei străine cu ocazia numirii sale ca ministru de externe, Litvinov a afirmat că URSS dorea „coexistența pașnică între sisteme” și va trimite observatori la negocieri în cazurile în care obiectivele nu îi sunt destul de clare. Comisia de Studiu pentru Uniunea Europeană în sesiunea a doua din 16-21 ianuarie 1930 a decis să invite URSS, Turcia și Islanda să participe la lucrările sale privind criza economică mondială. Litvinov i-a răspuns lui Sir Eric Drummond (secretarul Comisiei și al Ligii Națiunilor) că este mirat că un grup de state europene își arogă dreptul de a decide condițiile de admitere a unui alt grup de state europene într-o UE ce se vrea paneuropeană. Nu se poate ca anumite probleme să fie discutate în absența URSS. În februarie 1931, guvernul sovietic a decis să participe la lucrările Comisiei. La sesiunea a treia din mai 1931 a Comisiei, Litvinov a participat activ la dezbateri. În discursul său în plenul Comisiei, Litvinov a respins acuzația de „dumping sovietic” și a promovat ideea unui pact de neagresiune economică, ce prevedea coexistența pașnică între țări, indiferent de regimul lor politic și economic.

La 23 septembrie 1931, Drummond a invitat URSS să participe la Comisia de Studiu pentru Uniunea Europeană, proiectul său trebuind discutat într-o subcomisie. Litvinov l-a trimis pe diplomatul Sokolnikov, care a luptat pentru adoptarea pactului de neagresiune economică. Pactul nu a fost semnat, deoarece majoritatea țărilor europene au privit cu suspiciune

propunerea sovietică. În general, în cadrul Comisiei, URSS a contribuit decisiv la torpilarea ideii de UE¹⁰.

La ordinele Kremlinului acționa și Partidul Comunist din România, care se comporta ca o veritabilă agentură sovietică. PCR chema în 1929-1932 poporul român la luptă pentru dezmembrarea României, pentru apărarea URSS împotriva pretensei agresiuni imperialiste capitaliste europene conduse de Franța¹¹.

¹⁰Zinaida Belousova, *op.cit.*, p.531-542.

¹¹ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, vol. III, 1929-1933, București, 1954, p. 281-287, doc. 42, „*Muncitori, muncitoare!*”, manifest editat în 1930.

*R. W. Seton-Watson și conferințele contelui Bethlen
la Londra (1933)*

Radu Racovițan

**R.W. Seton-Watson and the Count Bethlen's conferences in London
(1933)**

Abstract

The rising to power of the Nazis in Germany (1933) determined a renewal of the Magyar revisionist propaganda in England. An important place in this propaganda was taken by Count Bethlen's conferences in London (November 1933) within the framework of which he proposed the unsticking of Transylvania from Romania and its constitution as an autonomous state. The absurd statements of the Hungarian politician will be fought against by the journalist Wickham Steed and the historian R.W. Seton-Watson, excellent English experts of facts in Central Europe. Also, an important space was attributed to Count Bethlen's conferences by Seton-Watson in his brochure, published in the beginning of 1934, entitled *Treaty Revision and the Hungarian frontiers*. The coming out of this work was a part of a wider plan elaborated by the Romanian state, which aimed at the counteracting of the Magyar revisionist propaganda in England not only through diplomatic action, but through publicistic action.

Problema revizuirii Tratatului de la Trianon va deveni, începând din anul 1929, o problemă destul de importantă în relațiile politice româno-engleze, nu numai datorită campaniei revizioniste a lordului Rothermere, declanșată în anul 1927, și reluată, cu mai multă vigoare, din anul 1929, ci și din cauza primirii de către propaganda revizionistă ungară, a unui sprijin tot mai fățiș și mai consistent din partea și a altor ziare

britanice, altele decât cele ale lordului Rothermere. Astfel, ziare ca *Manchester Guardian*, *Morning Post*, *Observer*, *Times* vor publica, începând din anul 1929, o serie de articole în care vor susține necesitatea revizuirii tratatelor de pace și arătau „înțelegere” despre politica externă a guvernului ungar, care țintea la revizuirea Tratatului de la Trianon. La această campanie revizionistă va contribui chiar și postul de radio BBC, din Londra. Teza necesității revizuirii Tratatului de la Trianon va fi susținută și în Parlamentul englez de un număr tot mai mare de parlamentari revizionști. Astfel, dacă în noiembrie 1929 și decembrie 1932, problema revizuirii acestui tratat va fi pusă în atenția Parlamentului englez de doar doi parlamentari, în iunie 1933, șase deputați englezi au înaintat Camerei Comunelor un proiect de rezoluție prin care propuneau ca Parlamentul englez să ceară Societății Națiunilor revizuirea Tratatului de la Trianon; în noiembrie 1933, 168 de deputați, în frunte cu Robert Gower și col. Moore, semnau și depuneau, în Camera Comunelor, o moțiune ce revendica același lucru. Însuși guvernul britanic va acorda un sprijin ascuns propagandei revizioniste, mai ales din 1929, când la putere a venit (în mai) guvernul laburist MacDonald, laburiștii desfășurându-și campania electorală sub semnul revizuirii tratatelor de pace. Îndeosebi după venirea naziștilor la putere în Germania (1933) cercurile guvernante engleze vor accepta ideea constituirii unui directorat al celor patru mari puteri (Marea Britanie, Franța, Italia, Germania), ceea ce însemna susținerea revizuirii tratatelor de pace, pentru că un bloc cu Germania și Italia nu putea fi constituit decât pe o bază revizionistă. Din acest motiv, oficialitățile engleze vor susține ideea revizuirii Tratatului de la Trianon, întrucât acesta li se părea mai ușor de îndeplinit. Obținând succes cu revizuirea acestuia, cercurile conducătoare engleze considerau că vor putea obține mai ușor revizuirea Tratatului de la Versailles, pentru a da satisfacție pretențiilor Germaniei hitleriste și a o atrage în Pactul celor patru puteri. Sprijinul acordat numai pe ascuns campaniei revizionștilor unguri și englezi se datora poziției ferme a Micii Înțelegeri, criticilor aduse de opinia publică din Anglia regimului reacționar horthyst și opoziției unor deputați englezi ca W.H. Ayles și Rennie Smith, care se declarau fățiș împotriva revizuirii Tratatului de la Trianon. Din acest motiv, guvernul britanic nu a dat un răspuns afirmativ cererilor adresate de deputații filomaghiari englezi și nu și-a declarat

răspicat atitudinea față de problema revizuirii Tratatului de la Trianon¹.

Chiar în ajunul depunerii moțiunii celor 168 de deputați, a venit în Anglia, pentru a ține o serie de conferințe propagandistice, având ca subiect revizuirea Tratatului de la Trianon, contele Bethlen, fostul prim-ministru al Ungariei, fiind invitat cu acest scop de Institutul pentru afacerile internaționale din Londra². Bancherii filounguri din City, mai ales, considerau, însă, venirea lui Bethlen în Anglia drept inoportună, deoarece, deși Anglia manifesta simpatii față de cererile ungare, nu putea face, deocamdată, nimic pentru ea³.

Bethlen a ținut în Anglia, 4 conferințe: la 22 noiembrie, la Cambridge; la 27 noiembrie, la Asociația Orientului Apropiat și Mijlociu; la 28 noiembrie, la Royal Institute of International Affairs; la 30 noiembrie, în Camera Comunelor.⁴ La Universitatea din Cambridge, în fața unui numeros public, alcătuit în majoritate din studenți, Bethlen a atacat Tratatul de la Trianon, considerând prevederile sale ca nedrepte față de Ungaria, afirmând că locuitorii Transilvaniei și Croației s-ar întoarce bucuroși la Ungaria, dacă li s-ar oferi această posibilitate. Despre conferința de la Asociația Orientului Apropiat și Mijlociu, ziarul budapestan *Pesti Naplo* scria că auditoriul prezent a primit-o cu o deosebită aprobare și că președintele, lordul Lamington, l-a felicitat călduros pe Bethlen și a afirmat că prezența unui public atât de numeros și distins era cea mai concludentă dovadă că cercuri atât de largi ale națiunii engleze înțeleg revendicările ungare⁵.

În cadrul conferinței de la Royal Institute of International Affairs, intitulată *Problema transilvăneană*, Bethlen s-a mărginit la a trata numai chestiunea transilvană. El a admis că populația română din Transilvania era mai numeroasă decât cea ungară și săsească, dar a susținut că maghiarii au fost primii locuitori ai

¹ Pentru amănunte privind atitudinea Angliei, în perioada interbelică, față de problema revizuirii Tratatului de la Trianon, vezi Gh. Pașcalău, *România și Marea Britanie. Relații politico-diplomatice 1933-1939*, p. 207-240 și idem, *op. cit.*, Ed. Albatros, București, 2001, p. 16-48.

² *Ordinea*, 26 oct. 1933, p. 4.

³ A.M.A.E., fond 71, Anglia, vol. 2, raport 2812, semnat Laptew, Londra, 3 nov. 1933.

⁴ Gh. Pașcalău, *Relații politice româno-engleze (1929-1933)*, București, 1995, p. 234-235.

⁵ *Ibidem*, p. 235.

Transilvaniei, românii venind ulterior din România propriu-zisă, fiind colonizați, alături de sași, de Habsburgi, pentru a slăbi națiunea ungară. Dacă pentru slovaci, croați și ruteni, Bethlen propunea, ca soluție pentru rezolvarea plângerilor Ungariei, plebiscite prin care aceștia să-și hotărască singuri viitorul, „ca unii ce au fost smulși Ungariei fără să fi fost consultați”, el afirma că pentru Transilvania trebuia găsită o soluție specială, recunoscând că românii transilvăneni, deși îi critică pe românii din Vechiul Regat, nu doresc să se revină în cadrul statului ungar. Bethlen propunea următoarele soluții:

- 1) împărțirea Transilvaniei între Ungaria și România;
- 2) un schimb de populație;
- 3) planul Micii Înțelegeri de a reduce importanța frontierelor și acordarea de garanții minorităților;
- 4) crearea unei Transilvanii independente, iar cele trei rase ce trăiesc pe teritoriul transilvănean, românii, sașii și ungurii, să-și împartă frățește exercițiul puterii publice.

Primele trei soluții erau îndepărtate de Bethlen ca ineficace, acceptând doar cea a unei Transilvanii independente, ca fiind singura ce a dat rezultate practice și în trecut⁶. Propaganda revizionistă a lui Bethlen a primit aici o ripostă zdrobitoare din partea lui Wickham Steed, ziarist la *Times*, și a istoricului R. W. Seton-Watson, profesor de istorie la King's College (Oxford), vechi prieteni ai popoarelor din fosta monarhie austro-ungară. Steed, cerându-i să recunoască deschis că ceea ce dorește este restaurarea regatului Sfântului Ștefan, demonstra că atingerea acestei dorințe nu era posibilă fără război și că orice propagandă în acest scop nu era decât propagandă de război. În ceea ce privește teoria existenței ungurilor în Transilvania, înaintea românilor, Steed o califică drept un basm frumos, și-i recomandă să citească basmele englezești *Alice în Țara Minunilor* și *Peter Pan*, iar afirmațiile contelui privind inferioritatea culturală a românilor erau combătute prin reamintirea faptului că doi dintre cei mai iluștri domni ai Ungariei, Ioan de Huniade și Matei Corvinul, erau de origine română, ca și celebrul episcop N. Olahus, cel mai de seamă istoric al Budei⁷.

⁶ A.I.C., fond M.P.N. Presa externă, dosar 440 (1933), f. 11-12; vezi și *Dimineața*, 3 dec. 1933, p. 1, 7; *Cuvântul*, 1 dec. 1933, p. 1 și 2 dec. 1933, p. 3; *Adevărul*, 1 dec. 1933, p. 3, *Universul*, 2 dec. 1933, p. 1.

⁷ *Ibidem*, f. 12, 27.

Contele Bethlen a răspuns prin afirmația că teoria provenienței românilor din daci a fost de mult răsturnată⁸.

Profesorul Seton-Watson a susținut că istoria Transilvaniei este una din cele mai interesante și instructive din Europa, dar, în același timp, dă naștere la mari controverse. A atacat afirmațiile contelui Bethlen despre ieșirea din uz a ideii privind autohtonismul românilor⁹.

Asupra chestiunii autonomiei transilvănene, e adevărat că – afirma Seton – nimeni din Europa nu are un drept mai mare să vorbească decât contele Bethlen, descendentul faimosului principe al Transilvaniei, Gabriel Bethlen, care, la începutul secolului al XVII-lea, aspira la coroana Ungariei, ca aliat al turcilor contra Habsburgilor. Totuși trebuie evidențiat că în cursul secolelor în care Transilvania a fost autonomă, existau trei națiuni și patru religii recunoscute, unite în a refuza recunoașterea și drepturile politice și religioase ale celei de-a patra națiuni, românii, care constituiau majoritatea populației.¹⁰ Contele Bethlen – continua Seton – a mărginit în mod deliberat chestiunea vechilor frontiere ale Ungariei; aceste frontiere au fluctuat în mod constant în timpul lungii perioade turcești și acele frontiere erau unite uneori cu Principatul (Transilvaniei), uneori cu Ungaria de nord sub Habsburgi, alteori cu Ungaria turcească. Acum – spunea Seton – aceste porțiuni, împreună cu Banatul românesc, sunt complet unite în sentiment și în fapt cu Transilvania propriu-zisă și este absolut imposibilă rezolvarea problemei printr-o revenire la frontierele originale. Singura bază de unde putea porni o discuție era aceea a Transilvaniei și a Banatului ca o singură unitate¹¹.

Seton regreta că nu are suficient timp la dispoziție pentru a descrie situația românilor din Ungaria dualistă și a lipsei totale de drepturi politice la care au fost supuși sub vechiul regim dintre 1848-1918. Prin urmare, e nevoit să se limiteze la a reda citate din trei discursuri din timpul războiului ale contelui Bethlen. Astfel, la 3 martie 1917, contele afirma în Parlamentul ungar: „trebuie să ne asigurăm prin tratatul de pace ca majoritatea covârșitoare a națiunii sârbești să-și găsească mijloacele de existență înăuntrul teritoriului monarhiei” (cea ce

⁸ *Ibidem*, f. 27-30.

⁹ *Ibidem*, f. 2, 30.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, f. 30-31.

însemna – concluziona Seton – completa anexare a Serbiei de către Austro-Ungaria). Cu aceeași ocazie contele a declarat: „România să ne plătească despăgubiri nu bănești, ci teritoriale (adică, dorea anexarea unui teritoriu curat românesc la Ungaria). În februarie 1918, în cursul dezbaterii reformei electorale în Parlamentul ungar, s-a opus extinderii sufragiului în Transilvania, datorită primejdiei românești, afirmând: „chestiunea democratizării este o chestiune de viață și de moarte în Transilvania.” Colegul său, Iulius Andrássy, declara, de asemenea, la 1 martie 1918 că: „autodeterminarea este un cuvânt primejdios, a cărei realizare ar însemna sfârșitul statului ungar”¹².

După război, scrutinul a fost introdus în Ungaria pentru prima oară, dar nu a supraviețuit mai mult de trei ani, fiind anulat de guvernul în fruntea căruia se aflase tocmai contele Bethlen. Prin urmare, Seton se declara surprins să-l vadă susținând, nu atât la acea conferință, cât în cele precedente, instituția democratică a plebiscitului¹³.

Seton releva faptul că are numeroși prieteni printre românii din Transilvania, din perioade mai vechi sau mai recente, și-l provoca pe contele Bethlen să găsească un singur român de vază în Transilvania, care să susțină programul independenței transilvănene, în condițiile în care tratamentul românilor în Ungaria dualistă, poate fi comparat cu cel aplicat evreilor în Germania hitleristă. Exemplele pe care le-ar putea aduce în sprijinul afirmației sale sunt numeroase, însă nu vrea să insiste asupra animozităților din trecut, considerând că cea mai importantă problemă în sud-estul Europei, dar și cea mai dificilă de rezolvat, o constituie în prezent reconcilierea ungarilor cu vecinii lor, soluția unei Transilvanii independente nefiind deloc practică¹⁴.

La fel de nepractică se dovedește și propunerea realizării de plebiscite în Slovacia, Croația și Rutenia. Cum ar putea fi realizate asemenea plebiscite? Cine le va coordona: Liga Națiunilor, în condițiile actuale, când Hitler și Mussolini caută să-i distrugă prestigiul? Aceste plebiscite, cărora li se vor opune

¹² *Ibidem*, f. 31-32.

¹³ *Ibidem*, f. 32.

¹⁴ *Ibidem*.

cu forța chiar statele vizate, nu pot fi propuse fără a ridica chestiunea revizuirii și a frontierelor altor state europene¹⁵.

În ce privește cele patru metode alternative de rezolvare a plângerilor ungare, Seton se declara de acord că un schimb de populații este impracticabil și că prin rectificări de frontieră nu se va obține o linie de demarcație curată etnic între cele două state. Seton își exprima părerea de rău că Bethlen respinge, considerând-o simplă uneltire a Miciei Înțelegeri, singura soluție pe care istoricul englez o socotea practicabilă, și anume încercarea de a micșora importanța frontierelor atât pe teren cultural, politic și, mai ales, economic, în paralel cu acordarea de garanții solide minorităților. Doar astfel poate fi dizolvată starea de tensiune existentă. O reajustare a frontierelor ar duce la noi conflicte; cu cât va fi mai intensă propaganda ungară în această direcție, cu atât mai intransigente vor deveni celelalte națiuni și orice încercare de reconciliere între acestea și unguri va eșua. Campania inaugurată de lordul Rothermere în 1927 a cauzat un rău nemărginit, iar reluarea ei în primăvara trecută, sub o nouă formă, la Budapesta, ca și conferințele susținute de Bethlen al Londra, au făcut ca șansa detensionării situației să scadă enorm. Continuarea acestor acțiuni va duce la un război sângeros între rase, declanșat din aceleași cauze ca și cel din 1848¹⁶.

Pentru a ilustra complexitatea chestiunilor pe care le ridică un plebiscit, Seton formula următoarele întrebări:

1) propune contele Bethlen un plebiscit separat în toate statele vecine Ungariei, și anume: pentru Burgerland în Austria; pentru Slovacia, în Cehoslovacia; pentru Transilvania și Banat, în România; pentru Voivodina, în Iugoslavia și apoi plebiscite separate pentru Croația și Rutenia, sau propune plebiscite preliminare în districtele preponderent maghiare, situate de-a lungul frontierelor respective, și apoi procedarea la plebiscitele menționate mai sus?

2) în ambele cazuri, în ce mod și din a cărui autoritate propune stabilirea organelor capabile să impună aceste plebiscite?

3) își menține, cu toată seriozitatea, părerea că aceste plebiscite pot fi efectuate fără a se tulbura grav pacea

¹⁵ *Ibidem*, f. 33.

¹⁶ *Ibidem*.

europăeană, sau fără a ridica alte dorințe revizioniste asupra hotarelor italiene, polone și ale statelor balcanice?¹⁷

Contele Bethlen răspundea, de asemenea, printr-o întrebare, și anume: s-a produs vreă schimbare în integritatea justiției, în starea comunicațiilor și în viața publică, în general, de când Transilvania a trecut sub suveranitatea României? În ceea ce privește atitudinea diferitelor minorități față de o eventuală întoarcere în cadrul statului ungar, există suficiente persoane – afirma Bethlen – care doresc aceasta; prin urmare, organizarea de plebiscite este necesară. Acestea pot fi îndeplinite prin acordarea autonomiei teritoriale slovacilor și rutenilor, așa cum s-a promis ultimilor prin tratatele de pace și nu s-a realizat niciodată; iar croații s-au bucurat de o autonomie locală în cadrul Ungariei dualiste; redarea acesteia ar ușura considerabil, și în cazul lor, consultarea populației. În cazul Transilvaniei, acordarea unei autonomii este imposibilă, indiferent dacă s-ar afla sub stăpânire ungară sau română, singura soluție pentru rezolvarea problemei fiind acordarea independenței¹⁸.

Faptul că nu există nume românesc pentru Transilvania - considera Bethlen - demonstrează că nu românii au fost primii locuitori ai acesteia. Despăgubirile teritoriale pretinse României, în discursul la care se referea Seton, erau cele conținute de tratatul de la București și nu reprezentau decât mici modificări de frontieră, pe care orice stat le-ar cere, din motive strategice¹⁹.

Completa independență poate fi acordată Transilvaniei de către autorii tratatelor de pace, adică marile puteri, prin a căror voință s-au înființat noile state, în urma unei conferințe internaționale care să trateze toate problemele Europei Centrale. Nu ridicarea acestor probleme, ci continuarea situației existente este cea care va duce la război²⁰.

În ultima conferință, Bethlen a adresat un apel direct națiunii engleze, cerând sprijinul Angliei pentru revizuirea Tratatului de la Trianon²¹.

În ciuda declarațiilor contelui Bethlen, ce afirma că a găsit în Anglia o deplină înțelegere pentru situația Ungariei, conferințele sale nu s-au bucurat de succesul scontat. Guvernul

¹⁷ *Ibidem*, p. 34.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, f. 35.

²¹ Gh. Pașcalău, *op. cit.*, p. 235.

britanic a dat dispoziție presei să nu facă nici un comentariu pe seama prezenței lui Bethlen în Anglia, temându-se de o reacție a opiniei publice împotriva acestei campanii, ce l-ar fi obligat să ia o atitudine clară față de problema revizuirii Tratatului de la Trianon. Prin urmare, atenția acordată de presa britanică conferințelor susținute de Bethlen a fost mică, nici măcar ziarul *Daily Mail*, patronat de lordul Rothermere, nepublicând vreun articol pe această temă. Singurul ziar care a luat atitudine împotriva propagandei revizioniste întreprinse de contele ungar, a fost ziarul *Daily Express*²².

În schimb, presa română a manifestat, în mod firesc, un puternic interes față de agitația revizionistă a contelui Bethlen la Londra, acordând un larg spațiu în paginile ziarelor conferințelor ținute de acesta. Dacă, inițial, presa română și-a manifestat dezamăgirea provocată de atitudinea pasivă a publicului englez, a cercurilor intelectuale față de afirmațiile false și absurde ale contelui, după riposta dată de Steed și Seton-Watson propagandei revizioniste a contelui, ziarele române își exprimau satisfacția că publicul în fața căruia contele și-a susținut tezele, nu era format numai din invitați ai contelui, că majoritatea opiniei publice din Marea Britanie era împotriva încercărilor de revizuire, pe care le considerau o amenințare pentru pacea europeană. De asemenea, ele subliniau, că această propagandă maghiară, considerată deosebit de puternică și periculoasă, trebuia contracarată printr-o contrapropagandă mai temeinică²³.

De asemenea, un spațiu important era atribuit conferințelor contelui Bethlen de către Seton-Watson și în broșura sa, publicată la începutul anului 1934, intitulată *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers*, ca urmare a propunerii lui N. Ciotori²⁴, consilier de presă pe lângă Legația României la Londra. Apariția acestei lucrări făcea parte dintr-un plan mai vast elaborat de statul român, ce viza contracararea propagandei revizioniste maghiare în Anglia nu doar printr-o acțiune diplomatică, ci și prin o acțiune publicistică.

Referindu-se la vizita la Londra a contelui Bethlen, Seton trasa un portret și schița un tablou al activității acestuia. Amintind de plebiscitele revendicate de acesta, Seton releva că execuția

²² *Ibidem*, p. 236-237.

²³ *Facla*, 5 dec. 1933, p. 4, *Viitorul*, 1 dec. 1933, p. 6.

²⁴ *Ibidem*; fond MPN. Propaganda, dosar 835, f. 7.

acestora ar fi lungă, complicată și costisitoare. Din analiza de mai sus a frontierelor, rezultă că zece plebiscite distincte trebuie făcute: 1) în ținutul nordic al Dunării, între Bratislava și Ipel; 2) în ținutul dintre Lučenec și Košice; 3) în Rutenia de sud; 4) Valea Someșului; 5) Oradea Mare și ținutul; 6) în zona Aradului; 7) în Banatul de nord; 8) în Bačka de nord; 9) Baranya și 10) Burgenland. Istoricul englez se întreba cum se vor efectua aceste plebiscite, în condițiile în care Bethlen nu va accepta realizarea lor sub controlul statelor succesoare, nici acestea sub al Ungariei. Rămânea, astfel, posibilitatea controlului internațional, existând două variante: a) prin ordinul Ligii Națiunilor, lucru imposibil, întrucât aceasta este sabotată de aliații Ungariei și ar duce la revendicarea organizării de plebiscite și în Alto Adige, Veneția, Vistula, Silezia, Macedonia, Galiția de est etc.; b) prin dictarea de către cele șapte Mari Puteri (Franța, Marea Britanie, Germania, Italia, U.R.S.S., Japonia și SUA, deși ultimele două pot fi excluse), dar acestea nu se vor înțelege niciodată. Contele Bethlen știe toate aceste lucruri, dar scopul său nu este obținerea de plebiscite, ci să fluture continuu steagul revizionismului pentru a menține ridicat moralul revizionistilor și pentru întărirea prestigiului său politic²⁵.

Combătând ideea independenței Transilvaniei ca singura soluție a conflictului dintre Ungaria și România, Seton ilustra faptul că atunci când a propus-o, contele Bethlen a vrut să creeze impresia de moderație, nesolicitând autonomia provinciei sub Ungaria, însă propunerea era de o subtilitate deosebită. Bethlen a cerut, în mod expres, o reîntoarcere la frontierele originale ale Transilvaniei, caz în care, automat, ținutul Maramureșului la nord, Satu-Mare, Sălaj, Bihor și Arad la vest, și cele două ținuturi Caraș și Timiș vor fi lăsate în suspensie și ar reveni și ele Ungariei, făcând astfel poziția Ruteniei de nesuștinut, despărțind România de Slovacia și creând situația imposibilă pentru Serbia de a mai ține Banatul de vest. Cum teritoriile transilvănene ar conține, conform statisticii ungare din 1910, nu mai puțin de 1.437.000 de români din totalul de 2.999.000 din toate teritoriile transferate României, rezultă că contele Bethlen ar fi reușit, în caz de aplicare a propunerii, să-i despartă în două jumătăți egale pe românii transilvăneni. Nu mai era necesar de adăugat, afirma istoricul englez, că aceste două grupuri de români formează o unitate solidă, și orice

²⁵ *Ibidem*, p. 53-63.

soluție care nu tratează cele două grupuri ca atare, nu are nici o șansă de reușită și acest fapt, contele Bethlen, ca transilvănean, o știe foarte bine²⁶.

Și în perioada interbelică, ca și în anii primului război mondial, Seton a menținut pe agenda sa de lucru problema Transilvaniei, dezvăluind permanent resorturile și demonstrând inconsistența și falsitatea politicii revizioniste ungare. Nu întâmplător, în anii în care fascismul și nazismul erau în ascensiune, când în Ungaria se lansaseră mai multe planuri de revizuire, îndeosebi a granițelor României: planurile Rothermere, Sréter, Franco Vellani Dionisi, Ajtay József, când în conferințele propagandistice ținute în noiembrie 1933 la Londra și la Universitatea din Cambridge, contele Bethlen István (fost prim-ministru) venea cu forma diversionistă de dezlipire a Transilvaniei de România și constituirea sa într-un stat autonom,²⁷ Seton-Watson publica o carte-avertisment, *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers*, London, 1934, indicând și statele între care rămăseseră probleme nerezolvate și, deci, frontiere care puteau intra în litigiu. De asemenea, și în celelalte lucrări publicate de istoricul englez în perioada dintre cele două războaie mondiale, el avertiza împotriva gravului pericol reprezentat de tendințele revizioniste ce amenințau tot mai pronunțat pacea și stabilitatea Europei. În plin război, Seton-Watson lua din nou apărarea României și a Transilvaniei amputate în 1940, prin consistentul său studiu, *Transylvania – a Key Problem*, Oxford, 1943, în care a făcut previziuni ce s-au împlinit, prin decizia Conferinței de Pace.

²⁶ *Ibidem*, p. 63-64.

²⁷ S. Fenyés, *Ungaria revizionistă*, f.a., p.59-61.

Victor Jinga și revista „Țara de Mâine” (1931-1938)

Vasile Dobrescu

Victor Jinga and the interwar magazine “Țara de Mâine” (1931-1938)

Abstract

Our study recaptures a chapter from the wealthy and evocative publicist activity of the professor and economist Victor Jinga who activated as chief editor and administrator of the interwar publication “Țara de Mâine“, which promoted the doctrinaire peasantist credo. By means of “Țara de Mâine”, Victor Jinga intended to bring together peasantry elites as veritable political forces, directly involved in defining and setting into act the National Peasantist Party’s economic programme, which meant the implementation of associative - cooperatives system. The content of the articles written by Victor Jinga confirm that their author was not only an ardent supporter of the cooperativism in Romania, but also one of this trend’s doctrinarians, one deeply involved in finding original solutions demanded by the process of modernization of the rural world. Once again through his publicist contribution, Victor Jinga was considered during his time a real promoter of the idea of implementation in social practice of an ideal but not “idealized”, “pure cooperativism”.

Prezența deosebit de activă a profesorului și economistului Victor Jinga¹ în publicistica de profil social-economic, dar și

¹ Economistul Victor Jinga (1901-1990) s-a remarcat, prin opera și activitatea sa, ca unul din reprezentanții de seamă ai doctrinei cooperatismului agrarian și ai grupării radicale din Partidul Național Țărănesc. Cu studii economice în țară și în străinătate (Italia, Austria, Franța și Elveția), specializat în domeniile economiei generale și cooperatiste va deveni unul dintre cei mai de seamă susținători ai afirmării și generalizării cooperativismului în lumea rurală. În plan profesional se va afirma în calitate de cadru didactic la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj între anii 1929-1947, instituție prestigioasă a învățământului superior românesc, pe care a condus-o, în calitate de rector, între anii 1942-1945, în timpul refugiului acestuia de la Brașov. Opera sa științifică și didactică, precum și activitatea publicistică în calitate de fondator sau colaborator a unor reviste de profil de aleasă ținută

politic, în perioada interbelică, consemnată în publicațiile ardelenene, precum „Țara Bârsei”, „Gând românesc”, „Societatea de mâine”, „Tribuna cooperăției ardelenene”, „Observatorul social-economic” etc., a fost deosebit de substanțială în revista „Țara de mâine” în calitate de inițiator și membru al colectivului de redacție, apoi din 1935 de director și administrator al publicației.

Publicația „Țara de Mâine” apare din 1 martie 1931, la Cluj, cu subtitlul „Gazeta bilunară de politică și doctrină” (format 31,5 x 24), avându-i ca posibili membri ai redacției pe profesorii economiști Gheorghe Dragoș, Victor Jinga, Aurel Gociman-Oituz și publiciștii Corneliu Albu, Oscar Jianu, Ovidiu Vassu etc. De altfel, din studiul primelor șase numere ale primei serii, a revistei „Țara de Mâine” (martie 1931-aprilie 1935), care se află în depozitele Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj – fiecare număr cuprinzând doar 21 pagini neexistând obișnuita casetă cu numerele redactorilor suntem nevoiți să apreciem, prin prisma frecvenței articolelor semnate, prezența prezumtivilor redactori și inițiatori ai publicației, înclinând, să admitem, de asemenea, sub semnul incertitudinii, ca redactori responsabil, fie pe Gheorghe Dragoș, fie pe Victor Jinga.

Seria nouă a publicației „Țara de mâine” va apare, în perioada, mai 1935-aprilie 1938, cu subtitlul „Revista socială, politică și economică”, apoi „Revistă de probleme sociale, politice și economice” (format 29x21 de la nr.1/1935-3-4/1936 și format 24x16 de la nr. 5-6/1936 până la nr. 3-4/1938), inițial, sub redacția și administrația lui Gheorghe Dragoș, iar de la nr.1/1936 sub redacția și administrația lui Victor Jinga, avându-l, ca redactor responsabil, pe Gheorghe Dragoș. De asemenea, apare Comitetul de redacție din care vor face parte Axente Sever Banciu, Gheorghe Dragoș, Ion Gheție, Victor Jinga, A. Mihalca, Ioan

științifică sau de informare cu o tematică social economică diversă, l-au impus printre cei mai cunoscuți formatori ai tinerei generații de specialiști în domeniul economiei generale și naționale, precum l-au recunoscut, ca unul dintre cei mai harnici și eficienți susținători ai mișcării cooperatiste de model și concepție agrarian-țărănistă. În timpul regimului comunist între anii 1945-1964, printre opiniile sale politice și economice a cunoscut, cu mici intermitențe temporale, regimul lagărelor și închisorilor dictaturii socialiste, nerenunțând însă la concepțiile sale agrariene și nici la conduita sa de înaltă moralitate și demnitate umană, până în zorii epocii postdecembriste când i s-a oferit chiar conducerea Partidului Național Țărănesc Creștin și Democrat. (A se vedea postfața scrisă de Mihai Drecin, la lucrarea lui Victor Jinga, *Problemele fundamentale ale Transilvaniei*, Brașov, 1995, ed. II, p.703-742).

Oancea, Pavel Pavel, A. Popov, Bucur Șchiopu, Coriolan Suciuc, Augustin Tătaru, la care, pe parcurs s-au mai adăugat, Mircea Biji, C. Drăgulescu, Eduard Mezincescu, Emil Ghilezan, Ioan Vasile Tarția etc, precum și un grup destul de numeros de colaboratori dintre care îi amintim pe: Ioan Georgescu, prof. Valer Moldovan, Romul Pop, Roman Moldovan, A. Vlăsceanu, Gheorghe Brânduș, Artur Anderco etc. Intenția editorilor noii serii a revistei era de a asigura apariția lunară a publicației, proiectul nefiind îndeplinit din diverse motive, consemnându-se astfel, editarea unor numere duble, din două în două luni.

Programul și orientarea doctrinară a revistei „Țara de mâine” a fost definit cu liniile sale esențiale încă de la apariția primului său număr, prin articolul redacțional, intitulat „Rostul nostru”, înscriind conținutul publicației, sub semnul politicii și doctrinei național-țărăniște, ca expresie a implicării noii generații de țărăniști, dornică de a înnoi „conținutul spiritual al vieții, prin scrisul, fapta și gândirea” lor, și de a forma convingeri, a încuraja caracterele, de a aprofunda și adânci dezbaterile din sferele politicului și social-economicului, în spirit critic, „sub steagul țărănismului național, steagul democrației”².

Idealul editorilor și colaboratorilor revistei se concretiza asupra evidențierii însemnătății fenomenelor din palierul social rural, iar, în plan politic, ca o directă consecință pe sublinierea, lipsită de echivoc că, „idealul nostru este național-țărănismul”. Prin această ideatică prismă redactorii se simt cam atașați de destinul satului românesc, apreciat ca factor principal al valorilor spirituale, dar și de „producțiune”, fapt pentru care vor avea, în preocupările lor, promovarea culturii și civilizației rurale³.

Încrezători în perspectivele generoase oferite societății românești de doctrina național-țărănistă în ansamblul său, considerau că ideologia țărănistă s-a ridicat la nivelul de ideal general-național în raport cu celelalte doctrine contemporane, dintre care, cea liberală, considerată anacronică și în plin proces de erodare, iar doctrina socialistă sterilă și populistă. În fața dominației oligarhiei capitalului și a totalitarismului socialist, țărănismul le opunea democrația reală și restructurarea social-economică a societății prin cooperativism.

² *Țara de Mâine*, an I, nr.1 din 1 martie 1931, p. 1.

³ *Ibidem*, p. 1.

Revista era gândită să oglindească și să resuscite opiniile intelectualității românești ardelenе, să devină o tribună a ideilor țărăniște într-o provincie ce a cunoscut, de curând, emanciparea politico-națională, realizată prin unirea din 1918, dar mai ales, să constituie o publicație chemată să reprezinte spiritul și idealurile tinerei generații, dornică să contribuie la regenerarea țării prin implicarea sa conștientă în viața publică. Enunțurile problematice care au ca obiective împlinirea programului și doctrinei țărăniște, resurecția lumii rurale spre modernizare prin lansarea proiectelor cooperativismului, promovarea democrației autentice și reale, implicarea tineretului în viața politică, ca factori dinamici ai procesului de renaștere a lumii rurale, în special și al întregii societăți în general prin prisma idealurilor țărănismului, vor deveni principalele subiecte ale articolelor și studiilor ulterioare din cuprinsul revistei „Țara de mâine”. Nu ne îndoim că sinteza-program, care marchează debutul editorial al publicației „Țara de mâine” a fost rodul ideilor și al concepțiilor economistului Victor Jinga, întrucât, punctele sale programatice se vor regăsi în spiritul și conținutul – uneori și în formulările conceptuale – bogatului său repertoriu publicistic. De altfel, nu există număr al revistei, unde economistul și profesorul Victor Jinga să nu apară cu articole redacționale și însemnări, în prima serie sau cu studii substanțiale, recenzii sau comentarii, în seria a doua, pe diverse teme ce vizează, deopotrivă, domeniile politicii și politologiei, ale economiei și vieții sociale, ale informației de cultură generală sau specială. Discursul publicistic al lui Victor Jinga se înscrie într-un ansamblu tematic bine articulat al fiecărui număr al revistei, mai ales, al seriei noi, deschisă în 1935, care oferea și mai mult spațiu tipografic, atrăgând mai ales mai mulți și valoroși redactori și colaboratori, marea lor majoritate tineri de bună condiție și formație științifică, de probitate deontologică, cu experiență în domeniul publicisticii și cu rezultate însemnate în cariera profesională, de economiști, profesori, juriști, sociologi, publiciști, capabili să dezvolte și să susțină, argumentat și temeinic, subiectele de interes major, abordate în materialele editate în „Țara de Mâine”.

Tema democrației, abordată încă din primele numere ale revistei „Țara de Mâine” de către Victor Jinga, se obiectivează nu atât pe teoretizarea problematicei în domeniu, cât pe momentele istorice ale devenirii sale pe plan european și național, cu plasarea discuției spre manifestările sale directe și concrete în

viața politică contemporană. Relevând însemnătatea statuării principiilor democratice prin consacrarea și respectarea lor, cel puțin în planul teoretic al manifestărilor libertăților individuale, V. Jinga apreciază că exprimarea democrației într-un sistem politic impune „participarea largă a populației la viața publică, corespunzător importanței ei numerice, sociale și economice”⁴. Democrația a presupus și presupune după V. Jinga o continuă lucrare asupra instituțiilor statului, menită să înnoiască formele de conducere și de reprezentare ale societății aflată, la rândul său, într-un dinamic proces de prefacere, fapt ce poate asigura lărgirea și respectarea „drepturilor largi cetățenești. Democrația ca atare, de fapt și de drept, se realizează prin experiența practică, prin neconținutele eforturi care presupun îmbinarea teoriei cu acțiunea directă”. În acest mod, „democrația nu este un drapel sau un ideal, ci un complex de stări sufletești, sociale, economice și politice, care condiționează, ca un ideal maxim, pentru o anumită epocă, dezvoltarea prielnică a societății”⁵. Iată de ce în împrejurări excepționale, ca cele din perioada crizei economice, V. Jinga, admitea în condițiile firavei conștiințe civice și a sistemului de stat „șubred” (expresia aparține economistului), acțiunea autoritară a personalităților spre instaurarea echilibrului politic și, de aici, în perspectivă imediată, a principiilor democrației. În aceste momente, sublinia Jinga „democrația creatoare reclamă, atât sus, cât și în celule, ierarhia valorilor, disciplinei și mâna forte”, „pentru a evita haosul și neputința”⁶.

Trimiterile concrete privind manifestarea și afirmarea democrației la situația românilor ardeleni dinainte de 1918, în articolul *Ardealul și democrația*, prin extinderea considerațiilor exterioare, de principiu, îl determină pe V. Jinga să aprecieze că, Ardealul românesc nu a avut o viață democratică, deoarece toate formele social-economice, ideile și luptele politice au fost dominate „de acțiunea încordată pentru afirmarea drepturilor și conștiinței naționale”, pe fondul discriminărilor românilor în viața politică. În această situație, conchidea Jinga, „nu se poate vorbi de democrație ci cel mult de demofilie”⁷. Astfel, perioada democratizării Ardealului începea după 1919 și, până la îndeplinirea acestui proces, „va trebui continuată cu egală intensitate”, demersul eroic fiind

⁴ *Țara de Măine*, an I, nr.2 din 15 martie 1931, p.1.

⁵ *Ibidem*, p.2.

⁶ *Ibidem*, p.2.

⁷ *Idem*, an I, nr.3 din 1 aprilie 1931, p.1.

necesar pentru exercitarea nestânjenită a drepturilor existente⁸. Este deosebit de elocvent, faptul că, profesorul V. Jinga reia subiectul, peste 5 ani, într-o formă mai largă și mai bine argumentată, în studiul *Ardealul democratic și naționalist*, susținând că, în condițiile stăpânirii străine „Partidul Național din Ardeal a fost naționalist și demofil, dar nu democrat”⁹, deoarece nici viața politică generală nu era democratică. Începuturile, încă imperfecte, ale procesului democrației, sunt fixate în statul național unitar român, după 1919, grevate însă de politicianism, fals naționalism și reacționism pătimaș, dar stimulat de marile reforme, care au permis participarea populației la viața publică, au contribuit la educarea cetățenească a țărănimii, la stabilitatea sistemului instituțional reprezentativ pentru toate grupările sociale și politice.

Un rol însemnat în stabilirea și dezvoltarea regimului democratic în societatea românească postbelică îl rezervă, evident, Partidului Național Țărănesc, care combătând hibridul democrației industriale oligarhice, burgheze, își propune ca țel implementarea principiilor democratice reale prin ridicarea culturală și economică a țărănimii. Astfel, în perspectivă, considera că se va realiza evident prin țărănism, „Democrația politică... democrația școlară prin răspândirea metodică a culturii în masele populare, democrația socială prin impunerea primatului muncii și al producătorilor în viața țării, prin dreptul de a vorbi liber ...”¹⁰.

Dacă în afirmarea opțiunilor spre democratizarea cât mai deplină a societății românești V. Jinga, ca de altfel și alți membrii ai redacției, „Țara de Măine”, lideri de marcă ai doctrinei țărăniste, polemizau cu adepții ideologiei și doctrinei liberale, acuzați de mimetism și denaturarea spiritului și principiilor democratice prin susținerea oligarhiei financiare și industriale, prin practicarea unor metode de guvernare autoritare și discreționare, prin limitarea libertăților civice ale individului, prin supraevaluarea egoismului individualist mercantil și afacerist, în egală măsură, respingeau manifestările ultranaționaliste și șoviniste de esență legionară, tendințele

⁸ *Ibidem*, p.1.

⁹ *Țara de mâine*, serie nouă, an I, nr.1, mai 1935, p.5.

¹⁰ *Ibidem*, p.5.

manifeste din viață și practica politică a unor partide sau lideri politici spre modelele și practicile totalitarismului de tip fascist¹¹.

În concepția lui Victor Jinga siguranța evoluției procesului democratic spre integrala sa împlinire avea ca suport doctrinar, idealismul și acuratețea doctrinei țărăniște, iar ca instrument politic, Partidul Național Țărănesc, ai cărui lideri proiectaseră modelul unui nou sistem politico-statal, cu trimiteri structurale și în planul socio-economic – „Statul Țărănesc”.

Adoptarea, fără echivoc, a doctrinei și politicii țărăniște, cu mențiunea păstrării discernământului și adoptării unei opinii nuanțate și originale, îi plasează publicistica lui Victor Jinga sub semnul dezbaterilor generatoare de soluții, chiar și atunci când unele formulări ale scrisului său îmbracă formele sale militante sau chiar polemice. Articolele sale se mențin în spiritul programului revistei de propagare a idealului țărănist, prin relevarea aspectelor sale reformatoare și creatoare de noi structuri în societatea românească interbelică, folosind puterea argumentelor factice și a adjectivelor idealiste sau a verbelor polemice.

Ideologia și practica politică țărăniștă în concepția lui Victor Jinga mai mult decât reformatoare, ele vizând schimbări revoluționare substanțiale în spațiul românesc. Dezvoltând o asemenea aserțiune, economistul va fi tentat, să afirme, prin prisma rezolvării intereselor țărănimii și deci a mării mase a poporului român, că în România nu s-a înfăptuit încă o adevărată și cuprinzătoare revoluție, chiar dacă din punct de vedere politic, la 1848 și ulterior, s-au realizat schimbări însemnate în diversele paliere ale societății românești, reformele din 1864 și 1921, reforma electorală postbelică, țintind astfel, doar „spații economice și sociale limitate”¹² - un adevărat „preambul al mării revoluții pe care o așteaptă și pe care o va realiza țărănimea română de aici înainte”. Explicit, revoluționarea lumii românești din perspectiva țărănismului este întrevăzută prin prisma masei țărănești, înregistrând, în istoria poporului român, mai multe etape, din evul mediu spre epoca

¹¹ A se vedea în această privință, și articolele *Afirmarea tineretului spre democrație* serie nouă, an III, nr.1-2, din 1937, p.56-58; *Era să fie o revoluție? Declanșat de Manifestul celor 6 printre care și Petre Țuțea* – serie nouă, an II, nr.2-3, din 1936, p.35-37; *Studentimea și dl. Ion Mihalache*, serie nouă, an II, nr.4, din 1936, p.75-77.

¹² *Idem*, serie nouă, an I, nr.2, iunie 1935, p.23.

contemporană. Revoluția franceză și revoluțiile de la 1848, în Principatele Române fiind revoluții cu „caracter burghez și urban” n-au găsit înțelegerea necesară pentru rezolvarea problemelor țărănești, „fenomenul țărănesc nefiind în atenția oamenilor politici la valoarea sa reală politică, socială și națională. „Țărănimea era dincolo de hotarele progresului posibil, cel mult la periferia luptei pentru reforme”¹³, aprecia V. Jinga, susținând că deschiderile democratice din epoca modernă îmbrăcaseră doar modelul democrației liberale, care „era o democrație a indivizilor de esență urbană și capitalistă”, ce nu era capabilă să fructifice energiile țărănimii și să-i ofere posibilitățile depline pentru dezvoltarea sa socială, economică și politică. Criza capitalismului provocată de primul război mondial, reformele agrare și electorale care au reușit să evidențieze – după V. Jinga – „importanța păturei țărănești în viața satelor moderne”, contribuind la organizarea și afirmarea unor partide politice țărănești, îndeosebi în Europa centrală și răsăriteană, relevă ascensiunea agranismului ca formă politică și doctrinară, implicarea sa în revoluționarea societăților. Caracterul revoluționar al țărănismului este determinat, aprecia V. Jinga, de dorința de a prelua puterea politică și de a organiza statul în funcție de „nevoile țărănimii”¹⁴. Doctrina țărănistă opusă doctrinei liberale individualiste, urmărirea rezolvarea tuturor problemelor generale ale societății și ținea spre cooperativizarea integrală a economiei naționale, îndeosebi a celei agrare. În acest fel, statul țărănesc, respingând modelul statului aservit oligarhiilor capitalului va fi pus în slujba intereselor tuturor claselor producătoare în care primatul îl va deține țărănimea.

Aprecierile privind rolul și locul statului țărănesc, în viziunea lui Victor Jinga, se înscriu în liniile generale formulate de doctrinarii și liderii politici ai țărănismului românesc precum: Virgil Madgearu, Ion Mihalache, Nicolae Ghiulea, Ioan Scutaru, George Zane, Ion Răducanu, etc., sistematizate și definite în liniile sale esențiale, la Congresul general al Partidului Național Țărănesc, din aprilie 1935. Jinga considera conceperea modelului statului țărănesc, din aprilie 1935, ca o necesitate rezultată din practica politică a partidului țărănesc, care s-a

¹³ *Ibidem*, p.24.

¹⁴ *Ibidem*, p.25.

confruntat în timpul guvernării țării, nu numai cu fenomenele crizei economice, ci și cu lipsa de experiență de guvernare, fapt ce a permis menținerea tiparelor instituțiilor liberalo-capitaliste ce au împiedicat realizarea unei politici radicale țărănești¹⁵. Necesitatea statului țărănesc derivă din structura și valoarea socială preponderentă a țărănimii în România, din rolul și locul agriculturii în economia națională și, nu în ultimul rând din valoarea morală și spirituală elevată a lumii rurale.

Statul țărănesc, sublinia V. Jinga, nu va impune „dictatura clasei majoritare asupra claselor minoritare”, ci va defini mecanismele cele mai viabile ale reprezentării și apărării intereselor tuturor în cel mai autentic spirit democratic. În cadrul proiecțiilor economice ale statului țărănesc, doctrinarii țărănismului și, evident Victor Jinga, aveau în vedere modelul cooperatismului fundamentat pe principiile solidarismului social și economic, socotit ca un model economic deosebit de cel oferit de capitalism sau socialismul sovietic și, astfel, ca o a treia cale de dezvoltare economică, menită, să evite efectele negative ale celorlalte sisteme economice, prin stimularea activităților producătorilor direcți și redirecționarea veniturilor obținute, în mare măsură, spre folosul general al societății. Astfel, prin deschiderile preponderente spre lumea satelor „statul țărănesc nu urmărește țărănizarea sau ruralizarea României”, nici oprimarea industriei care „folosește materiile prime produse de agricultură, absoarbe surplusul de forțe de muncă de la sate, creează bunurile fabricate necesare țărănimii”¹⁶. Statul țărănesc dorește armonizarea „structurilor economice” prin cooperatizarea generală a economiei, schimbarea unor mijloace, orientări ale proceselor din sferele industriei, comerțului, sistemului financiar-bancar, pentru a satisface și corespunde intereselor generale ale societății. Evident, în acest context, susține V. Jinga, statul țărănesc va susține primatul intereselor țărănimii „pentru simplu motiv că țărani sunt cei mai mulți, ei sunt alcătuitoari și apărători de stat”¹⁷. În raport cu doctrina și politica liberală, care prin susținerea unei false ideologii privind armonia de interese a creat și a dezvoltat în plan social burghezia, iar în plan economic, pauperizarea maselor și polarizarea societății,

¹⁵ V. Jinga, *Statul țărănesc, înfăptuire revoluționară, Țara de mâine*, serie nouă, an I, nr. 2-4, iulie-august 1935, p. 46.

¹⁶ *Ibidem*, p.47.

¹⁷ *Ibidem*, p.47.

doctrina țărănistă și „național-țărăniștii trebuie să creeze civilizația rurală, să dezvolte țărănimea”. Astfel, prin proiecțiile de schimbări radicale în societatea epocii, țărănismul va realiza „o mare revoluție, iar statul țărănesc va fi un model deosebit în măsura în care el va fi o înfăptuire revoluționară”¹⁸. Statul țărănesc exprimă necesitățile unor schimbări sociale pentru a elimina paradoxurile existenței unei economii industriale prospere, în paralel cu o economie agrară subdezvoltată și o țărănime pauperă, prin instituirea unui control menit să înlăture jocul speculativ al marilor trusturi și monopoli, menit să frâneze excesele politicilor obținerii profitului maxim prin mijloace și metode necinstite¹⁹.

Evoluția ideilor privind instituirea statului țărănesc, în publicistica lui Victor Jinga din revista *Țara de Măine*, a stat, sub semnul firesc al interacțiunilor doctrinei și politicii țărăniste cu orientările și frământările existente în viața politică a României contemporane. Astfel, în condițiile intensificării acțiunilor mișcărilor de dreapta „naționaliste”, ale legionarilor, care se opuneau procesului democratizării societății, a manifestărilor politicianismului liberal prin formele negative ale existenței și acțiunii clientelei politice, ale corupției și încălcării legislației țării, ale îmbogățirii prin mijloace necinstite, în politica țărănistă de restructurare a țării trebuia să se impună principiul etic al promovării personalităților integre, reprezentative, prin înlăturarea tuturor „declasaților” din afară și, mai ales, din interiorul Partidului Național Țărănesc, să militeze pentru promovarea democratismului și să organizeze lupta împotriva naționalismului șovin, capabil în lupta pentru putere să împingă țara în anarhie și război civil precum cel ce se desfășura, în acele momente, în Spania²⁰.

De asemenea, V. Jinga aprecia oportunitatea stabilirii priorităților în definirea înfăptuirii punctelor programatice ale politicii țărăniste, în ideea aprofundării și a temeiniciei împlinirii reformelor preconizate. În acest sens, propunea să se urmărească îmbunătățirea sistemului sanitar și de învățământ pentru lumea rurală, subordonarea industriei necesităților

¹⁸ *Ibidem*, p.48.

¹⁹ *Idem*, *Țărănimea din Ardeal în fața profesorilor*, în *Țara de mâine*, serie nouă, an II, nr.5-6, mai iunie 1936, p. 88-89.

²⁰ *Idem*, *Pe prim plan înfăptuirea statului țărănesc*, în *Țara de mâine*, serie nouă, an III, nr.3, martie, 1937, p.100.

consumului intern, instituirea unor forme de creditare ieftină și suficiente pentru activitățile economice ale țărănimii, întocmirea bugetelor conform „nevoilor celor mulți de la sate și orașe”. Lucrând în această perspectivă și cu asemenea obiective, țărănismul avea posibilitate de a bloca excesele extremei drepte și a celei de stânga și de a oferi, în condițiile preluării guvernării, o altă înfățișare a statului, „cu țăran, sat și cetățean nou, un stat democratic și libertăți, un stat național și de dreptate socială”²¹.

Mijlocul cel mai eficient și mai viabil al politicii de reformare social-economică a țării, avansat de către Victor Jinga a fost mișcarea cooperatistă, înțeleasă ca un proces complex de reorganizare economică a societății, îndeosebi a mediului rural, pornind de la experiența și realizările concludente ale cooperației europene, decât de la rezultatele, încă modeste, ale cooperației naționale afectate de intruziunile politicianismului și de proiecțiile tehnice și administrative contrare principiilor solidarismului și asociaționismului economic. Adept al ideilor cooperatiste și organizator al unor societăți cooperative (inclusiv în mediul studentesc de la Academia de Înalte Studii Comerciale din Cluj prin înființarea cooperativei „Mercur”, în 1932, unde îndeplinea funcția de președinte)²², Victor Jinga, se va remarca și în calitate de teoretician și propagandist al concepțiilor cooperativismului, în strânsă legătură cu specificul mediului economic național. Încă din anul 1931, anul debutului *Țării de Măine*, V. Jinga edita lucrarea *Finanțarea întreprinderilor cooperative și politica de credit, dobânzi și dividende*²³ urmându-i, succesiv, la intervalele scurte de timp lucrările: *Cooperația românească în județul Brașov*²⁴, *Studentimea și cooperația*²⁵, *Organizarea economică a țărănimii elvețiene* – studiu apărut inițial în Observatorul social-economic nr.3-4 1934 și în formă broșurată, în anul 1935²⁶, până la lucrarea, de sinteză, intitulată *Dinamica economiei cooperatiste*²⁷.

²¹ *Ibidem*, p.101.

²² Idem, an III, nr.1-2 din ian.-feb. 1937, p.39-55.

²³ Cluj, 1931, p.37.

²⁴ Brașov, 1932, 59 p.

²⁵ Cluj 1933, 16 p.

²⁶ Cluj, 1935, 67 p.

²⁷ București, 1941, 288 p.

În publicistica din revista „Țara de Măine”, Victor Jinga, de regulă, implică cooperăția ca formulă de organizare economică a societății, prin enunțuri generice sau imperative, în articole ale căror titlu și conținuturi nu se referă, preponderent, la fenomenul cooperatist, deși revenirile repetate ale autorului în contextul unor dezbateri de factură politică, socială, economică generală sau specială, ne demonstrează consecvența și chiar obstinăția sa de a menține, în discuție și în atenția cititorului, însemnătatea implicării cooperăției în afirmarea și împlinirea programului și doctrinei țărănismului românesc.

Încă din primele articole din „Țara de Măine”, V. Jinga intra în dezbaterile asupra organizării cooperăției naționale, atenționându-l pe agronomul G. Ionescu-Șișești, ministru al agriculturii, în anul 1931, în guvernul de Uniune Națională, asupra consecințelor aplicării unei legi ce ar promova un tip de cooperative realizat sub tutela și chiar implicarea directă a statului, știindu-se din experiența cooperatismului european că reușitele cooperăției au fost strâns legate de respectarea principiului autonomiei și al independenței unităților cooperatiste²⁸. De asemenea, afirmarea proiecțiilor cooperatiste l-a implicat, în polemică, cu renumitul economist liberal George Tașcă pe problematica statutului proprietății funciare țărănești în procesul constituirii unităților cooperative, deoarece, V. Jinga considera procesul activităților economice cooperatiste, ca un fenomen ce trebuie să iasă de sub tiparul metodelor și mijloacelor capitaliste de funcționare și exploatare a fondurilor mobile sau imobile ale unităților cooperatiste. Apoi, economistul, în baza preocupărilor de liberă asociere a averii membrilor cooperatori, susținea că în perspectivă, „în procesul cooperăției se va realiza „colectivizarea fondurilor mobile, dar în bună măsură și a proprietăților funciare”, respectându-se însă normative clare în privința redistribuirii veniturilor fiecăruia, după contribuția fondurilor aduse în unitatea cooperativă și activitatea desfășurată în procesul productiv. Această evoluție trebuia să fie firească, realizată printr-o muncă continuă de educație și conștiință, efectul său contribuind la scăderea sentimentului de proprietate individuală în favoarea spiritului

²⁸ V. Jinga, *Domnule ministru al agriculturii deschide ochii!*, în *Țara de mâine*, an I, nr.5 din 3 mai, 1931, p.1-2.

social de colectivitate²⁹. Susținând formula „colectivizării”, V. Jinga sublinia distincția clară față de formele socialismului etatizat specifice socialismului, de care era acuzat de G. Tașcă, admitând că însuși capitalismul acționează, la anumite niveluri și în diferite moduri spre formele de proprietate colectivă, pe când cooperatismul clasic vizează procesul colectivizării, doar prin prisma unor „cerințe tehnice” de exploatare cu randament a pământului, acest proces fiind acceptat de către cooperatori, prin libera voință, în formele și mijloacele pe care le cred cele mai potrivite, pentru „realizarea scopurilor spre care năzuiesc”³⁰.

Dezvoltând această idee în lucrările ulterioare, Victor Jinga va menționa faptul că, sub impactul asociaționismului cooperatist se va transfera însăși modelul ultraindividualismului liberal asupra proprietății funciare spre sistemul proprietății sociale, care însă nu va pune sub semnul întrebării existența proprietății private. În acest fel, cooperația „nu urmărește desființarea proprietății private, ci numai transformarea drepturilor și datoriilor posedanților în vederea realizării celui mai mare folos obștesc. Această transformare – continua economistul – va aduce, desigur, cu sine și o prefacere a noțiunii juridice și sociale a proprietății, susceptibilă apoi de noi adaptări”³¹.

Activitatea postbelică susținută de Victor Jinga în paginile revistei „Țara de Măine”, deși reprezintă, fragmentar, opiniile sale privind restructurarea economiei rurale, definește, însă orientările sale personale în cadrul ideologiei și doctrinei țărăniște, îndeosebi în domeniul curentului cooperativismului pur, el înscriindu-și și prin această contribuție propagandistică, numele printre reprezentanții de seamă ai agrarianismului asociaționist național.

²⁹ *Idem.*, *Ideea de proprietate în doctrina cooperatistă*, în *Țara de mâine*, serie nouă, an I, nr.8 din decembrie 1935, p. 131.

³⁰ *Ibidem.*, p.132.

³¹ *Idem.*, *Dinamica economiei cooperatiste*, Brașov, 1981, p.151.

**Relații jurisdicționale și culturale ale eparhiilor
basarabene
cu biserica națională după 1812**

Nina Negru

„Practic vorbind nu există decât creștinisme... Numai în aurora națională religia este un factor hotărâtor. Dacă prin religie neamul nu reușește să-și ridice nivelul istoric, înseamnă că el este steril spiritual”.

Emil Cioran „Schimbarea la față a României”

**Jurisdictional and cultural relations of the Basarabian Eparchy
with the National Church after 1812**

Abstract

In this study the authoress accomplishes an interesting retrospective of the juridical status of the Romanian Basarabian Orthodox Church beginning with the incorporation of the eastern Moldavian territory, placed between Prut River and Dniester River, to the Tsarist Russia (1812 to the end of the 20th Century). Above all, the study approaches the existence of a double Romanian Orthodox Eparchy (The Orthodox Eparchy of Moldavia and The Orthodox Eparchy of Basarabia) both, regarded in the instable political context and the predomination of Russophile manifestations. Moreover the study outlines the negative effects this uncertain situation generates on confessional and juridical realm, as far as the Romanian Orthodox Church from ex Basarabia is concerned. We learn more about the activity of the two Orthodox chief-hierarchs from Moldavian Republic, alongside with the stand points of some high dignitaries and politicians of the second Romanian state, vis-à-vis the divergent orientation of the two eparchies toward the upper jurisdictional institutions from Russia, respectively toward that from Romania.

Lecturând cu interes paginile revistei „Vatra”, care cuprindeau opiniile unei anchete despre bisericile românilor în serialul „Națiune & confesiune”, am reținut, între altele, argumentațiile câtorva participanți la discuție (Radu Stanca,

Alexander Baumgarten, Ion Zubașcu, Ion Bogdan Lefter), care afirmau, despre „erezia filetismului”, numită și „naționalism religios”, cum că ar fi păcatul capital al ortodoxiei române și semn al unor mentalități fundamentaliste¹. Trăiesc într-un spațiu geografic unde Biserica intră în și mai mare păcat – cel al ștergerii și anihilării identității naționale – pentru a îndeplini o comandă de stat. Ca reacție de contracarare și autoconservare, pe acest șantier al supraviețuirilor care este Basarabia a apărut și o mișcare ce-și are expresia canonică din timpuri imemorabile, deși datate istoric – organizarea Bisericilor după neamuri. Canonul 34 apostolic spune: „Se cade ca episcopul fiecărui neam să cunoască pe cel dintâi dintre dâșii și să-l socotească pe el drept căpetenie și nimic mai însemnat să nu facă fără încuviințarea acestuia; și fiecare să facă numai acelea care privesc parohia (eparhia) sa și satele de sub stăpânirea ei. Dar nici acela dintâi să nu facă ceva fără încuviințarea tuturor, căci numai astfel va fi înțelegere și se va mări Dumnezeu prin Domnul în Duhul Sfânt: Tatăl, Fiul și Sfântul Duh”².

Neamurile sunt lăsate de Dumnezeu și Cincizecimea arată că ele sunt îndreptățite să dorească o viață bisericească națională. Nu naționaliștii secolelor trecute sunt autorii canonului 34, ci apostolii, care au organizat primele Biserici autocefale ale neamurilor. Unul dintre ei, Pavel, s-a numit chiar așa, „Apostolul Neamurilor”.

Cele 15 Biserici Ortodoxe autocefale existente păstrează unitatea dogmatică cu Biserica Ecumenică a Răsăritului, fiind așezate ca semințele într-o rodie – fiecare într-o alveolă distinctă. O a doua autocefalie în cadrul Bisericii Naționale nu este cu putință, așa cum a doua limbă în cadrul limbii române literare nu încapă. Cine încearcă să izvodească o limbă moldovenească dintr-un grai local și o Biserică ortodoxă cu pretenții de independență pe temelia unei simple eparhii păcătuiește împotriva Duhului Sfânt prin falsificarea adevărului învederat. Mitropolitul Vladimir, actualul „Întâistătător al Bisericii Ortodoxe din întreaga Moldovă” este conștient că acest păcat nu se iartă.

Tiparul de gândire al canonului 34 a generat în timp și unitatea politică a românilor, și unitatea limbii noastre. Chiar

¹ *Ancheta „Națiune & confesiune*, în *Vatra*, Târgu Mureș, nr.9, 1999, p. 11, 15, 21, 29.

² Patriarhia română, *Adevărul despre Mitropolia Basarabiei*, București, 1993, p. 140.

unirea cu Biserica Romei, deși a urmărit cele mai naționaliste scopuri, nu a fost salutată de toți românii după 1918 – ea punea pe frații noștri sub altă jurisdicție. Ea scotea verigi necesare din lanțul Unirii, despre care I. Heliade Rădulescu scria: „Uniți-vă români, că de nu, vine muscalul să vă unească legându-vă cot la cot!”.

Biserica Națională nu poate fi încătușată între granițele unui stat – jurisdicția ei penetrează toate granițele. De aceea, chiar după anexarea Basarabiei istorice și a unei jumătăți din Principatul Moldovei, Mitropolia istorică a Moldovei trebuia să-și exercite în continuare jurisdicția. Gândirea primului mitropolit al Basarabiei, Gavriil Bănulescu Bodoni, a fost o gândire politică și nu una canonică, întrucât canonul 65 adoptat în 419 la Sinodul de la Cartagina interzice divizarea eparhiei fără voia celui ce stăpânește. Și gândirea populară previne să nu ajungă „două săbii într-o teacă, doi domni în țară săracă”. Biserica lucrează pentru ordine, nu pentru anarhie, și se văd roadele acum: dacă la 1812 au apărut în Mitropolia Moldovei doi mitropoliți sub diferite jurisdicții, unul la Iași și altul la Chișinău, peste două secole numai pe jumătatea lui Gavriil Bănulescu, de la Cetatea Albă până la Hotin s-au înmulțit mitropoliții până la trei, sub jurisdicție rusă, română și ucraineană. Presa bisericească promoscovită de la Chișinău publica anii în trecuți articolul unui arhiepiscop ortodox român din S.U.A., Nathanael, care-și exprima dorința de a tăia „cordonul ombilical” ce leagă eparhia de acolo de Biserica Națională, „pentru a evita o suprapunere a jurisdicțiilor ecleziastice în ortodoxie”³. Întâmplător, și arhiepiscopul Nathanael a avut în trecut slăbiciune pentru ortodoxia și jurisdicția rusă, care i se părea mai bună. Este de mirare cum înalte fețe bisericești pot interpreta canoane în spirit șmecheresc, încălcând propria legislație a Bisericii și propria constituție, care este Evanghelia.

Ce a însemnat ruperea „cordonului ombilical” de la Biserica-mamă de către Basarabia în 1812? Mitropolia Moldovei pierdea aproape în întregime Episcopia Hușilor, sub jurisdicția ei canonică aflându-se aproape tot teritoriul dintre Prut și Nistru. Pentru că în teritoriul anexat nu exista un scaun arhieresc decât la Hotin, în 1813 episcopia respectivă este desființată și

³ Nathanael, Arhiepiscop de Detroit, *Jurisdicția ecleziastică universal-geografică. Este un asemenea concept ortodox?*, în *Curier ortodox*, Chișinău, 25 aprilie 2000, p.6.

înglobată în noua Arhiepiscopie a Chișinăului și Hotinului, în frunte cu Gavriil Bănulescu Bodoni, un ierarh caterisit de Patriarhul Ecumenic pentru încălcarea legislației bisericești. Mitropolia istorică a Moldovei pierdea 200 de domenii mănăstirești. Cercetătoarea Tatiana Varta de la Chișinău demonstra ce a însemnat jurisdicția rusă pentru aceste domenii în secolul XIX⁴. Vom extrage din studiul ei câteva informații:

1. În scopuri politice urmărite de ruși în Orientul Apropiat, mănăstirilor închinatăe locurilor sfinte din Răsărit li se garanta dreptul de a dispune liber de venituri. Cea mai gravă consecință a acestei indulgențe a fost distrugerea pădurilor Basarabiei: numai Patriarhia Ierusalimului stăpânea aici 73.959 desetine.

2. După ce în 1863 s-a votat în România legea secularizării averilor mănăstirești închinatăe, guvernul rus adoptă o hotărâre provizorie referitoare doar la cele 35 de domenii ale mănăstirilor moldovenești din România, care sunt date în arendă, cu perceperea unui anumit procent „în scopul construirii de biserici”. Însă acest „fond special”, adunat timp de 4 decenii în băncile rusești, a fost folosit tot în scopuri expansioniste. În 1878 din acești bani s-a plătit parțial României pentru pagubele pricinuite de armata rusă în timpul războiului în Balcani. Ne-am plătit singuri pierderile, inclusiv pierderea a doua oară a Basarabiei istorice.

3. În 1873 și mănăstirile închinatăe din Basarabia sunt trecute în subordinea Ministerului Averilor Statului. Arhimandriții greci refuzând să se supună, sunt înlocuiți cu arendașii evrei, armeni, greci ș.a. Cotele repartizate de ministerele rusești „în scopuri de binefacere” ajungeau la Astrahan, Kutaisi, Ialta, unde se instalau la sfârșitul sec. XIX apeducte, electricitate etc. Chișinăul nu putea să obțină nici cele 2/5 promise din veniturile domeniilor mănăstirilor românești, pentru că erau sustrase sistematic și utilizate în alte scopuri: cele 18 milioane de ruble adunate au fost cheltuite pentru reparația capitală a Muzeului Rumeanțev din Moscova, pentru instruirea evreilor, pentru susținerea societății imperiale palestiniene, pentru ca o contesă din Moscova să-și cumpere

⁴ Tatiana Varta, *Țarismul și cheștiunea domeniilor mănăstirilor din Basarabia (1812-1917)*, în *Destin românesc*, București-Chișinău, 1997, nr. 1, p. 17, 21, 25, 26.

case, pentru poliția basarabeană ș.a.m.d. Iată cum jurisdicția bisericească poate fi importantă pentru civilizarea unei provincii.

Nu avem pretenția să formulăm concluzii definitive asupra controversatei probleme a secularizării, deși cartea preotului Ioan Bizău *Viața în Hristos și maladia secularizării*, apărută la Cluj în 2002, incită la discuții și completări cu informații despre „a doua secularizare”, cum a fost numită în Basarabia după Unire Legea de expropriere a pământurilor bisericești și a proprietăților imobiliare urbane. Vom arăta doar cum, pe timpul lui Al. I. Cuza, reforme ce urmăreau integrarea în Europa au dus, paradoxal, la surparea unor centre culturale mănăstirești. Unul dintre cele mai vechi, mănăstirea Neamț, și-a pierdut în acei ani biblioteca de o valoare inestimabilă. Duhovnicul Andronic Popovici-Badenskii, fost bibliotecar la mănăstirile Secul și Neamț, și un grup de călugări rusofili nemulțumiți de politica de secularizare și de intenția starețului „naționalist” Dionisie Romano de a interzice în acea mănăstire cântările în limba slavonă, trec Prutul în 1861 și întemeiază pe unul din domeniile din Basarabia, la Chițcani, pe malul Nistrului, mănăstirea Noul-Neamț, sub jurisdicția Bisericii Ruse. Acolo, în nesiguranța unei margini de țară, la 6 verste depărtare de Tiraspol și la 12 verste de Tighina, au fost aduse pe ascuns manuscrise și cărți vechi de la Neamț – bogățiile celei mai importante biblioteci a Moldovei⁵. Sinodul rus a cerut și a reținut unele dintre cele mai vechi și mai frumoase tipărituri românești. În împrejurări similare au ajuns în Rusia și alte valori de patrimoniu românesc, astfel încât cercetători ca Lajos Demeny au fost nevoiți să lucreze în bibliotecile din Petersburg și Moscova pentru a descrie primele tipărituri românești ale lui Macarie, Filip Moldoveanul, Coresi ș.a. În 1989, cercetătoarea Valentina Ovcinnicova-Pelin tipărea la editura „Știința” din Chișinău *Colecția bibliotecii mănăstirii Noul- Neamț, sec XIV-XIX*⁶. Sunt descrise pentru prima dată 143 de manuscrise din cele 1671 câte se aflau la 1859 în vechea bibliotecă, despre care se știe că a ars în anii următori în

⁵ Mihail Paul, *Înfățișări de viață culturală românească la mănăstirea Noul-Neamț din Basarabia*, în *Viața Basarabiei*, Chișinău, 1935, nr. 11-12 și *История Ново-Нямецкого свято-вознесенского монастыря, составлена архимандритом Гурием по молдавской рукописи ахим.*, Андроника., Кишинев, 1911, стр. 46, 50, 55, 67.

⁶ V. Ovcinnicova-Pelin *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția Bibliotecii măn. Noul-Neamț, sec .XIV-XIX*, Chișinău, 1989.

circumstanțe cu totul suspecte. Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS cuprinde 800 de manuscrise de limbă slavă din sec. XIV-XIX și 200 de manuscrise de limbă română din sec XVII-XIX. După închiderea mănăstirii Noul-Neamț în 1962, colecția de manuscrise și cărți care a supraviețuit se păstrează la Arhiva Națională din Chișinău, dar după 1989 este revendicată insistent de mănăstire, deși spațiul oferit (clopotnița de la poartă) nu întrunește condițiile de păstrare. Nu mai vorbim de faptul că mănăstirea este periodic ocupată de militari din Transnistria, dirijați discret de episcopul Iustinian Ovcinnicov, care din 1998 conduce noua eparhie de peste Nistru sufragană Mitropoliei Moldovei de la Chișinău, dar se supune de fapt lui Igor Smirnov, președintele autoproclamatei republici din estul R. Moldova.

Drama eparhiilor basarabene este de 200 de ani drama ruperii din cadrul jurisdicțional al Bisericii Naționale. De fapt, defectele de evoluție ale vieții bisericești dintre Prut și Bug le reflectă pe cele de natură națională. Atâta timp cât teritoriile românești vor gema sub ocupație străină, Biserica Națională a românilor nu are dreptul să se lepede de grija cea lumească și de puterea canonului 34 apostolic. Pentru că în Basarabia, unde s-a cultivat cultul ilegalistilor și fărâdelegea, dreptul canonic și dreptul istoric au un ecou din ce în ce mai stins în conștiința oamenilor.

Se crede că persecuția servește mai bine cauzei creștinismului decât protejarea. Să comparăm starea de lucruri în Basarabia istorică, retrocedată în anii 1856-1878 Țării și Bisericii Naționale cu ceea ce s-a întâmplat în aceeași perioadă în gubernia Basarabia. În timp ce județele Cahul, Bolgrad și Ismail erau păstorite de un episcop cărturar ca Melchisedec Ștefănescu, la Chișinău arhiepiscopul Pavel Lebedev ardea în sobele mitropolitane cărțile de cult în limba română din Basarabia, în timp ce guvernul țarist interzicea orele de limbă română în școală. Oricine recunoaște astăzi consecințele faptului că județele de sud s-au lipit de două ori după 1812 de trunchiul etnic românesc: de aici preferința ocupanților ruși pentru Transnistria și județele de Nord ca pepiniere de cadre.

Crima lui Pavel Lebedev a generat și o mare problemă de ordin bisericesc: apariția unor mișcări sectare ortodoxe cu caracter de ignoranță la sfârșitul sec XIX. Pentru că nu putea să-și însușească dogmele creștine într-o limbă străină (rusă) și din cauza lipsei instituțiilor de pregătire a clerului monahal,

călugărul Inochentie de la Balta i-a adus într-o asemenea stare de rătăcire pe cei care-l urmau orbește în număr mare, fascinați de faptul că le vorbea în limba română, încât mișcarea inochentistă a trebuit să fie combătută ca sectă ortodoxă⁷.

Prestigiul Bisericii se ridică și coboară în funcție de puterea monahismului. Tot în jurul unor monahi s-a coagulat și opoziția stilistă din dreapta și din stânga Prutului, după îndreptarea calendarului în 1924. Este adevărat că și demagogia politică a dezlănțuit o propagandă stilistă deșănțată, care a dus în 1926 la sărbătorirea Paștelui de două ori în același an (doar în Basarabia). Au lucrat sub masca stilistă și elementele anarhiste antiromânești. Dar cel mai clar s-au arătat cu acest prilej rănilor Bisericii Ortodoxe. După ce Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol îndrepta calendarul în 1923, numai Patriarhia Română și cea a Alexandriei au urmat-o. Pilda Athosului contează enorm în unele împrejurări. Iar românii moldoveni au mers în anii 1924-1926 după călugării ruși de la Athos și nu după Biserica Națională. Un mare număr de intelectuali, făcând concesii psihologiei populare, au scris că prea multele reforme dizolvau „tiparele de acțiune și calapoadele cugetării” (D. Drăghicescu și C. Rădulescu-Motru). Vasile Băncilă în *Duhul sărbătorii* menționa că și lumea catolică s-a adaptat abia după două secole la calendarul îndreptat⁸. Cert este că în perioada interbelică, la conotațiile negative aduse de secularizare s-a mai adăugat în Basarabia încă una: reforma calendarului. Ea a radicalizat opoziția basarabenilor față de Europa și față de Ortodoxia română, considerată prea concesivă față de catolicism. Este greu de înțeles și astăzi ura fanatică a Patriarhiei Ruse (inclusiv a Mitropoliei Moldovei de sub jurisdicția Moscovei) față de catolicism și toleranța ei față de comunismul care a făcut milioane de victime printre creștini. Este și mai greu de explicat intoleranța creștinilor basarabeni filoruși față de cei din Mitropolia Basarabiei, motivată de pericolul „tregerii la religia română odată cu schimbarea calendarului vechi”. În aceste atitudini trebuie să descifrăm nu un numai bigotism stilist, ci și o doză de ignoranță agresivă de sorginte sovietică.

⁷ Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia sub ruși*, Chișinău, 1931 p. 153-155, 158; Idem *Mișcarea de la Blata sau inochentismul în Basarabia*, Chișinău, 1926, p. 336.

⁸ Vasile Băncilă, *Duhul sărbătorii*, București, 1996, p. 33.

Observăm, deci, că până la jumătatea secolului XX creștinii de pe ambele maluri ale Prutului au avut câteva momente de solidaritate în fața măsurilor de secularizare, dar și acelea cu efecte negative asupra vieții naționale. Revenirea eparhiei basarabene la sânul Bisericii-mamă după 1918 a însemnat salvarea clerului și a credincioșilor de pieire fizică și degradare spirituală sub regim comunist. Viața bisericească din Basarabia, datorită tactului ierarhilor și sprijinului statului român, s-a integrat treptat în cadrul Bisericii naționale. După două decenii de strădanii în direcția instruirii prin Seminarul Teologic și Facultatea de Teologie de la Chișinău, măsura nivelului intelectual al societății basarabene o dădeau clericii. Am publicat o serie de articole despre ei în revistele *Destin Românesc* și *Ortodoxia*, la rubricile „Eroi pentru Basarabia străbună” și „Figuri de cărturari din Basarabia interbelică”. Paul Mihail, Nicodim Ioniță, Vasile Țepordei, Ieraclie Flocea, Varlaam Chiriță, Antim Nica, Paulin Lecca, Antonie Harghel, Dimitrie Balaur, Antonie Plămădeală, Nestor Vornicescu – sunt numai câteva nume, dar arhivele și publicațiile vremii descoperă noi și noi informații despre realizările remarcabile din domeniul vieții culturale și bisericești interbelice. Încă nu s-a scris destul despre rolul presei naționale bisericești din Basarabia, singura care în anii de criză ai presei laice a contracarat atacurile antiromânești ale presei minoritarilor evrei și ruși.

Cum vom judeca acum Mitropolia interbelică a Basarabiei: ca pe o simplă instituție națională, care și-a însușit discursul naționalist al politicienilor sau vom recunoaște totuși o realitate veche și universală – că ideea națională, în mod fatal, se mulează pe spiritualitatea creștină?

În jumătatea a doua a sec. XX etnocentrismul rus a spulberat pretențiile identitare ale popoarelor cuprinse în „acolada roșie”, mai ales după suprimarea elitelor politice, sociale, etnice și profesionale. Din 1944, basarabenii învață „arta refugii”(expresia lui Paul Goma), urmând exemplul păstorilor spirituali care s-au refugiat. Era ca în poezia Anei Blandiana „Hibernare”⁹. Din peste o mie de biserici, în anii optzeci mai funcționau mai puțin de două sute. Din 24 de mănăstiri – doar una. Pentru că a închis 300 de biserici și 20 de mănăstiri basarabene, în 1963 arhiepiscopul Nectarie Grigoriev este ridicat în rangul de mitropolit. Preotul

⁹ Ana Blandiana, *Ochiul de greier*, București, 1981, p. 31.

basarabean Gherasim Păduraru își scria pe ascuns jurnalul, publicat în anii '90 sub titlul *Taina porților zăvorâte*, iar soția sa, rusoaică, îl interna din când în când la spitalul de psihiatrie, unde comuniștii consideră că este locul intelectualilor și misticilor¹⁰. Preotul Misail Chiriță, unul dintre cei care lucraseră după război pentru supunerea eparhiilor basarabene Patriarhiei Ruse, îi scria mitropolitului Nectarie că nu poate dormi din cauza muștrărilor de conștiință. Recensământul populației URSS din 1959 înregistra apartenența națională a copiilor rezultați din familii mixte după mamă, la fel și limba maternă¹¹. Această strategie de gen despre care scrie N. Dabija în ultimii ani, în seria de articole *Rusoaicele*, a dus la cunoscuta amnezie colectivă a românilor deznaționalizați din Basarabia. Biserica este și ea responsabilă pentru acest păcat capital al regimurilor totalitare, mondialiste – ștergerea identității și reducerea la o masă informă, numerotabilă: „nici elini, nici evrei etc”.

Încetățenindu-se modul sovietic de soluționare a problemelor – nu după lege, ci după dreptate (dreptatea comunistă mulându-se după lozincile zilei) – se părea că basarabeanul, lipsit de cultură juridică și politică, nu-și va mai revendica niciodată vreun drept. Și totuși, după ce preoți și separatiști înarmați l-au atacat pe episcopul de Bălți, Petru Păduraru, din cauză că se declara român și nu filoromân, în septembrie 1992 încep să apară în presa basarabeană declarații publice ale diferitelor categorii sociale și profesionale, care cereau rezolvarea problemei jurisdicționale a eparhiilor basarabene în spiritul canonului 34 apostolic (vezi Anexa 1). La 8 octombrie 1992, episcopul disident, preoții și mireni care au optat pentru revenirea la Biserica mamă, au depus cerere de înregistrare la Ministerul Justiției, iar la 19 decembrie al aceluiași an, prin Actul sinodal al Patriarhiei Române, Mitropolia interbelică a Basarabiei este reactivată, recunoscându-i-se implicit succesiunea canonică¹². Arhiepiscopul Chișinăului, Vladimir, reacționează prompt, prevenind autoritățile statului că Mitropolia Basarabiei reactivează de fapt, „ideea Unirii” (vezi Anexa 2). La 16 octombrie 1992 Arhiepiscopul Vladimir se întoarce de la Moscova cu o „declarație de independență a Bisericii Ortodoxe din Moldova”

¹⁰ Gherasim Păduraru, *Scrisoare deschisă tovarășului Brejnev Leonid Ilici*, în *Opinia*, 11 mai 2004 și www.geocities.com/lolocur.

¹¹ *Recensământul unional al populației*, 1958, Chișinău, 195, p. 43

¹² *Patriarhia Română, Adevărul despre Mitropolia Basarabiei*, București, 1993, p.50.

și cu o promisiune de autocefalie, mințindu-i pe creștini că „rămânem cu Moscova numai în relații canonice – în rest, suntem liberi” (dacă poți fi liber rămânând sub jurisdicția B.O.Ruse...). Vasile Stati înființează Comitetul pentru apărarea integrității B.O.M. și declanșează atacul asupra „schismaticilor naționaliști din Mitropolia Basarabiei” și împotriva României, învinuind-o de „expansionism și încălcare a spațiului spiritual al R. Moldova.” Acest falsificator de profesie a fost utilizat de puterea comunistă și ca specialist în probleme de istorie, sociolingvistică și lexicologie. Așteptăm să ne ferească și cu un „Pidalion” cuprinzător de canoane apostolice revăzute și adaptate în spirit comunist.

În 1993, la o conferință de presă organizată de autoritățile statului și cele eparhiale cu scopul de a protesta în legătură cu reactivarea Mitropoliei Basarabiei, am rugat să fie citit în public textul canonului 34 apostolic, pentru ca cei prezenți să fie inițiați în materie de drept canonic. Au refuzat categoric să o facă și nu mi-au permis nici mie să citesc acest text scurt și clar. „Ignoranța este putere”, ca în Orwell. Au refuzat să explice și de ce pe mitrele unor mitropoliți din vechime, păstrate acum în muzee, se văd stemele unor țări din Balcani, pe atunci ocupate de turci. De ce în ochii musulmanului ierarhul era și etnarh, pe când imperialismul ecleziastic rus folosește Ortodoxia (pravoslavia) pentru a slaviza?

Teologul rus Nicolai Berdeaev observa încă din 1917 că Sf. Sinod al B.O. Ruse pervertește orice principiu sacru, utilizându-l numai în favoarea rușilor și demonstrând prin aceasta „infidelitate față de spiritul creștin”. La ei acasă, rușii discută însă în cunoștință de cauză pe marginea canonului 34 apostolic. Recent a apărut o carte cu aproape 600 de pagini despre *Biserica vie*, organizată după revoluția din 1917 prin încălcarea canonului 34 apostolic. Autorul, I.V. Soloviov, demonstrează cum a fost distrusă Biserica Rusă prin scoaterea unei părți din cler de sub ascultarea Patriarhului Tihon, care-i anatemizase pe bolșevici. Pe cât pare de firească pentru ruși ascultarea de un singur patriarh, pe atât de „expansionistă”, „fascistă”, „șovină” le pare grija Patriarhiei Române față de românii de pretutindeni.

Cercetătorul vieții bisericești din Basarabia ultimului deceniu este șocat de absența unor abordări competente a problemei. Doar studiul și articolele Mitropolitului Antonie Plămădeală, publicate în 1993, în *Literatura și Arta* și *Luminătorul* au lămurit pe oricine dorește să înțeleagă că o

jurisdicție instalată ca urmare a unui rapt, a unei ocupații teritoriale a fost și este nulă de drept¹³. Mitropolitul Antonie nu a fost combătut însă de clerul rusofil din Basarabia, acesta reacționând cu viclenie: pe de o parte, ține sub obroc textul canonului 34 apostolic, pomenind la Liturghie pe „toți patriarhii ortodocși” (după ce-l numesc pe Patriarhul Alexie al Rusiei, sub jurisdicția căruia se află B.O. din Moldova); pe de altă parte, tolerează campania de presă împotriva Mitropoliei Basarabiei, care otrăvește publicul cititor de cel puțin 10 ani. Astfel, ne-am obișnuit cu faptul că A. Hropotinschii, Vasile Vieru, Petru Șornicov, Vasile Stati ș.a. atacă Mitropolia Basarabiei prin *Glusul Moldovei* (săptămânal al Mișcării Patriotice „Pro Moldova”) iar Mitropolia Chișinăului și a Moldovei îi tratează cu "durere duhovnicească" pe „schismatici” în *Clopotnița Moldovei, Altarul Credinței, Curierul Ortodox*. Cititorul de limbă rusă este intoxicat prin intermediul cotidianelor *Vremea, Nezavisimaia Moldova*, dar și al revistei *Russkoe Slovo*, scoasă de comunitatea rusă. Nici unul dintre istoricii și ziariștii care au declanșat acest război perfid împotriva ortodocșilor români din Basarabia nu sunt cunoscuți a fi creștini, iar majoritatea nu sunt de origine etnică română. Unii semnează cu pseudonime, multe articole nu sunt semnate, dar în toate sunt diseminate refrenele lui V. Stati: „Mitropolia Basarabiei nu există pentru că nu exista Basarabia”; „Sciziunea s-a produs în sânul B.O.M. din alte cauze decât cele invocate oficial, și anume din ambiții politice și personale”; „România încearcă să facă pași spre unire cu Basarabia prin discreditarea instituțiilor din R.M.”; „B.O.R. și statul român se amestecă în treburile interne ale R.M. prin clerul Mitropoliei Basarabiei, care este coloana a V-a finanțată de un stat străin”; „Cea mai bună soluție ar fi punerea B.O.M. sub ascultarea directă a Constantinopolului.” Clerul din Mitropolia Moldovei reproșează Mitropolitului Petru Păduraru că figuri politice foarte dubioase din Frontul Popular – acum P.P.C.D. – (Iurie Roșca și Vlad Cubreacov) au monopolizat Mitropolia Basarabiei, făcând frecvent și disponibilizări¹⁴. Clerul din Mitropolia Basarabiei este la rândul său scindat, chiar dacă aderenții nu sunt numeroși.

¹³ Antonie Plămădeală, *Mitropolia Basarabiei este victima unui abuz canonic și Biserica Basarabiei, problema jurisdicției canonice în trecut și astăzi*, în *Basarabia*, Sibiu, 2003, p. 66-100.

¹⁴ Pavel Borșevici, *Avem nevoie de Biserica lui Hristos, nu de o Biserică a rușilor sau a românilor*, în *Luceafărul*, 31 decembrie 2000.

După moartea subită a unor tineri diaconi și preoți (Athanasie Petcu, Constantin Oglinzeanu, Valeriu Mărgineanu), uciși de persoane nici acum identificate; după ce câțiva renegați – arhimandritul Filaret, starețul mănăstirii Condiță, preotul Petru Storoja, arhimandritul Nicandru Munteanu (toți cu studii făcute recent în România) – au trecut, cu tot cu biserica ori mănăstirea în care slujeau, sub jurisdicție moscovită, tot mai mulți clerici și mireni își pun întrebări în privința rolului agenților KGB la reactivarea Mitropoliei Basarabiei¹⁵.

Indiscutabil, în Biserica din Basarabia, devenită cobai pentru experimentele diabolice ale statului ateu, s-au infiltrat mai demult fii ai întunericului pentru a o surpa din interior. Aceasta a fost strategia comunistă. Pe timpuri erau racolați politrucii, tractoriștii. Acum, oameni cu veleități de intelectuali – membrii unor partide creștin-democrate, medici stomatologi, profesori ș.a.m.d.

Intelectualitatea basarabeană, care n-a trădat ideea revenirii la Biserica-mamă, are totuși vina de a nu trăi viața bisericească în comunitate. Conștienți că în istoria noastră au existat doi 1821, doi 1848, doi 1859, doi 1989 – unul românesc și altul confiscat, antiromânesc (parafrazăm pe I. Heliade Rădulescu) – intelectualii ar trebui să nu permită transformarea parohiilor Mitropoliei Basarabiei în forme fără fond, în capcane pentru atragerea și nimicirea elementului românesc mai conștient din R. Moldova. Războiul de pe Nistru, unde în 1992 au fost mobilizați „pentru apărarea independenței R.M.” cei mai activi lideri ai mișcării naționale, n-a fost descifrat până acum în toate detaliile. Citind o cronică a evenimentelor generate de trecerea preotului Petru Storoja și a bisericii „Sf. Nicolae” din Chișinău sub jurisdicție rusă, în decembrie 1999, am reținut amenințarea unuia dintre polițiștii aduși acolo pentru respectarea ordinii (de fapt ei supravegheau ca studenții Academiei Teologice locale să-i expulzeze cu succes din biserică pe Mitropolitul Petru și pe aderenții Mitropoliei Basarabiei). Amenințarea era adresată „schismaticilor” despre care se spune că au trecut „la religia română”, dar se știa că printre ei se aflau mulți participanți la

¹⁵ Anatolie Cristea, *La reactivarea Mitropoliei Basarabiei au pus umărul și mulți agenți ai KGB...*, în *Timpul*, 21 mai 2004, p.10.

războiul de pe Nistru. „Vă-mpuşc pe toți! – a strigat polițistul – Mai bine erați împuşcați la Nistru!”¹⁶.

Ar fi util să se cerceteze, pentru comparație, mijloacele prin care Patriarhul Alexei al rușilor se luptă cu schisma bisericească din Ucraina, unde autocefaliștii, deși slavi, se chinuiesc de vreo 14 ani să se emancipeze de sub jurisdicția B.O.Ruse. În octombrie 2001 Patriarhul Rusiei îl îndemna pe președintele L. Kucima să depășească această dezbinare „pe baza normelor canonice ale Ortodoxiei, cu mijloace bisericești, nu politice”¹⁷.

Pentru moldoveni se pare că Patriarhia Rusă are altă rețetă, căci nu întâmplător arhimandritul Nicandru Munteanu a intrat cu un pistol sub rasă într-o biserică a Mitropoliei Basarabiei, nu întâmplător primarii comuniști îi sting în bătăi și-i scot din biserici pe preoții „schismatici”. Strategia bisericească moscovită se sincronizează perfect cu cea laică: pe de o parte exacerbarea moldovenismului suprimat în sec. XIX, stimularea iluziilor deșarte autocefaliste, pe de alta – pulverizarea Mitropoliei Moldovei pe liniile de ruptură create de separatiști. În octombrie 1998, Sf. Sinod rus înființa două noi eparhii: de Tiraspol și Dubăsari și de Edineț și Briceni. Peste Nistru era numit episcop vicarul Mitropolitului Vladimir, Iustinian Ovcinnicov, cetățean rus de la Tveri, cu studii teologice făcute în România. La Edineț a fost trimis starețul mănăstirii Noul-Neamț, Dorimedont Cecan. Din aceeași mănăstire fusese deportat în Siberia de sud-est și episcopul Vichentie Moraru, care s-a arătat neprietenos cu separatiștii lui Smirnov. Rămas stăpân în zonă, Iustinian refuză să se mai comporte ca un arhieru din Moldova și comunică direct cu Patriarhia rusă, peste capul mitropolitului Vladimir. În aprilie 2001 trece Nistrul cu două autobuze de soldați din batalionul „Dnestr” și ocupă mănăstirea Noul-Neamț, unde mitropolitul Vladimir era pe atunci rector al Seminarului Teologic: Sf. Sinod îl numise pe Iustinian rector, fără știrea superiorului său ierarhic. Vladimir Cantarian a tăcut smerit, ca și Vladimir Voronin când nu i s-a mai permis să treacă spre casa părintească. Cum era de așteptat, mitropolitul Vladimir n-a protestat în legătură cu scindarea B.O.M. pe linia hotarelor fixate de Smirnov, nici nu a luat apărarea seminariștilor alungați din

¹⁶ Aureliu Benu, *O cronică obiectivă a evenimentelor scandaloase de la biserică „Sf. Nicolae”*, în *Glasul Națiunii*, decembrie 1999, p. 29.

¹⁷ *Altarul credinței*, 19 octombrie 2001.

mănăstire ca și alți copii români goniți din școlile lor de pe ambele maluri ale Nistrului¹⁸.

Nici Vasile Stati, președintele Comitetului pentru apărarea integrității B.O.M., nu-l observă pe schismaticul Iustinian, care nu se supune mitropolitului Vladimir, ci direct Moscovei, ca și Smirnov. Derapajele separatiste ale lui Iustinian au mers până acolo, încât în revista eparhială de la Tiraspol *Pravoslavnoe Pridnestrovie* – organ de presă al separatiștilor rusofoni - (V. Stati neagă existența Basarabiei, dar recunoaște tacit că ar exista „Pridnestrovia”), transformată în instrument de propagandă al Rusiei, sugera, încă din 1998, scoaterea din școli a manualelor în limba română.

Am analizat comportamentul mitropolitului Vladimir și a „instituției STATI” în primăvara anului 2001, după instalarea comuniștilor la putere în R.M., pentru a reliefa schimbarea lor de atitudine când este vorba de un alt ierarh care nu ascultă de „întâistătătorul” de la Chișinău – mitropolitul Petru. În octombrie-decembrie 2001 Mitropolia Basarabiei câștiga procesul la Srasbourg și statul R. Moldova era obligat să-o înregistreze și să-i plătească 27.025 de dolari despăgubiri.

În loc să fie îngrijorată de înaintarea, metru cu metru, a episcopului Iustinian și a militarilor ruși spre Tighina, puterea laică și bisericească din R.M. hotărăște să dea rușilor și ce a mai rămas din Mitropolia Moldovei. La 26 septembrie 2001 Guvernul declară Mitropolia Moldovei succesoare de drept a Mitropoliei interbelice a Basarabiei, organele autorităților administrative publice locale fiind obligate până la 25 ianuarie 2002 să pregătească documentația privitoare la privatizarea parohiilor. Existau temeri că bisericile vor trece masiv la Mitropolia Basarabiei ce urma a fi legalizată și, se făcea, tot posibilul, ca cel puțin imobilele să nu fie ocupate. Au urmat protestele societății civile și un alt proces intentat de Mitropolia Basarabiei și câștigat la 2 februarie 2004. Curtea supremă de justiție a anulat Hotărârea Guvernului din 26 septembrie 2001. Patrimoniul bisericesc nu va mai trece în moștenirea Patriarhiei Ruse. La 30 iulie 2002 ministerul de resort de la Chișinău a înregistrat Mitropolia Basarabiei. Nimeni însă nu poate șterge consecințele scandalului diplomatic declanșat la Strasbourg în octombrie 2001 de Ministrul Justiției, Ion Morei.

¹⁸ *Curierul Ortodox*, 19 mai 2001.

După ce am văzut ce am câștigat la Strasbourg, să vedem ce am pierdut. Discursul antiromânesc al lui Ion Morei, care a repetat, acolo, refrenele lui Vasile Stati despre „expansionismul velicoromânesc”, care „se târăște amenințător sub formă de ajutor dezinteresat și de relații privilegiate”¹⁹, dacă nu a putut împiedica România să intre în NATO și U.E., a însemnat pentru basarabeni pierderea extensiunilor unor universități din Țară și ruperea colaborării între ministerele de învățământ din cele două țări. Afirmatia ambasadorului Moldovei la București, Emil Ciobu, că „România pregătește anexarea Basarabiei” mai adaugă o picătură chinezească în creierul spălat al basarabeanului, care nu cunoaște nici dreptul istoric, nici principiile ce stau la baza organizării bisericești în Ortodoxie.

Prea puțini au observat, în euforia generată de victoria creștinilor români la Strasbourg, care a fost condiția pusă de CEDO pentru înregistrarea Mitropoliei Basarabiei. Condiția a fost schimbarea unor articole din Legea Cultelor din R.M., în sensul înlăturării oricărui impediment în legalizarea confesiunilor și sectelor care ne-au invadat în ultimul deceniu. Deci vechea noastră mitropolie a ajuns să fie recunoscută acasă doar după ce au ajuns să fie tolerate chiar și cele mai periculoase secte gonite de aiurea.

Câțiva parlamentari creștini-democrați sunt cei care au beneficiat de scandalul care durează în legătură cu această eparhie prigonită a Basarabiei. I. Roșca și V. Cubreacov au o grijă deosebită de imaginea lor în presa din România. Când sunt reluate, însă, în presa basarabeană interviuri și articole din *Cotidianul* sau *Ziua* de la București, opinia publică locală este surprinsă de tupeul cu care se afirmă că „fruntașii P.P.C.D., artizani ai victoriei obținute de Mitropolia Basarabiei la CEDO, sunt vânați de puterea comunistă”. În realitate sunt vânați preoții și enoriașii mai eficienți ai eparhiei, care continuă să piardă din cauza alianței ei cu partidul lui I. Roșca, confirmată și prin afirmația acestuia că „dacă Mitropolitul Petru este exponentul spiritual al Bisericii, deputatul Cubreacov a fost întotdeauna, în mod cert, exponentul ei politic”, care, evident „este prigonit pentru convingerile sale religioase”²⁰. După ce au pledat la congresele F.P.C.D. pentru autocefalia Bisericii Basarabiei, nu-i mai credem acum că doresc sincer o revenire a ei la Biserica-mamă, cum nu-i

¹⁹ Василе Стати, *Уроки Страсбурга*, în *Время*, 10.X.2004.

²⁰ *Săptămâna*, 2 februarie 2002, reluare a interviului cu I. Roșca din *Cotidianul*.

credem nici pe apologeții independenței R. Moldova că ar ține la independență în scopul reunirii cu Patria-mamă.

Uneori ai impresia că dacă n-ar fi existat acești deputați creștini-democrați fals-unioniști din actualul Parlament al Moldovei, „instituția STATI” i-ar fi inventat pentru a putea susține apoi că „Mitropolia Basarabiei este o secție a P.P.C.D.”²¹ Pentru a nu-i lăsa prestigiul martiriului, guvernul R.M. a recunoscut într-un târziu Mitropolia Basarabiei, după ce a fost împănată cu elementul care o va compromite pe dinăuntru, va provoca mereu scandaluri diplomatice și va face imposibile de facto relațiile ei normale, canonice, cu Biserica Națională.

În concluzie, timp de aproape 200 de ani, românii de peste Prut au reluat legăturile canonice cu Biserica Națională de 3 ori: în anii 1856-1878, 1918-1944 și din 1992 până astăzi. Am analizat mai detaliat perioada post-comunistă, întrucât a fost cercetată mai puțin. Sperăm ca specialiști în drept canonic să realizeze ceea ce dialogul „frățesc” între B.O.Rusă și B.O.Română (ultima întâlnire a avut loc la Chișinău în ianuarie 1999) încă nu a reușit.

ANEXA 1

Dragi concetățeni, iubiți frați creștini, preoți și mireni

În toiul consternării generale pricinuite de pacea suspectă de pe Nistru, adusă de dl. președinte Snegur cu ajutorul armatei ruse de ocupație, aflăm iată, că, printr-un rafinament de cruzime, Vlădica Vladimir e gata pregătit să vândă și Biserica strămoșilor noștri. Trebuie să fim conștienți că trădarea bine sincronizată a instituțiilor puterii și a administrației eparhiale, care s-au dovedit a fi corupte și ostile idealurilor naționale, ar putea să ne coste ființa noastră națională însăși. De aceea trebuie să ne apărăm cu fermitatea impusă de gravitatea momentului istoric.

Facem apel direct la conștiință! Se știe că preoții care au participat, cu sau fără dorința lor, la adunările eparhiale necanonice din ultimul timp, au primit misiunea să speculeze în interes politic Sfintele Taine. Pentru botez, cununie, împărtășanie, se va cere semnătura dumneavoastră în sprijinul mafiei clericale serapioniste, favorizate de putere. Nu vă lăsați provocați! Stăpânirea poate

²¹ Stati Vasile, *Diversiunile politice ale Mitropoliei Basarabiei*, în “Moldova Suverană”, 19 februarie 2002

dispune de o parte a clerului, care nu are nimic comun cu cultura și nici cu credința, dar nu poate dispune de marea masă a credincioșilor care formează Biserica. Nu vă îndepărtați de bisericile moștenite de la strămoși și zidite cu mâinile dumneavoastră. Unul din principiile canonice fundamentale ale Bisericii Ortodoxe – principiul organic – constă din rânduiala potrivit căreia întreaga lucrare a Bisericii se săvârșește prin acțiunea comună a tuturor membrilor ei. Noi, intelectualii, alături de mirenii și preoții conștienți ai neamului, frăția ortodoxă „Sfântul Ștefan cel Mare” și împreună cu Prea Sfințitul Petru Păduraru, Episcop de Bălți, trebuie să ne ridicăm în apărarea Bisericii strămoșești declarând următoarele:

1. Prin ideea așa-zisei independențe a Bisericii din Basarabia se manifestă tendințele separatiste ale conducerii acestei Biserici. Noua împărțire administrativ-eceziastică preconizată cu această ocazie va fi ultimul act de sfâșiere a republicii, sub pretextul creării numărului necesar de episcopii într-o mitropolie.

Cerem restabilirea autonomiei bisericești basarabene, așa cum a fost creată și proclamată la Chișinău în 1920, în sânul Bisericii-mame.

2. Cerem încetarea acțiunilor nelegitime și necanonice de persecutare a Episcopului de Bălți Petru Păduraru și a altor clerici.

3. Protestăm față de politica de românofobie promovată în Eparhia Chișinăului și față de refuzul Arhiepiscopului Chișinăului și Moldovei de a binecuvânta invitarea unor preoți și profesori de religie din România în parohiile vacante și instituțiile noastre de învățământ teologic.

Întrucât educația națională ține de atribuția exclusiv a statului, cerem Ministerului Culturii și Cultelor și Ministerului Învățământului să găsească posibilități de colaborare cu Biserica Ortodoxă Națională și cu statul român în vederea pregătirii cadrelor lor pentru educația moral-religioasă în școală.

4. Întrucât Sfatul eparhial în declarația din 7 septembrie a.c. motivează poziția sa atee și antinațională prin faptul că „nu poate să se pronunțe împotriva statului”, cerem celor care trec în ochiul Bisericii noastre drept Stat să nu se amestece în treburile acesteia și să nu substituie organul de stat pentru culte în exercitarea funcțiilor sale pentru apărarea intereselor credincioșilor.

5. Cerem rezolvarea problemei jurisdicționale în spiritul canonului 34 apostolic prin inițierea de urgență a unui dialog interortodox între Biserica Națională – Patriarhia Română – și Biserica Pravoslavnică a Rusiei. Sântem pentru lichidarea urmărilor ocupației sovietice și înfăptuirea în plan bisericesc a idealului național și dreptului sfânt la unitate și independență națională.

6. În legătură cu nelegiuirile și acțiunile sale anticanonice și antinaționale, cerem izgonirea clanului mafiot serapionist în frunte cu Nikolai Vasilevici Kantarian (Arhiepiscopul Vladimir) de la conducerea bisericească.

Literatura și arta, Chișinău din 26 septembrie 1992

ANEXA 2

PREȘEDINTELUI REPUBLICII MOLDOVA
D-LUI MIRCEA SNEGUR

Copie:

Președintelui Parlamentului Republicii Moldova
D-LUI ALEXANDRU MOȘANU

Prim-ministrului Republicii Moldova
D-LUI ANDREI SANGHELI

Primarului municipiului Chișinău
D-LUI NICOLAE COSTIN

La 4 ianuarie 1993 a.c. a avut loc în incinta Mitropoliei Moldovei adunarea consiliului mitropolitan și a protopopilor, la care a fost discutată situația de azi în Biserică și atitudinea parlamentului față de conflictul creat de liderii așa zisei „Mitropolii a Basarabiei”, care au creat dezbinul chiar și între parlamentari.

Conform Statutului Bisericii Ortodoxe a Mitropoliei Moldovei, **toate sfintele lăcașe îi aparțin ei și nu au nici un drept, nici juridic, nici canonic, nici moral să le ocupe, să le invadeze și să-și desfășoare activitatea liderii și adepții „Mitropoliei Basarabiei”** (în componența Patriarhiei Române), care

duc dezbinul în Biserica noastră strămoșească și în poporul nostru multpătimitor. Acum, ca niciodată, apelăm la rațiunea umană, la buna înțelepciune creștinească, să păzim cele dăruite de Dumnezeu până acum și să păzim integritatea, suveranitatea și independența ecleziastică a Mitropoliei Moldovei și statale a Republicii noastre. Dezbinul în Biserică, dezbinul în țară, dezbinul în sufletele oamenilor poate să ducă la o ură și urmări imprevizibile în popor, de aceea să ascultăm povața Sf. ap. Pavel, care, vorbind despre dezbinul între corinteni, ne vorbește și nouă să nu avem dezbin, invidie, răutate, sfadă, clevetire, mândrie, dezordine (2 Corint. 12, 19-20), dar să avem pace în Dumnezeu, între oameni, liniște și bunăvoină, care ne vor aduce tuturor stabilitatea de credință și de veață spirituală, stabilitatea ecleziastică și statală.

La această adunare deosebit a fost discutată activitatea episcopului Petru, care fiind interzis în slujbă, continuă să slujească în bisericile din raza Mitropoliei Moldovei prin orașele și satele Republicii, numind-se **loctiitor a „Mitropoliei Basarabiei”**. Activitatea intensă a episcopului Petru împreună cu adepții săi – preoții Petru Buburuz, Vasile Petrache, Ion Ciuntu, Ion Eșanu, duce spre destabilizarea în Biserică, destabilizarea între credincioși, propagând ideia unirii și supunerii bisericilor noastre Patriarhiei Române.

Stimate Președinte, **sântem adânc indignați de o așa stare a lucrurilor și indiferența atitudine a autorităților de stat** față de cei ce duc dezbinul în Biserică și în popor, care din răspuțeri se stăruie să aprindă în Republică o nouă problemă și pentru stat.

Întâi stătătorul Bisericii Ortodoxe din Moldova
ÎPS Vladimir, Mitropolitul Chișinăului și Moldovei

Nu a fost dată publicității, Ierarhul temându-se de reacția opiniei publice românești.

Aspecte relevante ale relațiilor româno-ucrainiene desfășurate ulterior Revoluției Române din 1989

Nicolae-Dragoș Ploeșteanu

Relevant issues in the field of relations between Romania and Ukraine after the December 1989 Romanian revolution

Abstract

After the December 1989 Romanian Revolution, Romania has found itself within a completely different international and political framework. At a national level Romania was going to be governed according to new democratic rules inherent to the state of law. In this whole new environment Romania, trying to pursue its national interests, developed and expanded the relations with neighbouring countries. This was done by following new paths towards new objectives crucial for the welfare of the Romanian people and especially towards Romania's accession into the EU and NATO. Examples of the close relations with neighbouring countries are those with the Ukraine, one of the several states which succeeded after the dismantling of the former USSR. Romania together with the Ukraine has been a part in supporting the values common to the international society and also a part to the development of fundamental human rights. But these close relations have not lacked difficulties. The two states have had their differences relating to the protection of the minorities, the delimitation of the exclusive economical zones and of the continental shelf and the protection of the environment. The most important moments of the relation Romania-Ukraine may be considered the conclusion of *Treaty on the relations of good neighbourliness and co-operation between Romania and Ukraine* (signed at Constanța on 2 June 1997) and *Additional Agreement* (concluded by exchange of letters of the Ministers of Foreign Affairs of the two States) and *Treaty on the State Border Regime between Romania and Ukraine* (signed at Cernăuți on 17 June 2003) and *the building of the Bastroe channel in the Danube Delta by Ukraine*.

Preliminarii. După Revoluția Română din decembrie 1989 statul român s-a găsit într-un cadru politic internațional complet diferit de cel anterior, în timp ce în planul relațiilor interne a urmat să se conducă prin aplicarea unor metode noi, democratice, specifice statului de drept. În acest context, urmărindu-se realizarea intereselor naționale, România a dezvoltat și aprofundat relațiile cu

țările vecine¹, parcurgând orientări noi, ținând spre obiective vitale pentru propășirea poporului român, care sunt legate îndeosebi de integrarea în structurile europene și euro-atlantice. În particular, a dezvoltat și întreținut relații strânse cu Ucraina, țară desprinsă din fosta U.R.S.S., contribuind împreună la realizarea valorilor perene ale comunității internaționale, astfel cum sunt acestea exprimate îndeosebi în cuprinsul Cartei ONU, precum și la dezvoltarea și împlinirea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Însă nu întotdeauna demersurile de cooperare și promovare a valorilor au fost lipsite de dificultăți, deseori ivindu-se probleme dificil de rezolvat, între cele două state. Momentele semnificative ale relațiilor româno-ucrainiene în această perioadă sunt marcate de încheierea Tratatului de bună vecinătate și cooperare între România și Ucraina, a Acordului adițional, a Tratatului de stabilire a frontierelor dintre cele două state și a delimitărilor zonelor economice exclusive ale celor două state și a platoului continental. Mai recent, una dintre problemele cu rezonanță deosebită o reprezintă edificările efectuate de Ucraina pe canalul Bâstroe.

Temeiurile desfășurării relațiilor. În mod tradițional conceptul de bună vecinătate se promovează și garantează îndeosebi prin *încheierea unor tratate cadru* între state. Prin acestea se stabilesc elementele fundamentale, baza principală a raporturilor pe care urmează să se desfășoare raporturile dintre țări².

După revoluția din decembrie 1989, conduita României în raporturile internaționale se caracterizează prin respectarea tratatelor și continuarea celor care corespundeau *intereselor naționale* și nu erau direct legate de orientările fostului regim. În mod practic, această poziție s-a manifestat diferențiat³, ținându-

¹ „Vecinătatea rămâne un factor fundamental și permanent al relațiilor fiecărui stat, pentru că fiecare stat nu numai că are vecini și este vecin, dar el rămâne cu vecinii săi pentru totdeauna, respectiv în contextul geografic în care l-a situat istoria. Ca atare, și buna conviețuire cu vecinii este un imperativ politic permanent” - Iftene Pop, *Vecinătate și buna vecinătate în dreptul internațional*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1986, p.423; vezi și Victor Duculescu, *Instituții de drept public și relații internaționale în dinamică*, Lumina Lex, București, 2002, p.90

² Ideea de bună vecinătate este menționată expres în tratatele cadru încheiate de România cu Turcia, Republica Elenă, Bulgaria, Albania, Iugoslavia, Ungaria și Ucraina – vezi V., Duculescu, *op.cit.*, p.93

³ În sensul amintit, o categorie de înțelegeri internaționale sunt acelea cu privire la care s-a stabilit în mod expres că deși își păstrează în principiu valabilitatea, se impune cu necesitate renegocierea unor condiții în care ele urmează să se deruleze în viitor. De exemplu, prin legea nr.95/1993 privind continuarea

se seama de direcțiile de principiu cuprinse în primul document al Revoluției Române, „Comunicatul către țară al Consiliului Frontului Salvării Naționale” din 22 decembrie 1989, în care se arăta că vor fi respectate „angajamentele internaționale ale României”, iar întreaga politică a țării trebuie să servească „promovării buneii vecinătăți, prieteniei și păcii în lume, integrându-se în procesul de construire a unei Europe unite, cauza comună a tuturor popoarelor continentului”.

La nivel mai general și la nivel constituțional, raporturile României cu alte state s-au desfășurat în spiritul principiilor fundamentale ale dreptului internațional, astfel cum sunt acestea precizate în Carta Națiunilor Unite și în alte documente cu vocație universală; cele mai importante dispoziții constituționale, prin care se stabilesc - pe cale de interpretare - criteriile de desfășurare a relațiilor României în raporturile internaționale și în cadru intern, sunt cuprinse la articolele 10, 11 și 20 din Constituția României.

Tratatul încheiat între România și Ucraina privind relațiile de bună vecinătate și cooperare. Încercând o retrospectivă de ansamblu a activității diplomației românești după Revoluția din decembrie 1989 se poate observa că Tratatul cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare între România și Ucraina se înscrie în suita unor importante documente⁴ care au fost încheiate în ultimii ani de țara noastră cu un număr destul de mare de țări europene, prin care au fost definite bazele relațiilor lor reciproce. De aceea, ca parte a unui întreg dorit, în mod necesar tratatul româno-ucrainean nu apare ca un eveniment politico-diplomatic izolat, ci trebuie alăturat eforturilor diplomației românești de a edifica un sistem de raporturi durabile, în măsură

participării României la construirea Combinatului minier de îmbogățire a minereurilor acide cu conținut de fier de la Krivoi Rog (Ucraina) și asigurarea resurselor de finanțare necesare, s-a stabilit că noile condiții ale continuării participării României la construirea obiectivului menționat urmează să fie stabilite printr-un Protocol guvernamental româno-ucrainean de modificare și adaptare a prevederilor Convenției guvernamentale româno-sovietice semnată la 29 decembrie 1986 la Moscova. Pentru detalii cu privire la participarea României la tratate după decembrie 1989 a se vedea V., Duculescu, *op.cit.*, p. 100-101.

⁴ Asemenea documente au fost perfectate cu Franța, Turcia, Italia, Grecia, Spania, Bulgaria, Germania, Estonia, Polonia, Republica Belarus, Republica Slovacă, Croația, Albania, Republica Armenia, Republica Cehă, Georgia, Republica Azerbaidjan, Egipt, Republica Federală Iugoslavia, Ungaria - enumerare de principiu, menționată de Victor Duculescu în *op. cit.*, p. 178.

să asigure amplificarea și dezvoltarea cooperării, în spiritul noilor realități europene și mondiale.

Descrierea generală a tratatului. Tratatul cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare între România și Ucraina cuprinde 29 de articole, fiind încheiat la Constanța, la 2 iunie 1997, în două exemplare originale, fiecare în limbile română și ucraineană, ambele texte fiind egal autentice. Acesta se deosebește fundamental de documentele de bază anterioare pe care se situau relații cadru între cele două state. În concret, raporturile dintre acestea erau stabilite în cadrul ivit după sfârșitul celui de-al doilea război mondial, pe poziții de forță și inegalitate politică în cadrul prestabilit de politicienii Uniunii Sovietice. Această deosebire, din păcate nu presupune inexistența vreunei legături de cauzalitate între documentele succesive. De altfel, acest aspect este redat expres într-o oarecare măsură chiar în cuprinsul unor documente bilaterale încheiate între cele două state.

Un aspect procedural important este relevat de paragraful 2 al articolului 2 din tratat, părțile contractante convenind să încheie „un tratat separat privind regimul frontierei dintre cele două state” și să soluționeze „problema delimitării platoului lor continental și a zonelor economice exclusive în Marea Neagră, pe baza principiilor și procedurilor convenite printr-un schimb de scrisori între miniștrii afacerilor externe, efectuat odată cu semnarea prezentului tratat. Înțelegerile convenite în acest schimb de scrisori vor intra în vigoare simultan cu intrarea în vigoare a acestui tratat”. Ca urmare, nefiind un act accesoriu tratatului cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare între România și Ucraina - aspect ce rezultă din formula „tratat separat” cuprinsă la art. 2 menționat – însă, pentru a vorbi de executivitatea primului, în mod necesar acordul privind regimul frontierei dintre cele două state este un act adițional. Cele două documente au intrat în vigoare la data de 22 octombrie 1997⁵, în conformitate cu articolul 28 din tratat.

Principiile pe care se întemeiază tratatul. Tratatul româno-ucrainean reafirmă în preambul principiile Cartei ONU, Actului final de la Helsinki, Cartei de la Paris pentru o nouă Europă și cele cuprinse în alte documente ale OSCE. Îndeosebi este important de menționat cuprinsul articolului 2, ce reflectă atitudinea părților

⁵ Legea nr.129 din 14 iulie 1997 pentru ratificarea Tratatului cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare dintre România și Ucraina, semnat la Constanța la 2 iunie 1997, Monitorul Oficial nr. 157/16 iulie 1997.

contractante ca, în concordanță cu reglementările dreptului internațional și cu principiile Actului final de la Helsinki, să „reafirme” că frontiera existentă între ele este *inviolabilă* și, de aceea, ele „se vor abține, acum și în viitor, de la orice atentat împotriva acestei frontiere, precum și de la orice cerere sau acțiune îndreptată spre acapararea și uzurparea unei părți sau a întregului teritoriu al celeilalte Părți Contractante”⁶. Evaluând această dispoziție, ceea ce în mod evident duce la o perspectivă temporară stabilă, contribuind categoric la consolidarea stabilității, păcii și securității în această regiune, mărește cu siguranță frustrările istorice îndeosebi a românilor fără de țară pe pământul strămoșesc. Chiar dacă vom reveni asupra dispoziției amintite, este necesar de pe acum să relevăm că tratatul a fost de cele mai multe ori asociat cu această prevedere, iar necesitatea lui a fost și mai este obiectul unor intense dispute în presă, în literatura de specialitate și în medii sociale interesate.

Domenii de colaborare. Tratatul conturează numeroase domenii de colaborare⁷, precum în domeniul politic, economic, juridic, cultural, științific, al combaterii poluării, în domeniul sănătății. Se stabilesc raporturi având drept scop dezarmarea și neproliferarea armelor nucleare⁸, raporturi de cooperare între cele două state „precum și cu alte state riverane la Dunăre și la Marea Neagră, în toate domeniile de interes comun”⁹, în domeniul umanitar¹⁰, în domeniul protecției minorităților¹¹, în domeniul protecției investițiilor¹², a cercetării științifice¹³, în domeniul transporturilor, în domeniul mijloacelor de comunicare în masă¹⁴,

⁶ Articolul 2(1)

⁷ Îndatorirea statelor de a promova și respecta neabătut principiul bunei vecinătăți se concretizează nu numai în promovarea și consacarea unor principii cu caracter general, dar și în obligații concrete, vizând domenii specifice. (...) Cooperarea economică, științifică, industrială și tehnică prezintă, din acest punct de vedere, unul din domeniile cele mai importante, fiind notabile în acest sens înțelegerile încheiate cu Ucraina, Moldova, Croația, Slovenia, Iugoslavia, Ungaria și multe alte țări situate într-o proximitate geografică – vezi V., Duculescu, *op.cit.*, p. 95-96.

⁸ Articolul 7

⁹ Articolul 9

¹⁰ Articolul 12

¹¹ Articolul 13

¹² Articolul 14

¹³ Articolul 15

¹⁴ Articolul 21

în domeniul luptei împotriva criminalității¹⁵, în domeniul relațiilor consulare și a asistenței juridice în cauze civile, familiale și penale¹⁶.

Colaborarea româno-ucraineană urmează să se realizeze atât pe cale bilaterală, precum și în cadrul organizațiilor internaționale¹⁷, precum în cadrul ONU, a Consiliului Europei, OSCE ș.a.

Garanții. Tratatul consacră un sistem de garanții la nivel bilateral, precum și la nivele instituționale internaționale. Cadrul general de garanție a executării tratatului, dar mai ales al atingerii obiectivului propus (buna vecinătate și cooperarea dintre cele două state) este enunțat în articolul 1, paragraful 1 al acestuia: „Părțile Contractante își întemeiază relațiile lor pe încredere și respect reciproc, cooperare și parteneriat”.

Totodată, articolul 3 paragraful 2, în contextul apariției oricăror situații complexe caracterizate prin amenințarea integrității teritoriale sau independenței uneia dintre părți, stabilește că „Orice probleme sau diferende dintre Părțile Contractante vor fi soluționate exclusiv prin mijloace pașnice, în conformitate cu normele dreptului internațional”. Articolul 6 enunță concret faptul că în cazul ivirii unor situații care, potrivit părerii uneia dintre părți, poate crea o amenințare pentru pacea și securitatea internațională părțile vor proceda la *consultări* privind măsurile de natură să contribuie la reducerea tensiunii și eliminarea respectivei situații. De asemenea, în problemele securității și dezarmării care prezintă interes reciproc părțile vor organiza *consultări periodice* și *se vor informa* despre îndeplinirea obligațiilor asumate în baza documentelor internaționale în acest domeniu la care ambele au subscris.

Părțile convin ca anual să aibă loc *întâlniri* la nivel de șef de stat sau de guvern sau *întâlniri* ale miniștrilor afacerilor externe, pentru a asigura dezvoltarea și aprofundarea relațiilor bilaterale, pentru efectuarea unor schimburi de vederi pe probleme internaționale, prin intermediul unor contacte regulate între instituțiile și organele lor locale și centrale. Cu prilejul acestor *întâlniri* se va examina modul de executare a tratatului.

¹⁵ Articolul 23

¹⁶ Articolul 24

¹⁷ La nivel instituțional internațional părțile convin ca să-și întărească și să-și extindă „cooperarea în cadrul organizațiilor internaționale, inclusiv cele regionale și subregionale. Ele se vor sprijini reciproc în eforturile lor de integrare în structurile europene și euro-atlantice”(art. 5).

În ce privește garantarea respectării regimului minorităților la care face referire articolul 13 din tratat, în paragraful ultim al articolului se menționează că *se creează o comisie mixtă interguvernamentală*, care va ține cel puțin o sesiune anuală, și al cărei obiectiv va fi de a urmări îndeplinirea angajamentelor asumate de către părți prin convenirea dispozițiilor cuprinse la articolul 13.

Dispoziții finale. Tratatul se încheie pe termen de 10 ani, dar valabilitatea sa se prelungește¹⁸ automat pe perioade de câte 5 ani, dacă nici una din părți nu va încunoaștința în scris cealaltă parte despre intenția sa de a-l denunța, cu cel puțin un an înaintea expirării perioadei de valabilitate respective¹⁹.

Prevederi relevante privind regimul minorităților. Regimul minorităților este de importanță fundamentală, aspect care este de notorietate datorită istoriei²⁰ anumitor teritorii cuprinse în frontierele ucrainene.

În cuprinsul tratatului se fac referiri numeroase la normele internaționale privitoare la regimul minorităților. În special articolul 13 al tratatului consacră drepturi și obligații pentru cele două state referitoare la minoritatea română din Ucraina și minoritatea ucraineană din România. Părțile se obligă să aplice normele și standardele internaționale prin care sunt determinate drepturile persoanelor aparținând minorităților naționale, îndeosebi normele cuprinse în Convenția-cadru a Consiliului Europei privind protecția minorităților naționale, Documentul Reuniunii de la Copenhaga a Conferinței asupra dimensiunii umane a OSCE, din 29 iunie 1990, Declarația Adunării Generale a ONU asupra drepturilor persoanelor aparținând minorităților naționale sau etnice, religioase și

¹⁸ Metoda prelungirii automate este inspirată din dreptul privat, unde este cunoscută sub denumirea de „tăcită reconducțiune”.

¹⁹ Articolul 27

²⁰ Este deosebit de sugestivă poziția României concretizată prin Declarația Parlamentului României privind referendumul din Ucraina din 1 decembrie 1991, adoptată la 28 noiembrie 1991 - Monitorul Oficial al României, anul IV, nr. 174, partea I-a, Legi, decrete, hotărâri și alte acte, joi 23 iulie 1992 - în care se reafirmă dorința României de a întreține relații cu Ucraina, dar se precizează, în același timp, că în ceea ce privește Bucovina de Nord, Ținutul Herța și Ținutul Hotin, referendumul în cauză nu poate avea valabilitate deoarece teritoriile respective au fost „anexate abuziv de fosta URSS” și „sunt de drept ale României”; vezi Victor Duculescu, *Studii de drept românesc*, anul 6(39), serie nouă, nr.4, octombrie-decembrie 1994

lingvistice (Rezoluția 47/135), din 18 decembrie 1992 și Recomandarea 1201 (1993) a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei cu privire la un protocol adițional la Convenția Europeană a drepturilor omului, referitor la drepturile minorităților naționale.

Prin tratat părțile convin expres că Recomandarea 1201 nu se referă la drepturi colective și nu obligă părțile contractante să acorde persoanelor respective dreptul la un statut special de autonomie teritorială bazată pe criteriile etnice.

Părțile stabilesc o serie de principii ce au ca scop protecția identității etnice, culturale, lingvistice și religioase a celor două minorități: principiul egalității depline și reale între persoanele aparținând minorității și cele aparținând majorității din cele două state, în fiecare parte; principiul liberei exprimări; principiul libertății de menținere și de dezvoltare a identității etnice, culturale, de limbă și religioase; principiul interdicției practicilor de asimilare forțată; principiul liberului acces la treburile publice în cadrul statului de cetățenie, ș.a. Părțile au dreptul de a se adresa prin petiții către autoritățile competente, utilizând procedurile legale, atunci când consideră că i-au fost încălcate drepturile protejate prin articolul 13 al tratatului.

Distinct se menționează la articolul 13(6) că părțile recunosc dreptul de asociere a persoanelor aparținând minorităților, constatând că printre formele de exercitare ale acestuia se numără organizații, asociații, institute și așezăminte de învățământ, culturale sau religioase.

Aspecte privitoare la interpretare a tratatului. Se poate observa cu ușurință asemănarea dintre tratatul româno-ungar și tratatul româno-ucrainean în ce privește referirile efectuate la respectarea anumitor documente internaționale, și anume cele amintite mai sus, legate de protecția minorităților, precum și alte documente internaționale încheiate la nivel internațional și care sunt amintite îndeosebi în preambulul tratatului.

Așa cum se amintește în doctrină²¹ și se consacră de Convenția de la Viena privind dreptul tratatelor (1969), orice tratat „trebuie să fie interpretat cu bună credință potrivit sensului obișnuit ce urmează a fi atribuit termenilor tratatului în contextul lor și în lumina obiectului și scopului său”²². De aceea,

²¹ Vezi V., Duculescu, *op.cit.*, p.185.

²² Articolul 31pct.1

referirea în cuprinsul tratatului la angajamentul de a respecta Recomandarea 1201 (1993)²³ trebuie interpretată în sensul specificat de părți, adică sub rezerva că aceasta „nu se referă la drepturi colective și nici nu obligă părțile să acorde persoanelor respective dreptul la un statut special de autonomie teritorială bazată pe criterii etnice”²⁴.

Cele patru documente internaționale la care face referire articolul 13 (Convenția-cadru a Consiliului Europei, Documentul Reuniunii de la Copenhaga, Declarația Adunării Generale, Recomandarea 1201 (1993)), sunt asumate juridic de către părțile tratatului, iar interpretarea și aplicarea acestora trebuie efectuată prin raportarea la principiile generale prevăzute îndeosebi la articolul 2 din tratat și prin raportarea la celelalte prevederi cuprinse în tratat.

Rezonanța tratatului în diverse medii politico-sociale. Nu de puține ori renumiți oameni de istorie, politici și juriști au arătat că încheierea tratatului în forma existentă astăzi constituie una dintre marile acțiuni externe de după 1989 păgubitoare pentru poporul român, condamnându-se îndeosebi politica de „sacrificii istorice” ce a stat la baza lui. În ciuda acestui fapt, există unii care consideră neîntemeiată poziția sus amintită, reprezentativ în acest sens fiind fostul ministru al afacerilor externe, Adrian Severin, sub „tutela” căruia s-au desfășurat o parte din negocierile la tratat și totodată, s-a încheiat tratatul. Domnia sa afirmă că „Perplexitatea sporește dacă se analizează cu luciditate conținutul și efectele tratatului. Nici un drept pe care România îl avea ori credea că îl are înainte de încheierea tratatului nu s-a stins în temeiul lui”²⁵. Îndeosebi se insistă de către acesta asupra faptului că încheierea tratatului a fost primită cu deosebită satisfacție de

²³ Această Recomandare a întâlnit o cuprinzătoare abordare din partea oamenilor politici și a specialiștilor în dreptul internațional, îndeosebi datorită dispozițiilor cuprinse la articolul 11 al său, care prevede: „În regiunile în care sunt majoritare, persoanele aparținând unei minorități naționale au dreptul de a dispune de autorități locale sau autonome proprii sau de a avea un statut special, corespunzător cu situația istorică și teritorială specifică și conform cu legislația internă a statului”.

²⁴ Profesorul Duculescu se referă la prevederea identică cuprinsă în Anexa la tratatul româno-ungar, constatând că este vorba de o interpretare autentică, convenită la nivel înalt între părți, într-o asemenea situație o interpretare contrară nefiind posibilă – *op.cit.*, pag. 185.

²⁵ A se vedea articolul lui Adrian Severin *De la teama și frustrare la ostilitate*, publicat în *Lumea Magazin*, nr. 11, 2004.

comunitatea internațională, aspect foarte adevărat. Însă, cu siguranță un tratat de bună vecinătate și cooperare nu putea fi primit altfel de comunitatea internațională. Totuși, semnificația unui tratat nu se reduce la aprecieri de natură generică, ignorându-se dispozițiile de fond și, cu atât mai mult, fiind vorba de o înțelegere bilaterală, nu pot fi ignorate interesul național și efectele în planul dreptului intern. Apreciind doar afirmația „nici un drept pe care România îl avea ori credea că îl are înainte de încheierea tratatului nu s-a stins în temelul lui”, o găsim greșită în principal prin omisiunea considerației că tratatul *consolidează* o situație de fapt născută prin violarea dreptului internațional, referindu-ne la luarea în stăpânire de către Ucraina a insulei Șerpilor, chiar dacă se pot opune și alte argumente.

Acordul adițional la tratat. Îndeosebi sunt relevante mențiunile de la pct.1 al acordului adițional, încheiat prin schimb de scrisori, deoarece se referă la principiile ce vor sta la baza încheierii tratatului privind regimul frontierei de stat, pe care părțile convin să îl încheie nu mai târziu de doi ani de la data intrării în vigoare a tratatului de bună vecinătate. În acest sens părțile stabilesc ca în privința frontierelor să se aplice *principiul succesiunii statelor*. Drept consecință „proclamarea independenței Ucrainei nu afectează frontiera de stat existentă între România și Ucraina, așa cum a fost definită și descrisă în Tratatul din 1961 privind regimul frontierei de stat româno-sovietice și în documentele de demarcare corespunzătoare, valabile la 16 iulie 1990, la data adoptării Declarației privind suveranitatea de stat a Ucrainei”. Semnificativă este și dispoziția cuprinsă la pct.3 din acordul adițional, în conformitate cu care guvernele celor două state convin „să încheie un Acord privind întărirea încrederii și securității în zone adiacente frontierei de stat comune, în cadrul căreia, între altele Ucraina se va angaja să nu amplaseze mijloace militare ofensive pe Insula Șerpilor, care aparține Ucrainei, potrivit punctului 1 de mai sus”.

Acordul mai conține și dispoziții referitoare la delimitarea zonelor de interes a celor două state la Marea Neagră, dispoziții pe care le-am amintit deja și asupra cărora vom reveni.

Tratatul între România și Ucraina privind regimul frontierei de stat româno-ucrainene, colaborarea și asistența

mutuală în probleme de frontieră²⁶. Referindu-ne la acest tratat ne vom opri doar asupra unor dispoziții de principiu ori pe care le considerăm relevante pentru subiectul deschis. În special, articolul 1 din tratat se referă la traseul liniei frontierei de stat, sens în care se stabilește că „Frontiera de stat între România și Ucraina trece pe teren astfel cum este definită și descrisă în Tratatul dintre Guvernul Republicii Populare Române și Guvernul Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste privind regimul frontierei de stat româno-sovietice, colaborarea și asistența mutuală în probleme de frontieră, semnat la București, la 27 februarie 1961, precum și în toate documentele de demarcare corespunzătoare, hărțile frontierei de stat între fostele Republica Populară Română și Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, procesele verbale ale semnelor de frontieră cu schițele crochii, anexele corespunzătoare și completările la acestea, precum și în documentele verificărilor traseului liniei frontierei de stat în vigoare între fostele Republica Populară Română/Republica Socialistă România și Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste la 16 iulie 1990 – data adoptării Declarației privind suveranitatea de stat a Ucrainei, și în completările și anexele la documentele de demarcare menționate mai sus care pot fi încheiate între părțile contractante în perioada de valabilitate a prezentului tratat.

Cu excepția aceluși sector al liniei de frontieră de stat definită mai sus, care trece de la punctul nordic de întâlnire a frontierelor de stat a României, Ucrainei și Republicii Moldova până la punctul sudic de întâlnire a frontierelor de stat ale acestor state.

Și se continuă, de la semnul de frontieră nr. 1439(baliză) pe limita exterioară a mării teritoriale a Ucrainei din jurul insulei Șerpilor până la punctul cu coordonatele 45° 05'21" latitudine Nordică și 30°02'27" longitudine estică, care este punctul de întâlnire cu frontiera de stat a României care trece pe limita exterioară a mării sale teritoriale. Marea teritorială a Părților Contractante, măsurată de la liniile de bază, la punctul de intersecție a limitelor exterioare ale acesteia va avea, în permanență, lățimea de 12 mile marine.

În cazul în care se va constata existența unor modificări obiective ca urmare a unor fenomene naturale care nu sunt legate de

²⁶ Semnat la Cernăuți, la 17 iunie 2003 și intrat în vigoare la 27 mai prin schimbul instrumentelor de ratificare (Mamaia).

activități umane și care vor face necesară schimbarea acestor coordonate, Comisia mixtă de frontieră va întocmi noi procese verbale.

Linia frontierei de stat, pe întreaga sa întindere, va rămâne nemodificată, dacă părțile contractante nu vor conveni altfel.

Întocmirea noilor documente privind frontiera de stat nu reprezintă o revizuire a frontierei existente între România și Ucraina”.

În capitolul VII, intitulat *dispoziții finale* se arată că „Tratatul sau oricare din dispozițiile sale nu pot fi interpretate ca prevăzând schimbarea liniei frontierei de stat dintre Părțile contractante, așa cum este ea definită și descrisă în prezentul tratat.

Divergențele privind interpretarea și aplicarea prezentului Tratat se rezolvă pe cale diplomatică” - articolul 37.

În legătură cu contextul pe care trebuie să se așeze interpretarea efectuată este foarte utilă norma cuprinsă la articolul 38, potrivit căreia: „Dispozițiile prezentului tratat nu afectează drepturile și obligațiile Părților Contractante rezultate din tratatele internaționale bilaterale sau multilaterale la care acestea sunt parte, precum și din acquis-ul comunitar relevant al Uniunii Europene”.

În legătură cu respectarea de către părți a tratatului unul din evenimentele tensionate dintre cele două state îl constituie amplasarea de către Ucraina pe brațul Chilia al Dunării, în apele teritoriale românești, a unor balize²⁷ în zona de construcție a canalului Băstroe. Cu acest prilej, la solicitarea Ucrainei se execută lucrări de amenajare a cursului de apă, în zona de intrare în canalul Băstroe. Amplasarea balizelor și executarea acestor lucrări apare ca fiind ilicită în raport cu prevederile Tratatului privind regimul de frontieră și cele ale Acordului româno-ucrainean privind cooperarea în domeniul gospodăririi apelor de frontieră, deoarece lipsește condiția consimțământului părții române. Necesitatea consimțământului părții române este cerută dacă avem în vedere că ambele state recunosc principiile Cartei ONU și a altor documente internaționale, cu consecința primordialității dreptului internațional asupra dreptului intern, aspect coroborat cu prevederile actelor internaționale bilaterale amintite în conformitate cu care este necesară consultarea prealabilă a celeilalte părți ori de câte ori se execută lucrări de natură să aducă modificări regimului apelor de frontieră, îndeosebi albia acestor ape neputând fi modificată

²⁷ Balizele marchează intrarea în canalul Băstroe a vaselor care circulă pe brațul Chilia

unilateral. La un nivel mai general, conduita părții ucrainene vine în contradicție cu obligația de *bona fide* și cu principiul bunei vecinătăți. Spre exemplu, la articolul 7 pct. 2 din Tratatul privind regimul de frontieră se stabilește regula că „fixarea semnelor de frontieră suplimentare se face în comun de către organele corespunzătoare ale Părților Contractante, cu participarea experților”. De asemenea, articolul 12 pct. 6 din tratatul de frontieră stabilește: „Realizarea pe apele de frontieră sau pe malurile acestora a oricăror construcții care pot provoca modificarea albiei acestor ape sau a regimului lor de scurgere se efectuează în conformitate cu înțelegerile bilaterale în vigoare”. Ba mai mult, din interpretarea dispozițiilor tratatului de frontieră transpare fixat o regulă, pe care o vom denumi „principiul integrității apelor de frontieră”. Sunt semnificative în acest sens dispozițiile pct. 5 al articolului 12: „Situația și direcția apelor curgătoare de frontieră trebuie, pe cât posibil, să rămână neschimbate. În acest scop, Părțile Contractante vor lua, de comun acord, măsurile necesare pentru îndepărtarea obstacolelor accidentale care ar putea provoca schimbarea albiei râurilor, pâraurilor și canalelor de frontieră. Cheltuielile pentru efectuarea lucrărilor comune se împart în mod egal între Părțile Contractante, dacă acestea nu convin altfel”. La punctul 8 se specifică regula: „Scurgerea naturală a apei din apele de frontieră curgătoare și din regiunile contigue lor inundabile în timpul creșterii apelor nu poate fi schimbată sau îngreunată în detrimentul celeilalte părți contractante prin construirea sau reconstruirea unor instalații sau construcții pe apă și pe maluri”.

Partea română a comunicat autorităților ucrainene că *amplasarea balizelor* pe Dunăre constituie o conduită ilicită a Ucrainei întrucât astfel de situații pot fi angajate doar pe baza hotărârilor Comisiei mixte de frontieră româno-ucrainene, care trebuia constituită în maximum trei luni de la intrarea în vigoare a Tratatului de frontieră între România și Ucraina (27 mai 2004). În absența acestei comisii problema amplasării balizelor poate fi rezolvată doar prin dialog bilateral.

Situația litigioasă dintre România și Ucraina înaintată Curții Internaționale de Justiție²⁸. În 1997, după un proces complex de negocieri, România și Ucraina au convenit la încheierea a două instrumente juridice. Acestea sunt *Tratatul*

²⁸ Aspectele sunt evidențiate potrivit aplicației înaintate Curții Internaționale de Justiție de Guvernul României

*privind relațiile de cooperare și bună-vecinătate dintre România*²⁹ și Ucraina și *Acordul adițional*³⁰, ambele intrând în vigoare la 22 octombrie 1997. Pe baza acestor înțelegeri, cele două state și-au asumat **obligația** de a încheia un tratat privind regimul frontierei de stat dintre România și Ucraina, precum și **obligația** de a încheia un acord privind delimitarea platoului continental și a zonei economice exclusive a celor două state în Marea Neagră. Este de menționat că Acordul adițional prevede principiile și procedurile ce vor fi utilizate pentru delimitarea platoului continental și a zonelor economice exclusive ale celor două state în Marea Neagră, precum și consacră posibilitatea ca delimitarea să se realizeze de Curtea Internațională de Justiție. Atât Tratatul cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare între România și Ucraina, precum și Acordul adițional au fost înregistrate de către România la Secretariatul ONU, în conformitate cu articolul 102 din Carta Națiunilor Unite³¹.

Între 1998 și 2004, au fost ținute 24 de runde de negocieri având ca temă stabilirea delimitării frontierei maritime. Cu toate acestea, nu a fost obținut nici un rezultat și nu a fost încheiat nici un acord de delimitare a zonelor maritime în Marea Neagră. Ca urmare pentru a se înlătura prelungirea la nesfârșit a acestor negocieri fără nici un rezultat, Partea română a considerat că este cazul să reclame disputa pentru a fi soluționată de Curtea Internațională de Justiție. România a cerut Curții să stabilească delimitarea platoului continental și a zonelor economice exclusive ale celor două state în Marea Neagră și în acest scop să stabilească o singură frontieră maritimă.

În ce privește Jurisdicția Curții Internaționale de Justiție. Potrivit articolului 4 (h) din Acordul adițional „În situația în care aceste negocieri nu vor duce la încheierea sus amintitului acord într-un termen rezonabil, dar nu mai mult de 2 ani de la începerea acestora, Guvernul României și Guvernul Ucrainei au convenit ca problema delimitării platoului continental și a zonelor economice exclusive să fie soluționată de Curtea Internațională de Justiție a ONU, la cererea oricăreia din Părți, cu condiția intrării în vigoare a Tratatului privind regimul frontierei de stat dintre

²⁹ semnat la Constanța la 2 iunie 1997.

³⁰ încheiat prin schimb de scrisori între miniștri afacerilor externe ale celor două state.

³¹ Treaty on the Relations of Good Neighbourliness and Co-Operation between Romania and Ukraine (with exchange of letters), Constanța, 2 iunie 1997: 2159 United Nations Treaty Series 335.

România și Ucraina. Cu toate acestea, Curtea Internațională de Justiție a O.N.U. va putea examina cererea referitoare la delimitarea platoului continental și a zonelor economice exclusive, înainte de intrarea în vigoare a Tratatului privind regimul frontierei de stat, dacă va constata că întârzierea intrării în vigoare a acestuia s-a produs din vina celeilalte Părți³².

Negocierile pentru Acordul de delimitare a platoului continental și a zonei economice exclusive a României și Ucrainei au depășit cu mult perioada de 2 ani precizată de articolul 4(h). În plus, tratatul la care se face referire în cuprinsul Acordului adițional – Tratatul dintre România și Ucraina cu privire la regimul frontierei de stat româno-ucrainiene, colaborare și asistență mutuală în probleme de frontieră – a fost semnat la Cernăuți, la data de 17 iunie 2003 și a intrat în vigoare la 27 mai 2004, data schimbului de instrumente de ratificare.

Ca urmare, fiind îndeplinite cele două condiții prevăzute la articolul 4 (h) din Acordul adițional, Curtea are competență jurisdicțională asupra disputei dintre România și Ucraina în conformitate cu articolul 36(1) din Statutul³³ său.

Motivele juridice pe care România își întemeiază cererea. Dreptul aplicabil pentru rezolvarea disputei este determinat de dispozițiile relevante cuprinse în Acordul adițional încheiat în 1997 și de Convenția privind dreptul mării încheiată la Montego Bay în 1982 (UNCLOS), la care sunt părți atât România cât și Ucraina, precum și de alte instrumente juridice ce obligă cele două părți. În special, Acordul adițional din 1997 prevede la articolul 4 că cele două state vor aplica în procesul de delimitare următoarele:

- a). „Principiul încorporat în art.121 al Convenției ONU cu privire la Dreptul Mării, din 10 decembrie 1982, așa cum acesta este aplicat în practica statelor și în jurisprudența internațională;
- b) Principiul liniei de echidistanță în zonele de delimitat unde țărmurile sunt limitrofe și principiul liniei mediane în zonele unde țărmurile sunt față în față;

³²Este o practică internațională generală includerea în înțelegerile internaționale a unor clauze prin care părțile convin ca disputele să fie rezolvate printr-una sau mai multe metode de rezolvare pașnică a conflictului – asemenea clauze sunt cunoscute sub denumirea de clauze jurisdicționale.

³³ Potrivit paragrafului 1 al art. 36 din Statutul Curții Internaționale de Justiție „jurisdicția Curții se referă la toate cazurile aduse în fața sa de către părți și la toate chestiunile special menționate în Carta Națiunilor Unite sau în tratatele sau convențiile în vigoare”.

- c) Principiul echității și metoda proporționalității, așa cum acestea sunt aplicate în practica statelor și în hotărârile instanțelor internaționale cu privire la delimitarea platoului continental și a zonelor economice exclusive;
- d) Principiul potrivit căruia nici una din Părțile Contractante nu va contesta suveranitatea celeilalte Părți Contractante asupra oricărei părți din teritoriul acesteia adiacentă zonei de delimitat;
- e) Principiul luării în considerare a circumstanțelor speciale din zona de delimitat.”

Ca urmare, Acordul adițional constituie *lex specialis* pentru cele două state, iar delimitarea solicitată Curții trebuie efectuată în conformitate cu cele cinci principii enumerate de articolul 4 din Acordul adițional.

România consideră că metoda de delimitare a zonelor maritime în dispută din Marea Neagră, precum și frontiera astfel stabilită, propusă de către Ucraina în timpul negocierilor nu corespunde cu prevederile relevante din Acordul adițional și care vor fi aplicabile în cauză. Totodată, Ucraina în acest mod, nu a respectat articolul 4 din Acordul adițional. Mai mult, poziția Ucrainei nu este conformă cu ideea unei soluții echitabile pentru ambele părți - exigență cerută de articolele 74 și 83 din Convenția din 1982.

La data de 13 septembrie 2004 România a solicitat³⁴ Curții Internaționale de Justiție să stabilească, în conformitate cu dreptul internațional și în special pe baza criteriilor stabilite în articolul 4 din Acordul adițional, o singură frontieră maritimă între platoul continental și zonele economice exclusive ale celor două state în Marea Neagră.

Situația litigioasă privitoare la Canalul Băstroe. Probabil că tensiunile dintre România și Ucraina au escaladat în ultimii 2 ani în condițiile în care Ucraina a început *edificarea Canalului navigabil Băstroe*, lucrări care sunt potențial periculoase pentru ecosistemul Deltei Dunării. România nu a fost consultată cu privire la edificarea unui asemenea canal și nici cu privire la începerea lucrărilor, de altfel motive în plus de nemulțumire. România a început imediat după luarea la cunoștință despre începerea lucrărilor la canalul Băstroe demersuri la nivel bilateral

³⁴ Pe baza competențelor sale, Guvernul României i-a desemnat pe domnii Bogdan Aurescu – secretar de stat în MAE – și Cosmin Dinescu – director general în MAE – agentul, respectiv coagentul în cauza România versus Ucraina, privind delimitarea platoului continental și a zonelor economice exclusive dintre România și Ucraina în Marea Neagră.

și internațional pentru aprecierea legalității edificării canalului și pentru sistarea lucrărilor demarate. Cu toate că susținerile României converg înspre a sublinia ilicitatea conduitei Ucrainei prin demersurile de edificare pe care le face, reprezentanții acestui din urmă stat susțin că „România are trei căi navigabile și credem că este corect ca și Ucraina să beneficieze de una, fapt pentru care specialiștii au apreciat canalul Bâstroe drept o soluție admisibilă în procesul de protecție a mediului. Am încercat să ajungem la un compromis, să găsim acea linie de demarcație, de a înțelege ambele interese, dar dacă partea română dorește un proces la Haga ne vom susține în continuare interesele”³⁵.

Dincolo de interesele naționale ale celor două state vecine, este important de identificat interesul comunității internaționale de a apăra valori considerate de importanță crucială prin norme internaționale în domeniul protecției mediului înconjurător, care au valoare imperativă. De asemenea, nu se poate neglija contextul european și cadrul de colaborare între toate statele riverane la Dunăre, și nu în ultimul rând la Marea Neagră, avându-se în vedere că deschiderile cursurilor de apă navigabile la Dunăre deschid căi noi către Marea Neagră.

Rezonanța Canalului la nivel internațional. Relevant este faptul că știrea despre edificarea canalului navigabil a resuscitat toate organismele internaționale guvernamentale și neguvernamentale ce activează în domeniul protecției mediului, și nu numai. S-a exprimat îngrijorarea față de impactul lucrărilor, atât la nivelul Comisiei Europene în mod direct, prin președintele Romano Prodi, cât și la nivele specializate ale acesteia – Cathrine Day, în calitate de deținătoare a președinției Comisiei de la Viena pentru Protecția Dunării, a solicitat în numele Comisiei Europene să se stopeze lucrările la Canalul Bâstroe până la realizarea unui studiu complet de impact asupra mediului din Delta Dunării.

Deși Ucraina a prezentat un studiu de impact, efectuat prin dispoziția sa unilaterală, totuși România și Statele Unite au solicitat autorităților Ucrainei să efectueze o nouă evaluare privind impactul acestei construcții asupra mediului.

La nivelul organismelor neguvernamentale³⁶ de protecție a mediului s-au formulat critici cu privire la realizarea Canalului.

³⁵ Vezi www.anaconda.ro/world/bystroerelarticles.htm

³⁶ De exemplu, World Wildlife Fund, Birdlife International, Centrul de Consultanță Ecologică-Galați, Institutul Delta Dunării-Tulcea, Fundația Anaconda, Green Cross Romania etc.

Documente juridice internaționale incidente în cauză. Avându-se în vedere că interesele litigioase, ivite din situația sus menționată creată prin edificarea Canalului Bâstroe, se localizează la diferite nivele (bilateral, regional și mondial), prevederi ce urmează a fi incidente pentru clarificarea situației le vom întâlni cuprinse atât în tratate bilaterale, precum și regionale ori cu vocație universală. La nivel bilateral, îndeosebi sunt relevante prevederile acordurilor³⁷ încheiate de România la nivel de stat, dar și la alte nivele, vizând cooperarea în zonele de frontieră, protecția mediului acvatic, a faunei ș.a. De asemenea, la nivel multilateral îndeosebi sunt relevante următoarele instrumente juridice: Convenția privind cooperarea pentru protecția și utilizarea durabilă a fluviului Dunărea, încheiată la Sofia, la 29 iunie 1994.

Concluzii.

Relațiile României cu țara vecină, Ucraina, sunt așezate într-un cadru juridic *substanțial*, creat prin încheierea Tratatului cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare dintre România și Ucraina, semnat la Constanța la 2 iunie 1997. Dincolo de aspectele controversate ale acestui tratat, el își păstrează utilitatea internațională în sensul dorit de părți, dar și subliniat de comunitatea internațională: rămâne un instrument juridic de stabilitate și menținere a păcii și securității zonale și promovare a prieteniei între cele două popoare. Primordial în aplicarea tratatului și implementarea dispozițiilor sale este că *interesele naționale* ale celor două state-părți, în special ale României, implică o *gestionare juridică pe principiile și direcțiile stabilite de Uniunea Europeană*, iar într-un cadru mai general, se poate afirma că relațiile de bună vecinătate atât de necesare oricărui stat, se întemeiază *pe principiile general recunoscute ale dreptului internațional*. Ca aspect particular, disputa României privitoare la delimitarea platoului continental și a zonei economie exclusive constituie o problemă ce se va rezolva în principal prin prisma principiilor și normelor dreptului tratatelor internaționale și ale dreptului mării; totodată, implicit se subliniază efectivitatea instituțiilor internaționale, îndeosebi având în vedere activitatea Curții Internaționale de Justiție investită cu soluționarea cauzei.

³⁷ De exemplu, Acordul dintre Guvernul României și Guvernul Ucrainei privind cooperarea în domeniul gospodăririi apelor de frontieră, semnat la Galați, la 30 septembrie 1997.

Istoriografia Antichității Târzii. Retorică și istorie: Tradiția literară latină

Adrian Husar

The Late Antiquity Historiography. Rhetoric and history: Latin Literary Tradition

Abstract

As we know, the historiographical sources have a different assessment extent. For late imperial age, antique literary sources remain of major importance, although they reveal only vaguely regional particularities. Those antique writings which have been preserved up to our times are used like direct and often unique sources, treasured for the precious amount of information they put forward about late imperial age. Beside the historiographical writings, of major use are belletristic works and the essays written during the epoch we intend to scrutinize, because they display the general frame, introducing us in that epoch's ambiance much more vividly than any archeological or epigraphically sources would ever succeed.

There are quite a lot of antique authors who may provide us with information in what our topic is regarded. The literary sources are rich and complex but the information they grant access to is of unpredictable value. Among them we distinguish between "Pagan" and Christian literature which primarily expresses a new mentality and ideology. In the late imperial age rhetoric continued to be omnipresent in both Christian and Pagan literature.

Sursele cunoașterii istorice au –cum bine se știe– o pondere diferită. Pentru epoca imperială târzie, izvoarele literare antice rămân primordiale, chiar dacă ele reflectă arareori specificitățile zonale. Asemenea scrieri antice sunt utilizate ca izvoare directe și adesea unice pentru numeroase aspecte ale epocii imperiale târzii. Alături de lucrările din domeniul istoriei, utile sunt și operele beletristice sau eseurile, scrise în epoca pe care dorim să o analizăm – ele înfățișează cadrul general și reușesc să ne introducă în atmosfera epocii, ceea ce nici izvoarele arheologice, nici cele epigrafice nu pot realiza vreodată.

Autorii antici, care pot fi invocați în legătură cu problematica noastră, sunt relativ numeroși. Izvoarele literare sunt bogate și complexe¹, însă informația transmisă este de valoare diferită². Între acestea distingem literatura „păgână” și cea creștină care exprimă, în mare măsură, o mentalitate și o ideologie nouă. În epoca imperială târzie, retorica a continuat să marcheze întreaga literatură, creștină și păgână³.

Literatura „păgână”. Tradiția biografică inițiată de Suetonius⁴ persistă ca mod de redare a istoriei romane până în Antichitatea Târzie. Genul este ilustrat de *corpus*-ul de biografii cunoscut sub numele de *Historia Augusta*⁵. Această tradiție biografică latină a secolului IV este reprezentată de breviarile scrise de Aurelius Victor, Eutropius și Rufius Festus, precum și de menționata compilație care este *Historia Augusta*.

Scrierea intitulată generic *Caesares/Liber de Caesaribus*⁶ a lui Sextus Aurelius Victor⁷ este cea mai timpurie din această serie, ea fiind redactată în jur de 360, în timpul domniei împăratului Iulianus. Acest compendiu al istoriei imperiale cuprinde biografiile împăraților de la Augustus la Constantius II. Sex. Aurelius Victor a parcurs, în pofida originii sale modeste, o frumoasă carieră politică⁸, ajungând în 361 *consularis Pannoniae Secundae* – sub Iulianus –, iar în 389 *praefectus Urbis* și *iudex sacrarum cognitionum* – sub Theodosius I. Deși *homo*

¹ Pentru o orientare rapidă: M. Mass (ed.), *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook*, London & New York, 2000.

² Mazzarino 1966.

³ Cameron 1991; J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, Ann Arbor, 1995.

⁴ Începând cu Suetonius, istoriografia latină se îndepărtează tot mai mult de modelul analitic-cronologic, reprezentat de Titus Livius și Tacitus, orientându-se către biografie ca mod de redare a istoriei. Istoria romană este percepută de acum în principal prin prisma biografiilor împăraților.

⁵ *Scriptores Historiae Augustae* (ed. E. Hohl. Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecerunt C. Samberger et W. Seyfarth), vol. I-II, Leipzig, 1965; *Istoria Augustă*, București, 1971 (trad. V. Popescu, C. Drăgulescu).

⁶ Titlul complet, așa cum apare el în manuscrise este *Aurelii Victoris historiae abbreviatae ab Augusto Octaviano, id est a fine Titi Livii, usque ad consulatum decimum Constantii Augusti et Iuliani Caesari tertium*, cf. ediția Pichlmayr, 1970, p. 77.

⁷ J. Schlumberger, *Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts*, München, 1974; H. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*, Liverpool, 1984; Cizek 1994, p. 744-748.

⁸ PLRE, I, p. 960, nr. 13; H. Bird, *op. cit.*, p. 7 sqq.

novus, Victor se atașase de idealurile elitei senatoriale⁹, în funcție de care îi va și prezenta pe diferiții împărați¹⁰. În afară de acest „filtru” prin care înfățișează istoria Romei, Aurelius Victor face din breviarul său și o lucrare moralizatoare, uneori chiar filosofică¹¹. O altă caracteristică a acestui breviar este preocuparea aproape exclusivă a lui Victor pentru evenimentele interne din istoria Imperiului – cu precădere pentru cele petrecute la Roma – lăsând aproape deoparte evenimentele externe și istoria provincială.

Aurelius Victor a fost istoricul roman care a înțeles că adevărata criză a Imperiului a început după moartea lui Severus Alexander (235). Epitomatorul remarcă, pe bună dreptate, că împărații care au urmat tânărului cezar „au prăvălit starea romană ca pe o prăpastie”¹². Până atunci, virtutea „ca un zid de apărare” blocase capriciile sortii; după aceea a biruit viciul¹³. De asemenea, Aurelius Victor sesizează mutațiile petrecute în sistemul instituțional ca urmare a excluderii senatorilor din „guvernul” imperial¹⁴.

La scurt timp după ce Aurelius Victor și-a elaborat compendiul, va apărea o altă lucrare de aceeași factură – *Breviarul* lui Eutropius, redactat pe la 370¹⁵. Flavius Eutropius (cca. 316 – cca. 387) a beneficiat de o temeinică educație din partea retorilor Acacius din Caesarea și Libanios. A participat în 362 la expediția antipersană a împăratului Iulianus¹⁶, iar în 379 ajunge *magister memoriae* la curtea împăratului Valens, din însărcinarea căruia elaborează un compendiu de istorie romană. În 370 este proconsul al Asiei, dar în urma suspiciunii de a fi fost implicat într-un complot împotriva lui Valens¹⁷ este

⁹ E vorba de o serie de criterii pe care Victor la afișează în legătură cu cel care ocupă tronul Imperiului și care sunt în mare parte idealurile clasei senatoriale, cf. H. Bird, *op. cit.*, p. 28.

¹⁰ Gallienus este cel mai aspru judecat tocmai pentru îndepărtarea senatorilor din funcțiile militare – *De Caes.* 33, 34; 37, 5, 7.

¹¹ H. Bird, *op. cit.*, p. 100-103 remarcă o serie de *exempla* cu caracter moralizator.

¹² *De Caes.* 24, 9.

¹³ *De Caes.* 24, 11.

¹⁴ *De Caes.* 37, 5: *Abhinc militaris potentia convaluit ac senatui imperium creandique ius principis ereptum ad nostram memoriam, incertum, an ipso cupiente per desidiam an metu seu dissensionum odio.*

¹⁵ F.L. Müller (hrsg.), *Eutropii Breviarium ab Urbe condita*, Stuttgart, 1995, p. 1-5 (despre personalitatea lui Eutropius). A se vedea și Cizek 1994, p. 748-752.

¹⁶ Eutropius 10, 16, 1-3.

¹⁷ Amm. Marc., *Res gestae* 29, 1, 3, 6.

îndepărtat din viața publică. În schimb, împăratul Gratianus îl promovează *comes rerum privatum* (379) și mai apoi *praefectus praetorio Orientis* (380-381), pentru ca în cele din urmă Eutropius să ajungă consul în 387, împreună cu împăratul Valentinianus II¹⁸. *Breviarium ab Urbe condita* („Scurtă istorie de la întemeierea Romei”)¹⁹, în 10 cărți, este un compendiu al istoriei romane de la întemeierea Romei până la moartea lui Iovianus (364). Din punctul de vedere al cronologiei, împărțirea lucrării este inegală, ceea ce l-a determinat pe F. Müller să considere că aceasta e o reflecție a surselor utilizate²⁰. Cât privește modul de compoziție, în lucrarea lui Eutropius sunt destul de clar vizibile sursele utilizate, datorită metodei sale de lucru necritice, care presupune preluarea cât mai exactă a informațiilor, fără adaosuri personale sau transformări.

Cam din aceeași perioadă cu Eutropius datează și al treilea dintre breviariile menționate, cel al lui Rufius Festus – cunoscut și sub numele de Sextus Rufus –, ajuns *magister memoriae* în locul lui Eutropius, la îndepărtarea căruia se pare că a contribuit²¹. Lucrarea a cărui titlu păstrat în tradiția manuscrisă este *Breviarium rerum gestarum populi romani* („Scurtă istorie a poporului roman”)²², reprezintă un rezumat al istoriei romane de la începuturi până la Iovianus. Din introducere știm că lucrarea lui Festus a fost elaborată la ordinul lui Valens (364-378)²³ cu scopul de a-l informa asupra Imperiului pe care trebuia să-l conducă. Perioada redactării lucrării²⁴ este cuprinsă între pacea încheiată de împărat cu goții

¹⁸ R.S. Bagnall, A. Cameron et alii, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta, 1987, p. 273.

¹⁹ Flavius Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita*, Brăila, 1997 (ed. Gh.I. Șerban).

²⁰ F.L. Müller, *op. cit.*, p. 8.

²¹ Gh.I. Șerban, *op. cit.*, p. 7.

²² *The Breviarium of Festus, A Critical Edition with Historical Commentary*, by J.W. Eadie, London, 1967; Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1994.

²³ N. Lenski, *Valens and the Fourth Century Empire*, Diss. Princeton, 1995.

²⁴ Lucrarea a fost publicată în cadrul unui concurs de epitome patronat de împăratul Valens, cf. J.W. Eadie, *op. cit.*, p. 6; Cizek 1994, p. 752; M.-P. Arnaud-Lindet, *op. cit.*, p. XVI. Breviarul lui Festus trebuia să fie, conform instrucțiunilor lui Valens, destul de scurt pentru ca acesta, care nu avea o educație deosebită, să-l poată parcurge înaintea începerii expediției împotriva perșilor.

lui Athanarich (369)²⁵ și începutul expediției împotriva perșilor (370)²⁶. Cuprinsul breviarului lui Festus poate fi împărțit în două părți²⁷: prima constituie o prezentare a provinciilor Imperiului, de la vest la est (cu o pondere mai mare acordată zonei orientale a Imperiului), oferind în același timp informații succinte despre cucerirea și destinul fiecărei provincii; a doua parte –având o pondere mai mare în economia lucrării – cuprinde o istorie a evoluției relațiilor romano-persane de la Pompeius Magnus și Crassus până la Iulianus și Iovianus. Scopul lucrării e evidențiat de structura ei – conturarea unei imagini concise asupra istoriei Imperiului și îndeosebi asupra zonei și inamicului cu care Valens urma să se confrunte.

Cele trei lucrări menționate mai sus se încadrează în categoria breviarilor. Breviarul este unul din genurile specifice Antichității Târzii, venind în întâmpinarea nevoii de concizie a publicului cititor²⁸. Fiind concepute ca niște istorii abreviate ale Romei, aceste lucrări nu utilizează concomitent decât cel mult două surse – una principală și alta secundară²⁹.

Într-un studiu celebru publicat în 1884, Alexander Enmann a remarcat similitudinile dintre *Historia Augusta* și epitomatorii latini ai secolului IV – Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus și *Epitome de Caesaribus*³⁰. Majoritatea similitudinilor conduc la o sursă comună: este vorba de o serie de biografii imperiale de la Augustus la Constantin³¹ - intitulată în mod convențional „Istoria imperială a lui Enmann” (*Enmannische Kaisergeschichte*, prescurtat *EKG*). Această lucrare cu caracter biografic a fost redactată după sfârșitul domniei lui Constantin³² și a fost caracterizată de A. Enmann ca fiind o

²⁵ Amm. Marc. 27, 5, 7-9; Themistius, *Or.* 10, 130d; Zosimos 4, 11, 4. Cf. Heather 1991, p. 117-118; N. Lenski, *op. cit.*, p. 221-228.

²⁶ Amm. Marc. 27, 12, 10-12. Cf. R.C. Blockley, *East Roman Foreign Policy. Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*, Leeds, 1992, p. 30-39; D. Braund, *Georgia in Antiquity*, Oxford, 1994, p. 260-261.

²⁷ M.-P. Arnaud-Lindet, *op. cit.*, XVII-XIX.

²⁸ J.W. Eadie, *op. cit.*, p. 10 sq. Despre gustul publicului din epoca romană târzie a se vedea Amm. Marc., *Res gestae, Praef.* la capitolul 15.

²⁹ Pentru Eutropius, cf. F.L. Müller, *op. cit.*, p. 11. Pentru Festus, cf. M.-P. Arnaud-Lindet, XXI-XXIII.

³⁰ A. Enmann, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch de viris illustribus Urbis Romae*, în *Philologus Suppl.* IV, 1884, p. 337-501.

³¹ T.D. Barnes, *The Sources of the Historia Augusta*, Bruxelles, 1978, p. 93 sq.

³² Idem, *The Lost Kaisergeschichte and the Latin Historical Tradition*, în *BHAC* 1968/1969 (1970), p. 19 sqq arată că Aurelius Victor și Eutropius se inspiră

operă de bună calitate, scrisă după canonul biografiei clasice pe care îl întâlnim în esență la Suetonius³³. La rândul său, F. Leo a subliniat deosebirea dintre această lucrare și alte surse latine ale secolului IV, arătând că ne aflăm în fața a ceva mai mult decât o „biografie de divertisment”, mai exact a unei scrieri care este influențată de spiritul adevăratei istoriografii³⁴. În consecință, „Istoria imperială a lui Enmann” a fost utilizată de toți istoricii latini din secolul IV. T.D. Barnes și R. W. Burgess au explicat această utilizare generalizată prin faptul că *EKG* este singura sursă latină serioasă referitoare la secolul al III-lea³⁵.

Corpus-ul de biografii cunoscut sub numele de *Historia Augusta*³⁶ este lucrarea care a generat cea mai bogată literatură interpretativă, o serie de colocvii anuale începând din 1962 (*BHAC*) și chiar o ramură aparte a ceea ce se numește de obicei *Quellenforschung* (cercetarea izvoarelor, respectiv critica de text)³⁷. *Historia Augusta* constituie un caz aparte în peisajul istoriografiei latine a secolului IV. În aparență avem de-a face cu o serie de biografii imperiale, de la Hadrian (117-138) la Numerianus (283-284), redactate de șase autori – Aelius Spartianus, Iulius Capitolinus, Vulcarius Gallicanus, Aelius Lampridius, Trebellius Pollio și Flavius Vopiscus – la finele secolului III și începutul celui următor. H. Dessau, în 1889, a fost cel dintâi care a observat că *HA* nu este tocmai ceea ce pare³⁸, concluzionând că avem de-a face cu un singur autor, care se ascunde în spatele a șase pseudonime. Odată deschisă această cale a analizei critice a *HA*, discuțiile au continuat, aducând mereu noi elemente³⁹. Din aceste cercetări, inaugurate la finele sec. XIX, se desprinde imaginea unei opere aparte,

din *EKG* și pentru perioada Dioclețian –Constantin, plasând data redactării în jur de 337.

³³ A. Enmann, *op. cit.*, p. 440.

³⁴ F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*², Hildesheim, 1965, p. 305.

³⁵ T.D. Barnes, *The Lost Kaisergeschichte and the Latin Historical Tradition*, în *BHAC* 1968/1969 (1970), p. 41; R.W. Burgess, *Principes cum Tyrannis: Two Studies on the Kaisergeschichte and its Tradition*, în *Classical Quarterly* 43, 1993, 2, p. 493.

³⁶ Cf. *supra* nota 5.

³⁷ A. Chastagnol, *Histoire Auguste*, édition bilingue, Paris, 1994.

³⁸ H. Dessau, *Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae*, în *Hermes* 24, 1889, p. 337-392.

³⁹ *Cizek* 1994, p. 754-760.

redactată de un *grammaticus* – nu lipsit de cultură și dând dovadă chiar de un anume rafinament –, ilustrând o atmosferă specifică cercurilor intelectuale păgâne din vremea în care religia romană tradițională bătea deja în retragere⁴⁰. Continuă să intrige și astăzi modul în care acest personaj și-a compus lucrarea – totul pare făcut în glumă, cu intenția de a se amuza sau de a induce în eroare cititorii⁴¹.

Astăzi datarea *Historiei Augusta* este plasată într-un interval cronologic destul de restrâns: 395/396–404/406. Climatul religios este cel al unui păgânism în retragere, care nu mai vrea să triumfe ci doar să fie tolerat, atmosferă specifică mai ales după ultima tentativă păgână la nivelul politicii majore, bătălia de pe râul *Frigidus* (azi Wippach, la frontiera dintre Italia și Slovenia) din 5 septembrie 394⁴². Episodul cu principii copii din *Vita Tacit.* 6 nu are sens decât după moartea lui Theodosius I (395), când prezența pe tron a doi tineri suverani determină o serie de disfuncționalități⁴³. Limita superioară a datării e indicată de menționarea în *Vita Aureliani* 18,5–21,4 a uzanței consultării Cărților Sibiline înaintea unei bătălii, fapt care nu mai era posibil după distrugerea acestora în vremea lui Stilicho († 408)⁴⁴. De asemenea, orașele care vor constitui reședințe imperiale în Antichitatea Târzie sunt menționate de *HA* într-o poziție de inferioritate față de Roma. Din această listă lipsește însă Ravenna, ceea ce plasează redactarea operei înainte de stabilirea aici a curții imperiale de către Honorius (404)⁴⁵.

Maniera de compoziție a *HA* reprezintă elementul cel mai evident care o deosebește în peisajul literaturii biografice latine⁴⁶. Spre deosebire de predecesori –Suetonius și Marius Maximus, pe care îi ia drept modele –, epitomatorul își expune în *Vita Ael.* 1, 1 intenția de înfățișa separat de biografiile

⁴⁰ Th. Honoré, *Scriptor Historiae Augustae*, în *JRS* 77, 1987, p. 156-176.

⁴¹ *Straub* 1952, p. 15 sqq.

⁴² Orosius 7, 35. Cf. M. Springer, *Die Schlacht am Frigidus als quellkundliches und literaturgeschichtliches Problem*, în R. Bratoz (ed.), *Westillyricum und Nordostitalien in der Spätromischen Zeit*, Beograd, 1996, p. 45-93.

⁴³ *Histoire Auguste*, tome V/1, *Vies d'Aurélien et de Tacite*, texte établi et traduit par F. Paschoud, Paris, 1996, p. XV.

⁴⁴ F. Paschoud, *op. cit.*, p. XVI, nota 17.

⁴⁵ K.-P. Johné, *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie*, Berlin, 1976, p. 156-176; F. Martelli, *Onorio, Ravenna e la presa di Roma del 410*, în *Rivista Storica dell'Antichità* 11, 1981, p. 215-219.

⁴⁶ *Syme* 1971, p. 71 sq.

împăraților legitimi (biografiile „principale” – *Hauptviten*) și pe cele ale Caesarilor și uzurpatorilor (biografiile „secundare” – *Nebenviten*)⁴⁷.

Cât privește procedeele utilizate de compilator în lucrul cu sursele, R. Syme a remarcat că, mai întâi, sursa principală este scurtată – pentru a fi adaptată caracterului propriei creații –, apoi ea este completată, fie cu date luate din surse secundare, fie cu elemente provenite din propria imaginație⁴⁸. Amănunțele inventate de compilator au menirea fie de completa scena, fie de a da impresia unor cunoștințe mai vaste decât cele ale sursei folosite⁴⁹.

Sursa ultimelor biografii ale *HA* (de la Valerianus la Numerianus) pare a fi un izvor de factură occidentală, care prezintă caracteristicile specifice mediilor senatoriale păgâne de la finele secolului IV. W. Hartke a propus Analele senatorului Nicomachus Flavianus, un intelectual marcant al epocii lui Theodosius I, membru al elitei senatoriale păgâne din Roma, condamnat la moarte în ajunul bătăliei de pe râul Frigidus (394), ultima confruntare majoră între creștinism și păgânism⁵⁰.

Atât modul de compoziție cât și inovațiile aduse de autorul *Historiei Augusta* genului istoriei-biografie ilustrează originalitatea acestui *corpus*.

Dincolo de specificul breviariilor scrise de Aurelius Victor, Eutropius și Rufius Festus, precum și al menționatei compilații care este *Historia Augusta*, faptul că acestea se revendică de la o sursă comună (*EKG*) le imprimă unele trăsături comune. Cea mai pregnantă se referă la faptul că lucrările în discuție – și mai ales *Historia Augusta* – prezintă o puternică tentă senatorială. Aceasta se explică prin epoca în care au fost elaborate atât *EKG*, cât și breviariile în discuție.

Sfârșitul secolului IV este o perioadă în care aristocrația senatorială este din ce în ce mai mult împinsă la o parte din

⁴⁷Despre schema după care se ordonează biografiile imperiale, cf. Th. Mommsen, *Die Scriptores Historiae Augustae*, în *Hermes* 25, 1890, p. 243 sq.

⁴⁸ Syme 1971, p. 32 sq.

⁴⁹ F. Kolb, *Die literarischen Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, Bonn, 1987, p. 18.

⁵⁰ W. Hartke, *Geschichte und Politik im spätantiken Rom. Untersuchungen über die Scriptores Historiae Augustae*, Leipzig, 1940, p. 18 sqq. F. Paschoud, *Nicomaque Flavien et la connexion Byzantine (Pierre le Patrice et Zonaras): à propos du livre récent de Bruno Bleckmann*, în *Antiquité Tardive* 2, 1994, p. 76 sq consideră că *HA* l-a utilizat ca sursă pentru perioada 238-270 pe Dexippos, iar pentru perioada de după 270 pe Nicomachus Flavianus.

viața politică⁵¹. După ce odată cu perioada anarhiei militare armata devine factorul de decizie în Stat – care numește împăratul și hotărăște linia politică –, începând cu Gallienus (253/260–268) membrii ordinului senatorial sunt lipsiți de o componentă importantă a autorității lor, anume comanda militară⁵². Apoi, în timpul lui Dioclețian va fi instaurat un nou regim politic în care șeful statului ia toate deciziile importante, iar odată cu Constantin chiar și religia oficială a Statului roman începe să fie lăsată la o parte în favoarea creștinismului⁵³. Roma era sediul aristocrației conservatoare care mai târziu va evolua către o adevărată opoziție păgână⁵⁴. În aceste împrejurări aristocrația senatorială devine o clasă inactivă social, ale cărei singure preocupări rămân cele intelectuale.

Cu excepția unor efemere inițiative politice, activitatea intelectuală va constitui principala formă prin care senatorii își vor manifesta în Antichitatea Târzie opoziția față de noua ordine din societate⁵⁵. Atare opoziție – detectabilă în tradiția literară⁵⁶ – se manifestă prin: tratarea fiecărui împărat prin prisma relațiilor în care s-a aflat cu Senatul; exagerarea rolului jucat de Senat în alegerea împăraților; exaltarea vechii religii romane, a vechilor idealuri republicane și, implicit, ignorarea tinerei religii creștine; opoziția –de cele mai multe ori mascată– față de împărații creștini⁵⁷.

Pe lângă scrierile cu caracter biografic, Antichitatea Târzie a dat naștere și unor lucrări cu caracter analitic. Unica operă din această categorie care a ajuns până la noi este Istoria (*Res gestae/Rerum gestarum libri*)⁵⁸ lui Amminanus Marcellinus⁵⁹.

⁵¹ F. Paschoud, *Le tyran fantasm: variations de l'Histoire Auguste sur le thème de l'usurpation*, în F. Paschoud, J. Szidat (eds.), *Usurpationen in der Spätantike*, Stuttgart, 1997, p. 87-98.

⁵² H.-G. Pflaum, *Zur Reform des Kaisers Gallienus*, în *Historia* 25, 1976, p. 109 sqq.

⁵³ T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass., 1982, *passim*.

⁵⁴ Matthews 1975, p. 203-211.

⁵⁵ Mazzarino 1974-1980, p. 339-461; Matthews 1975.

⁵⁶ H. Peter, *Die Geschichtliche Litteratur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I und ihre Quellen*, I, Leipzig, 1897, p. 117 sqq, 137 sqq.

⁵⁷ K.P. Johne, *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie*, Berlin, 1976.

⁵⁸ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum libri qui supersunt* (ed. Carolus U. Clark adiuuantibus Ludouico Traube et Guilelmo Heraeo, vol. I: libri XIV-XXV, Berlin, 1910 [ed. alt. 1963] și vol. II: libri XXVI -XXXI, Berlin, 1915 [ed. alt. 1963]; Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, București, 1982 (traducere David Popescu). Cea mai recentă ediție: Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri*

Fiind o scriere organizată cronologic, *Istoria* lui Ammianus are o valoare mai mare decât breviariile amintite mai sus⁶⁰. Ca și celebrul retor Libanios, Ammianus era un grec din Antiochia Siriei. Deși grec, Ammianus a devenit un fervent patriot roman, devotat armatei și instituțiilor romane. Om de acțiune, ofițer în armata romană, Ammianus a câștigat o bogată experiență datorită unei biografii tumultuoase care l-a purtat în Apusul și în Răsăritul Imperiului⁶¹. După moartea tragică a lui Iulianus (363) –pe care, ca ofițer de carieră l-a însoțit în expediția antipersană⁶²–, Ammianus se retrage din armată și se stabilește în Antiochia natală. Ulterior, prin 382, pleacă la Roma unde –după cum aflăm dintr-o scrisoare a lui Libanios–, opera sa cunoaște un deosebit succes de public, cu prilejul recitațiilor.

Ammianus a intenționat să continue *Istoriile* lui Tacitus, scriind despre vremea trăită. A utilizat însă și documente, alte istorii, acte de arhivă, rapoarte ale guvernatorilor, precum și experiența personală⁶³. Opera lui Ammianus, *miles quondam et graecus*, relatează, în 31 de cărți, „faptele petrecute de la principatul lui Nerva până la moartea lui Valens”⁶⁴. Din aceste *Res gestae* s-au păstrat numai 18 cărți (XIV-XXXI) în care este înfățișată

qui supersunt, edidit W. Seyfarth, vol.I-II, Teubner, Stuttgart-Leipzig, 1999. A se vedea și R. Frakes, *Cross – References to the Lost Books of Ammianus Marcellinus*, în *Phoenix* 49, 1995, p. 232-246.

⁵⁹ Despre Ammianus, cf. R. Peter, *op. cit.*, p. 121 sqq; R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968, *passim*; Matthews 1989; Cizek 1994, p. 765 sq.

⁶⁰ A. Momigliano, *The Lonely Historian Ammianus Marcellinus*, în *idem, Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford, 1977, p. 127-140; G. Sabbah, *La méthode d'Ammien Marcellin. Recherches sur la construction du discours historique dans les Res Gestae*, Paris, 1978; J. Szidat, *Ammian und die historische Realität*, în J. den Boeft, D. den Hengst, H.C. Teitler (eds.), *Cognitio Gestorum. The Historiographic Art of Ammianus Marcellinus*, Amsterdam, 1992, p. 107-116; T.D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, Ithaca, Cornell University Press, 1998; Drijvers-Hunt 1999.

⁶¹ G.A. Grump, *Ammianus as a Military Historian*, Wiesbaden, 1975; F. Trombley, *Ammianus Marcellinus and the 4th Century Warfare*, în Drijvers-Hunt 1999, p. 17-28; Daan den Hengst, *Preparing the reader for war: Ammianus digression on siege engines*, în Drijvers-Hunt 1999, p. 29-38.

⁶² Amm. Marc. 23, 5, 7. Cf. M.F.A. Brok, *Der Perzische expeditie von Keizer Julianus volgens Ammianus Marcellinus*, Groningen, 1959; A. Marcone, *Il significato della spedizione di Giuliano contro la Persia*, în *Athenaeum* 57, 1979, p. 334-356; R. Smith, *Telling Tales: Ammianus' narrative of the Persian expedition of Julian*, în Drijvers – Hunt 1999, p. 89-104.

⁶³ Amm. Marc. 15, 1, 1.

⁶⁴ Amm. Marc. 31, 16, 9.

istoria Imperiului de la 353 până la 378, adică de la consolidarea domniei lui Constantius II până la dezastrul de la Hadrianopolis⁶⁵, în care și-a aflat moartea împăratul Valens.

Metodologic, a încercat să reconstituie evenimentele într-un context universal⁶⁶, raportându-se la fapte de seamă și nu la amănunte, articulând un discurs ce se dorea a fi imparțial (*incorrupta spectatrix*).

Istoria lui Ammianus este o pledoarie pentru întoarcerea la vechile virtuți romane⁶⁷ – la vechiul *mos maiorum* –, ideal asumat de Iulianus și apoi, la Roma, de cercul Nicomachilor. Încercând să identifice tot ce era „bolnav” (*aegrum*) sau „sănătos” (*validum*) în lume, Ammianus ajunge la concluzia că măreția Imperiului a fost erodată de slăbiciunile celor ce s-au lăsat pradă viciilor și libertinajului⁶⁸.

În prim-planul prezentării lumii romane sunt împărații, de priceperea (*capax imperii*) și vrednicia cărora depindeau liniștea, bunăstarea și fericirea tuturor. Istoricul formulează multe judecăți asupra îndatoririlor unui bun împărat. Într-o lume crudă și brutală, potrivit lui Ammianus împăratul trebuia să fie un luptător, înfruntând direct dușmanul, corp la corp, și nu numai un strateg; apărarea Imperiului împotriva invaziilor barbare trebuia să fie mai presus de toate⁶⁹. Însă dintre împărații din sfertul de veac cuprins în *Istoria* lui Ammianus numai Iulianus întruchipează modelul împăratului ideal. Ceilalți – Constantius II (337-361), Gallus Caesar (351-354), Valentinianus I (364-375) și Valens (364-378) – sunt, fiecare în felul lui, exemple negative, arătând cum nu trebuie să fie un împărat. Constantius II, un om mediocru, era stăpânit de cruzime, asemănându-se cu cei mai

⁶⁵ Th.S. Burns, *The Battle of Adrianople: A Reconsideration*, în *Historia* 22, 1973, p. 336-345; Heather 1991, p. 142-147; H. Wolfram, *Die Schlacht von Adrianopel*, în *AAWW* 114, 1977, p. 227-250; Wolfram 1988, p. 124-128; U. Wanke, *Die Gotenkriege des Valens: Studien zu Topographie und Chronologie im unteren Donaauraum von 366 bis 378 n. Chr.*, Frankfurt/Main, 1990, p. 111-230; N. Lenski, *Initium mali romano imperio. Contemporary Reactions to the Battle of Adrianople*, în *TAPA* 127, 1997.

⁶⁶ Amm. Marc. 26, 5, 15; cf. R.C. Blockley, *Ammianus Marcellinus. A Study of his Historiography and Political Thought* [coll. Latomus 141], Bruxelles, 1975.

⁶⁷ Mazzarino 1988, p. 54 sq; F. Paschoud, “*Se non è vero, è ben trovato*”: *tradition littéraire et vérité historique chez Ammien Marcellin*, în *Chiron* 19, 1989, p. 37-54.

⁶⁸ Amm. Marc. 14, 6, 7. Cf. R. Blockley, *Ammianus Marcellinus: A Study of His Historical and Political Thought* [Coll. Latomus 141], Bruxelles, 1975, *passim*.

⁶⁹ D. Earl, *Moral and Political Tradition of Rome*, London, 1967, p. 113 sq; K. Rosen, *Ammianus Marcellinus*, Darmstadt, 1982, p. 123 sqq.

fioroși tirani⁷⁰. În contrast cu Constantius, Iulianus a fost cu adevărat „în stare să domnească” (*capax imperii*) și să asigure glorie Romei. *Gesta* lui Iulianus constituie centrul discursului istoriografic, piesa de rezistență a lui Ammianus. Iulianus „prin prudență era socotit un al doilea Titus, prin gloria războaielor foarte asemănător lui Traian, blând ca Antoninus Pius, iar prin înțelepciune și dorința de desăvârșire se potrivea cu Marcus Aurelius, pe care se străduia să-l imite în toate actele vieții sale”⁷¹. General redutabil, bun cârmuitor al Statului, tânărul împărat-filosof se bucura deopotrivă de dragostea armatei și a provinciilor. Mesajul lui Ammianus constă în preconizarea unei politici imperiale inspirate de programul politic și comportamentul lui Iulianus⁷²; cu singura deosebire că se recomandă evitarea intoleranței religioase⁷³.

Pe Valentinianus I (364-375)⁷⁴, istoricul îl acuză de invidie, ură și cruzime⁷⁵. Totuși, nu omite să menționeze vitejia cu care a apărat frontierele⁷⁶ și toleranța religioasă⁷⁷ de care a

⁷⁰ Amm. Marc. 15, 5, 37; 21, 16, 1-9. Cf. R.C. Blockley, *op. cit.*, p. 38-41; DiMaio – Arnold 1992, p. 168 sqq. Pentru imaginea lui Constantius a se vedea și J. Szidat, *Historische Kommentar zu Ammianus Marcellinus Buch XX-XXI*, Teil III, Stuttgart, 1996, p. 193-236; M. Whitby, *Images of Constantius*, în *Drijvers – Hunt 1999*, p. 77-88.

⁷¹ Amm. Marc. 16, 1, 4. Cf. Polymnia Athanassiadi –Fowden, *Julian and Hellenism: An Intellectual Biography*, Oxford, 1981; R. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London, 1995.

⁷² Amm. Marc. 26, 9, 11. Cf. N.J.E. Austin, *A Usurper's Claim to Legitimacy. Procopius in AD 365/6*, în *Rivista Storica dell' Antichità* 2, 1972, p. 192-193; R. Blockley, *op. cit.*, p. 55-61; Matthews 1989, p. 191-203.

⁷³ Amm. Marc. 22, 14, 3. Cf. J.B. Brodd, *Apostate, philo-semite, or syncretic Neoplatonist?: Julian's intentions for rebuilding the Jerusalem temple*, Ph. D. Diss., University of California, Santa Barbara, 1992; Th. Harrison, *Templum mundi totius: Ammianus and a religious ideal of Rome*, în *Drijver –Hunt 1999*, p. 178-190.

⁷⁴ Pentru Valentinian I, cf. R. Soraci, *L'imperatore Valentiniano*, Catania, 1974; R. Tomlin, *The Emperor Valentinian I*, Diss. Oxford, 1973; M. Humphries, *Nec metu nec adulandi foeditate constricta: The Image of Valentinian I from Symmachus to Ammianus*, în *Drijvers –Hunt 1999*, p. 117-126.

⁷⁵ Amm. Marc. 30, 8, 10.

⁷⁶ Amm. Marc. 29, 4, 1. Cf. Th. S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375-425 AD*, Bloomington, 1994, p. 1-42; J. Drinkwater, *Ammianus, Valentinian and the Rhine Germans*, în *Drijvers–Hunt 1999*, p. 127-137. Pentru programul lui Valentinian I (discuția asupra datelor arheologice ce confirmă știrile literare), a se vedea Joëlle Napoli, *Ultimes fortifications du limes*, în Françoise Vallet, M. Kazanski (eds.), *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, Paris, 1993, p. 67-76.

dat dovadă. Asupra defectelor lui Valens (364-378)⁷⁸ istoricul insistă în mod deosebit⁷⁹, probabil datorită faptului că acest împărat a lovit în interesele aristocrației senatoriale⁸⁰, din rândul căreia Ammianus își făcuse mulți prieteni la Roma.

Cât privește ambianța socio-culturală din Cetatea Eternă⁸¹ în contextul sfidărilor care agitau climatul mental de la finele secolului al IV-lea, Ammianus –ca exponent al structurilor mentale tradiționale– înfierează în două lungi excursuri atât decadența moravurilor elitei senatoriale⁸², cât și aprehensiunea unora vizavi de travaliul intelectual⁸³.

Spre deosebire de Tacitus și de Sallustius, Ammianus se arată optimist atât în privința oamenilor, cât și a viitorului Romei. Asemenea lui Claudianus și Rutilius, istoricul crede în eternitatea Romei –*victura dum erunt homines Roma* („care va trăi cât timp vor exista oameni pe pământ”)⁸⁴.

Rezumând, opera lui Ammianus Marcellinus – ultimul mare istoric roman –, de certă valoare istorică și cu remarcabile calități literare, constituie o mărturie de prim ordin pentru cunoașterea lumii romane din secolul IV⁸⁵.

Pe urmele experienței pliniene, în epoca imperială târzie proliferază specia literară a panegiricelor abundent practică de numeroși scriitori⁸⁶. *Panegyrici Latini* constituie o culegere de panegirice –în majoritatea lor anonime– compuse de retori

⁷⁷ Amm. Marc. 30, 9, 5.

⁷⁸ N. Lenski, *Valens and the Fourth Century Empire*, Ph.D. Diss., Princeton, 1995.

⁷⁹ Amm. Marc. 29, 1; 29, 1, 11; 30, 1, 22. Pentru politica religioasă a lui Valens, a se vedea H. Brennecke, *Studien zur Geschichte der Homöer der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Tübingen, 1988, p. 181-242.

⁸⁰ F. Wiebe, *Kaiser Valens und die Heidnische Opposition*, Bonn, 1995, p. 86-168.

⁸¹ A.H.M. Jones, *The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity*, în Arnaldo Momigliano (ed.), *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963, p. 17-37. Pentru o altă viziune, a se vedea Andreas Alföldi, *The Clash Between the Senate and Valentinian I* [trad. H. Mattingly], Oxford, 1952.

⁸² Amm. Marc. 14, 6, 7-24.

⁸³ Amm. Marc. 28, 4, 14: “Unii urăsc învățătura ca pe o otravă și citesc cu oarecare interes doar pe Iuvenalis și pe Marius Maximus, fără să pună mâna în lenea lor profundă pe alte cărți în afară de acestea”.

⁸⁴ Amm. Marc. 14, 6, 3.

⁸⁵ Elliott 1983; Neri 1985; Matthews 1989.

⁸⁶ W. Portmann, *Geschichte in der spätantiken Panegyrik*, Frankfurt–Bern–New York–Paris, 1988.

originari din Gallia, în perioada Dioclețian – Theodosius I⁸⁷. Urmând modelul plinian, panegiriștii practică elogiul exagerat al cârmuitorilor vremii. Această specie literară ilustrează pe de o parte vigoarea elocinței latine, iar pe de alta discursul mental al Antichității Târzii⁸⁸.

Prin urmare, acest gen literar legat de împărat nu poate fi considerat un simplu exercițiu de retorică celebrativă, deoarece reflectă – cu canoanele sale specifice și cu limitele inerente acestora – o viziune condiționată istoric a rolului suveranului, în conformitate cu ideologia epocii. Ca atare, panegiricele reprezintă un element prețios pentru istoria ideilor și mentalităților.

Pentru cunoașterea atmosferei culturale a cercurilor senatoriale păgâne de la Roma de la finele secolului IV, cea mai semnificativă este mărturia lui Q. Aurelius Symmachus (cca. 345–402)⁸⁹, ilustru reprezentant al cercului Nicomachilor (Nicomachus Flavianus cel Bătrân⁹⁰, Nicomachus Flavianus cel Tânăr⁹¹, Numerius Proiectus⁹² etc.). Symmachus a urcat treptele unei strălucite cariere politice: proconsul al Africii în 373-374, *praefectus Urbis* în 384-385 și consul în 391. Opera lui Symmachus cuprinde o serie de discursuri –dintre care trei erau panegirice, închinat împăraților–, precum și o vastă corespondență⁹³. În celebra sa *Relatio de ara Victoriae* (384)

⁸⁷ *PanLat* (ed. E. Galletier); *XII Panegyrici Latini*, ed. R.A.B. Mynors, Oxford, 1964; G. Barabino, *Claudio Mamertino. Il panegirico dell'imperatore Giuliano*, Genova, 1965; Cizek 1994, p. 734 sq; Nixon – Rodgers 1994.

⁸⁸ Sabine MacCormack, *Latin Prose Panegyrics: Tradition and Discontinuity in the Later Roman Empire*, în *RevÉtud-Augustiniennes* 22, 1976, p. 29-77; D. Lassandro, *La rappresentazione del mondo barbarico nell'oratoria encomiastica del IV secolo d.C.*, în *Invigilata lucernis* 2, 1980, p. 191-205; U. Asche, *Roms Weltherrschaftsidee und Aussenpolitik in der Spätantike im Spiegel der Panegyrici Latini*, Bonn, 1983.

⁸⁹ J.A. McGeachy, *Q. Aurelius Symmachus and the Senatorial Aristocracy of West, Diss.*, Chicago, 1942; Mazzarino 1974-1980, I, p. 339-459; Pabst 1989, *passim*.

⁹⁰ *PLRE* 1, s.v. *Nicomachus Flavianus* 14.

⁹¹ *PLRE* 1, s.v. *Virius Nicomachus Flavianus* 15.

⁹² *PLRE* 1, s.v. *Numerius Proiectus*.

⁹³ D. Vera, *Commento storico alle "Relationes" di Q. Aurelio Simmaco*, Pisa, 1981; S. Roda, *Commento storico al libro IX dell'epistolario di Q. Aurelio Simmaco*, Pisa, 1981; A. Marcone, *Commento storico al libro VI dell'epistolario di Q. Aurelio Simmaco*, Pisa, 1983; A. Marcone, *Commento storico al libro IV dell'epistolario di Q. Aurelio Simmaco*, Pisa, 1987; R. Rivolta Tibergera, *Commento storico al libro V dell'epistolario di Q. Aurelio Simmaco*, Pisa, 1992; A. Pellizzari, *Commento storico al libro III dell'epistolario di Q. Aurelio Simmaco*, Pisa, 1998. A se vedea și S. Roda, *Polifunzionalità della lettera commendaticia: teoria e prassi*

Symmachus pledează cu ardoare pentru religia strămoșească, solicitând împăratului Valentinianus II (375-392) reinstalarea statuii și altarului zeiței Victoria –ca simbol ce sintetiza întreaga istorie a Romei– în Curia Senatului⁹⁴.

Eruditul filolog Macrobius⁹⁵ –membru marcant al cercului Nicomachilor– a articulat în opera sa fundamentală *Saturnalia* o interpretare teologică unitară a ultimei sinteze a păgânismului roman – teologia solară⁹⁶. De asemenea, datorită *Saturnaliilor* cunoaștem bine mediul senatorial al anilor 380, evocat de Macrobius –unul dintre martorii lungii rezistențe păgâne.

Asupra complexelor experiențe spirituale ale fascinantului secol al IV-lea importantă este și mărturia lui Ausonius (cca. 310-394)⁹⁷, retor și poet originar din Burdigala⁹⁸. În timpul lui Valentinian I, Ausonius este perceptorul lui Gratianus, fiul împăratului. După moartea lui Valentinian I, noul împărat face din fostul său profesor unul din cei mai importanți funcționari ai Imperiului; Ausonius devine *praefectus praetorio* și, în 379, consul. În jurul lui Ausonius se grupează un cerc cultural-politic atașat valorilor romane tradiționale⁹⁹ și în conflict cu intransigentul episcop Ambrosius¹⁰⁰ care reușise să-l determine pe Flavius Gratianus (367-383) –susținător al ortodoxiei niceene – să renunțe, în 379, la calitatea de *pontifex maximus* și să

nell'epistolario simmachiano, în *Colloque Genevois sur Symmaque à l'occasion du mille six centième anniversaire du conflit de l'autel de la Victoire*, Paris, 1986, p. 177-202.

⁹⁴ Cu privire la disputa referitoare la altarul Victoriei, cf. *Turchi 1939*, p. 306-308; J.J. Sheridan, *The Altar of Victory–Paganism's Last Battle*, în *L'Antiquité Classique* 35, 1967, p. 186-206; R. Klein, *Symmachus. Certamen de Ara Victoriae. Der Streit um den Victoriaaltar*, Darmstadt, 1972.

⁹⁵ *Turchi 1939*, p. 306; A. Cameron, *The Date and Identity of Macrobius*, în *JRS* 56, 1966, p. 25 sqq; A. Flamant, *Macrobe et le néo-platonisme latin à la fin du IVe siècle*, Leiden, 1977.

⁹⁶ Fr. Cumont, *La théologie solaire du paganisme romain*, Paris, 1909; *Turchi 1939*, p. 295-297.

⁹⁷ Ausonius, *Epistolae* (ed. K. Schenkl, în *MGH AA*, 5, 2, 1883); Decimi Magni Ausonii Burdigalensis, *Opuscula* (ed. S. Prete, Leipzig, 1978).

⁹⁸ H. Sivan, *Ausonius of Bordeaux. Genesis of a Gallic Aristocracy*, London, 1993.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 119-141.

¹⁰⁰ N. McLynn, *Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital*, Berkeley, 1994.

ordone, în 382, ca *ara Victoriae* să fie mutată din Forum¹⁰¹. Ampla și variata operă literară clasicizantă a lui Ausonius¹⁰² – care configurează un univers imaginar de factură păgână– atestă, deopotrivă, o sensibilitate autentică și un discurs mental în mutație profundă. Situat la încrucișarea a două lumi – cea creștină și cea păgână–, Ausonius ilustrează fidelitatea față de tradiția culturală și politică a Romei¹⁰³.

Pentru perioada renașterii constantino –theodosiene semnificativă este mărturia lui Claudius Claudianus¹⁰⁴ (cca. 375–408)¹⁰⁵, ultimul mare poet al Romei. Acest greco-oriental originar din Alexandria¹⁰⁶ –poetul favorit al împăratului Honorius și protejatul generalului Stilicho– devine *clarissim* și face la Roma o frumoasă carieră politică –*notarius* în „cabinetul” lui Stilicho, *magister peditum praesentalis* și *magister militum per Occidentem*¹⁰⁷. Poetul își asumă mentalitatea aristocrației conservatoare de la Roma care, chiar și după eșecul lui Eugenius¹⁰⁸ și al Nicomachilor, speră încă în destinul Romei și în reînvierea vechiului spirit roman¹⁰⁹. În operele sale cu adresă politică –*De IV consulatu Honorii*, *De bello Gothico*, *De consulatu Stilichonis liber I*, *In Rufinum libri I et II*, *In Eutropium liber II* – Claudian ne apare ca purtător de cuvânt al „regentului” Stilicho în demersul acestuia de menține unitatea Imperiului după moartea lui Theodosius I¹¹⁰.

¹⁰¹ Ambrosius, *Epistulae* 17, 18, în *Patrologia Latina* 16 (ed. J.P. Migne), Paris 1860. Cf. A. Cameron, *Gratian's Repudiation of the Pontifical Robe*, în *JRS* 58, 1968, p. 96-114; *Matthews* 1975, p. 203-211.

¹⁰² R. Green, *The Works of Ausonius*, Oxford, 1991; *Cizek* 1994, p. 713-715.

¹⁰³ *Ordo urbium nobilium*, v. 166: „dar Roma trece înaintea tuturor patriilor”.

¹⁰⁴ Claudius Claudianus, *Carmina* (ed. Th. Birt, în *MGH AA*, X, 1892: *In Rufinum libri I et II*, p. 17 sqq; *In Eutropium liber II*, p. 96 sqq; *De IV consulatu Honorii*, p. 150 sqq; *De consulatu Stilichonis liber I*, p. 189 sqq; *De VI consulatu Honorii*, p. 234 sqq; *De bello Gothico*, p. 259 sqq; *Epithalamium Paladii* [carm. XXV], p. 301 sqq).

¹⁰⁵ P. Fargues, *Claudien. Études sur sa poésie et son temps*, Paris, 1933; Alan Cameron, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford, 1970; *Cizek* 1994, p. 715-720.

¹⁰⁶ *CIL*, VI, 1710 = *ILS*, 2949.

¹⁰⁷ Despre „aranjamentele” constituționale ale lui Theodosius I, cf. *Zosimos* 4, 59.

¹⁰⁸ *Szidat* 1979, p. 486-508.

¹⁰⁹ *Mazzarino* 1988, p. 56 sq.

¹¹⁰ A. Cameron, *op. cit.*, p. 59 sqq. A se vedea și Alan Cameron, *Theodosius the Great and the Regency of Stilicho*, în *Harvard Studies in Classical Philology* 73, 1969, p. 247-280. Pentru epoca lui Theodosius I, cf. G. Friell, S. Williams, *Theodosius: The Empire at Bay*, London, 1994.

Începutul secolului V este martorul cristalizării unei conștiințe a rolului istoric al Romei, inexistentă în „vârsta de aur” a Imperiului. Atare mutație este ilustrată de poemul *De reditu suo*¹¹¹ al unui înalt funcționar de origine gallo-romană – *magister officiorum* și apoi *praefectus Urbi* prin 414 – Rutilius Namatianus¹¹². Poemul în distih elegiac al „ultimului poet” al Cetății Eterne este un fel de bilanț a cea ce datorează lumea întreagă Romei¹¹³: binefacerile dreptului –fundamentul permanent al Imperiului–, și moștenirea culturală –„răspândești legile care vor dăinui de-a lungul veacurilor romane/tu singură nu te temi de trecerea timpului”¹¹⁴. Dacă creștinismul le apare păgânilor ca fiind răspunzător pentru declinul Romei, în schimb mesajul Romei rămâne mesajul unei culturi, al culturii clasice.

Deosebit de interesant pentru cunoașterea articulațiilor artei militare romane și a componentelor militare ale Imperiului Târziu este compendiul *Epitoma rei militaris*¹¹⁵ redactat între anii 380–400 de Flavius Vegetius Renatus¹¹⁶, înalt funcționar imperial (*comes sacrarum largitionum*).

Relevante pentru situația armatei romane în epoca imperială târzie sunt două mărturii care datează de la finele secolului IV/începutul celui următor.

Tratatul *De rebus bellicis*¹¹⁷ redactat de un scriitor anonim la finele deceniului șapte al secolului IV ne înfățișează ingenioasele remedii preconizate de autorul anonim pentru a

¹¹¹ E. Doblhofer, *Rutilius Claudius Namatianus: De reditu suo sive iter Galliarum*, Heidelberg, 1972.

¹¹² E. Cechinni, *Per il nuovo Rutilio Namaziano*, în *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 102, 1974, p. 401-404; *Mazzarino* 1988, p. 64; *Cizek* 1994, p. 720-723.

¹¹³ *De reditu suo* I, v. 63-66: *Fecisti patriam diversis gentibus unam,/ Profuit invitis te dominante capi/ Dumque affers victis proprii consortia iuris/ Urbem fecisti quod prius orbis erat.*

¹¹⁴ *De reditu suo* I, v. 133-134.

¹¹⁵ Flavius Vegetius Renatus, *Epitoma rei militaris libri IV* (ed. K. Lang), Leipzig, 1885; Flavius Vegetus Renatus, *Epitoma rei militaris* (ed. Leo F. Stelten), New York–Bern–Frankfurt–Paris, 1990.

¹¹⁶ *Mazzarino* 1988, p. 55 sq; W. Goffart, *The date and purpose of Vegetius De re militari*, în *Traditio* 33, 1977, p. 65 sqq; T.D. Barnes, *The date and identity of Vegetius*, în *Phoenix* 33, 1979, p. 254 sqq.

¹¹⁷ M.W.C. Hassall, R.I. Ireland (eds.), *De rebus bellicis*, Oxford, 1979; A. Giardina (ed.), *Anonimo. Le cose della Guerra*, Mondadori, Milano, 1989. Cf. și E.A. Thompson, *A Roman Reformer and Inventor*, Oxford, 1952; H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike. Untersuchungen zu den Reformvorschlägen des Anonymus De rebus bellicis*, München, 1988.

stopa declinul Imperiului – reforme economice și fiscale, reorganizarea aparatului birocratic și restructurarea armatei¹¹⁸.

Compilată în jurul anului 400 p. Chr., *Notitia Dignitatum*¹¹⁹ – o listă oficială de instituții și funcții civile și militare (*Notitia omnium dignitatum et administrationum tam civilium quam militarium*) – consemnează rezultatele reformelor militare și administrative ale lui Dioclețian și Constantin, oferindu-ne o imagine de ansamblu asupra structurii birocratice și a dislocării unităților militare în cele două jumătăți ale Imperiului (*partes Occidentalis* și *partes Orientis*)¹²⁰. Prin urmare, *Notitia dignitatum* constituie o mărturie absolut singulară, de mare valoare.

*

Literatura juridică ocupă un loc central în cultura Antichității romane târzii¹²¹. Ea constituie, fără îndoială, o sursă de prim ordin pentru cunoașterea societății romane din epoca imperială târzie¹²². Jurisprudența romană din epoca imperială târzie cunoaște – asemenea întregii literaturi latine – un proces de simplificare și sistematizare: între epitomele și syllogele cu conținut juridic, pe de o parte, și breviariile istorice din secolul IV, pe de alta, există evidente afinități culturale care denotă nevoia de concizie a publicului cititor.

De asemenea, este de observat că declinul literaturii juridice – cel puțin în formele sale tradiționale – trebuie pus în legătură cu deplasarea axei culturale a Romei în lumea provincială și cu apariția, la finele secolului II, a literaturii creștine, mai întâi grecești, apoi și latine. În acest nou context, operele juriștilor din perioada „postclasică” constituie, adeseori, mărturii ale raporturilor dificile cu noua sensibilitate a epocii. Relevantă în acest sens este distanța dintre *Institutiones divinae* ale lui Lactantius și *Libri de officio proconsulis* ale lui Ulpianus – un excelent manual juridic – sau un altul, redactat în versuri în epoca lui Dioclețian, *Collatio legum Romanarum et Mosaicarum*,

¹¹⁸ Mazzarino 1988, p. 49 sq.

¹¹⁹ *Notitia Dignitatum* (ed. O. Seeck), Berlin, 1876 (reprint 1962). Pentru splendida ilustrație a manuscrisului, a se vedea T. Cornell, J. Matthews, *Atlas of the Roman World*, Oxford, 1982, p. 202 sq.

¹²⁰ Hoffmann 1966; Demougeot 1975; NotDignAsp.

¹²¹ F. Wieacker, *Allgemeine Zustände und Rechtszustände gegen Ende des weströmischen Rechts*, Milano, 1963; Sargenti 1986; Harries 1999.

¹²² E. Levy, *Westen und Osten in der nachklassischen Entwicklung des römischen Rechtes*, în *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 49, 1929, p. 230 sqq.

opuscul ce înfățișează comparativ normele juridice și romane și percepțiile biblice, pentru a arunca o punte între credință și drept.

Pentru cunoașterea sistemului instituțional sunt relevante mai ales mărturiile juriștilor care –în diverse forme– colaborau la gestiunea puterii imperiale¹²³.

Astfel, pentru perioada restaurației dioclețiene dispunem de două celebre culegeri care conțin constituții imperiale și edicte tetrarhice. *Codex Gregorianus*, publicat la Roma în 291, conține, în cele 14 cărți articulate în titluri, o culegere de rescripte imperiale, de la Hadrian până la Dioclețian. Juristul Aurelius Hermogenianus, *praefectus praetorio* în Occident în jurul anului 300, a redactat într-o manieră concisă și sistematică *Epitomae iuris*.

Liber singularis de muneribus civilis, tratatul lui Aurelius Arcadius Charisius (*magister libellorum* în timpul lui Dioclețian sau la începutul domniei lui Constantin) despre *munera civilia* – prestațiile personale impuse particularilor– ne oferă o imagine asupra creșterii fiscalității¹²⁴. O altă lucrare a lui Charisius –*De officio praefecti praetorio*–, este utilă pentru cunoașterea instituțiilor politice, în special pentru noul fundament juridic al puterii imperiale (*summa potestas*) și noua configurare a magistraturii supreme în epoca lui Dioclețian și Constantin. Dacă pentru juriștii epocii Principatului poziția juridică a principelui era aceea a unui magistrat al *civitas populi Romani* – senatul având autoritatea de a-l investi, potrivit principiului *ius creandi principis*¹²⁵–, pentru Charisius puterea imperială este asimilată cu autoritatea pe care o aveau *ad tempus* ca *imperatores perpetui* vechii dictatori din timpurile Republicii, însă se deosebește de aceasta prin durata mandatului¹²⁶.

În epoca lui Constantin, pentru difuzarea dispozițiilor imperiale generale –„constituții generale” (*leges generales*),

¹²³ Grelle 1999, p. 567-572.

¹²⁴ F. Grelle, Arcadio Carisio, *l'“officium” del prefetto del pretorio e i “munera civilia”*, în *Index* 15, 1987, p. 63-77.

¹²⁵ Ulpian, *Dig.* I, 4, 1: *Quod principi placuit legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.*

¹²⁶ *Digesta* I, 2, 1 pr., Aurelius Arcadius Charisius *magister libellorum* libro *singulari de officio praefecti praetorio*: *...cum apud veteres dictatoribus ad tempus summa potestas crederetur et magistratos equitum sibi eligerent, qui adsociati participales curae ad militiae gratia secundum post eos potestatem gererent; regimentis rei publicae ad imperatores perpetuos translates ad similitudinem magistrorum equitum praefecti praetorio electi sunt.*

redactate de *quaestor sacri palatii*– erau utilizate trei modalități: discursul adresat senatului de la Roma sau Constantinopol (*oratio ad senatum*); edictul adresat tuturor cetățenilor (*edictum ad populum*)¹²⁷; scrisoarea adresată funcționarilor (*epistula*)¹²⁸ care trebuiau să o aducă la cunoștința tuturor locuitorilor.

Acestor *leges generales* li se adăugau dispozițiile imperiale („constituții speciale”) referitoare a anumite cazuri concrete singulare, mai precis sentințe judiciare (*decreta*) care reglementau variate chestiuni care proveneau de la magistrați, comunități sau persoane private. Aceste „răspunsuri scrise” ale împăratului sunt cunoscute sub numele generic de *rescripta*. Uneori aceste *rescripta* erau emanate *contra ius*, adică acordau derogări de la normele juridice în vigoare. Un caracter la fel de special avea *pragmatica lex (forma/sanctio)*, formulă juridică adoptată în secolul V. Un document epigrafic provenit din Phrygia ilustrează relația dintre centru și periferie –canalul de comunicare epistolar între împăratul Constantin și comunitatea din Orkistos¹²⁹.

Activitatea normativă a lui Constantin¹³⁰ indică o certă distanțare de tradiție de vreme ce împăratul devine –începând din această epocă– unicul izvor al dreptului, după modelul juridic greco-oriental. Atare ideologie –care marchează întreaga experiență juridică din Antichitatea romană târzie– este limpede ilustrată de un exemplu epigrafic din timpul lui Valentinian I¹³¹.

Pe de altă parte sursele juridice pun în lumină inspirația creștină, mai precis fundamentarea politicii legislative constantiniene pe morala creștină, în perioada care a urmat convertirii împăratului¹³².

„Divizarea Imperiului”, adică mai precis agregarea regiunilor cuprinse în *imperium Romanum* în două arii distincte (*partes Orientis* și *partes Occidentales*) a fost un proces esențialmente de natură administrativă, mai puțin traumatic decât ne-ar lăsa să credem data convențională (anul 395)¹³³. În definitiv, „divizarea Imperiului” avea semnificative precedente: diarhia Dioclețian –

¹²⁷ CTh 3, 30, 3; 3, 32, 1 și FIRA, I, 94 (exemple epigrafice).

¹²⁸ CTh 5, 1, 1 *epistula* adresată *praefectus Urbi*.

¹²⁹ FIRA I, 95.

¹³⁰ M. Sargenti, *Costantino nella storia del diritto*, în *Costantino il Grande*.

¹³¹ ILS, 765: *legum domino Romanorum, iustitiae aequitatisque rectori, domitori gentium barba(r)um, conservatori libertatis, D. N. Fl. Valentiniano fortissimo invictissimoque principi semper Augusto*.

¹³² CTh 9, 16, 1-2; și CTh 4, 7, 1 (referitor la *manumissio in ecclesia*).

¹³³ Demougeot 1951.

Maximian, iar în secolul IV *partes imperii* în care fusese divizat Imperiul de către succesorii lui Constantin¹³⁴ și apoi de către Valentinian I și Valens, în 364¹³⁵.

După cum relevă sursele juridice, chiar și după moartea lui Theodosius I (395), teoretic, Imperiul roman a rămas unitar. În constituțiile imperiale sintagma *pars imperii* este rarisimă și Theodosius II face o precizare semnificativă – *pars coniunctissimi imperii*¹³⁶. De regulă, împărații utilizează forma *partes* – deci pluralul – când se referă nu atât la *imperium* ci, mai curând la o arie a lumii romane (*partes Occidentales* sau *partes Orientales*).

Cel mai important izvor pentru cunoașterea Statului roman în epoca imperială târzie, dar și a vieții economico-sociale, este, fără îndoială, *Codex Theodosianus* – o colecție de legi imperiale articulată în 16 cărți, în cadrul cărora constituțiile imperiale – grupate în titluri – erau înserate în ordine cronologică¹³⁷. *Codex Theodosianus* este rezultatul proiectului inițiat de Theodosius II în 429, când împăratul a dispus cuprinderea tuturor constituțiilor generale emaneate din timpul lui Constantin până epoca lui Theodosius într-un unic *corpus*¹³⁸. În fapt, la baza acestui prim *corpus* juridic roman au stat cele două *codices* anterioare¹³⁹ – *codex Gregorianus* și *codex Hermogenianus*. *Codex Theodosianus*, a cărui redactare se încheiase în 438¹⁴⁰, a intrat în vigoare la 1 ianuarie 439.

În concluzie, izvoarele literare pe care istoricul le are la îndemână pentru cercetarea epocii imperiale târzii sunt, la o privire globală, bogate și variate; însă, la o repartizare pe probleme dispunerea lor apare foarte inegală atât sub raportul cantității de informație, cât și al calității. Oricum, coroborarea tuturor acestor diverse surse literare este susceptibilă să ofere cunoașterea – măcar parțială – a societății romane din epoca imperială târzie.

¹³⁴ M. DiMaio, *Smoke in the Wind: Zonaras' Use of Philostorgius, Zosimus, John of Antioch and John of Rhodes in his Narrative on the Neo-Flavian Emperors*, în *Byzantion* 58, 1988, p. 336 sqq.

¹³⁵ Amm. Marc., 26, 4, 1-2; 26, 5, 1-4; Socrates, *Hist. Eccl.* 4, 1. Cf. J.-R. Palenque, *Collégialité et partage dans l'Empire romain aux IVe et Ve siècles*, în *RÉA* 46, 1944, p. 47 sqq.

¹³⁶ *CTh* 1, 1, 5.

¹³⁷ J. Harries, I. Wood (eds.), *The Theodosian Code. Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, London, 1993.

¹³⁸ Honoré 1986, p. 133 sqq; Vincenti 1996, p. 111 sqq.

¹³⁹ *CTh* 1, 1, 5.

¹⁴⁰ *Nov. Theod.* 1 (din 15 februarie 438).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Cameron 1991** Averil Cameron, *Christianity and the Rhetoric of Empire*, Berkeley, 1991.
- Cizek 1994** E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, București, 1994.
- Demougeot 1951** E. Demougeot, *De l'unité à la division de l' empire romain: 395 – 410*, Paris, 1951.
- Demougeot 1975** E. Demougeot, *La Notitia Dignitatum et l'histoire de l'empire d'occident au début du Ve siècle*, în *Latomus* 34, 1975, p. 1079-1134.
- DiMaio–Arnold1992** M. DiMaio, D. Arnold, “*Per Vim, Per Caedem, Per Bellum*”: A Study of Murder and Ecclesiastical Politics, 337 AD, în *Byzantion* 62, 1992, p. 158 sqq.
- Drijvers–Hunt 1999** J.W. Drijvers, D. Hunt (eds.), *The late roman world and its historian interpreting: Ammianus Marcellinus*, Routledge, London-New York, 1999.
- Elliott 1983** T.G. Elliott, *Ammianus and the Fourth Century History*, Sarasota, 1983.
- Grelle 1999** F. Grelle, *La forma dell'Impero*, în *Storia di Roma*, p. 567-580.
- Harries 1999** Jill D. Harries, *Law & Empire in Late Antiquity*, Cambridge, 1999.
- Heather 1991** P. Heather, *Goths and Romans, 332-489*, Oxford, 1991.
- Hoffmann 1969** D. Hoffmann, *Das spätrömischen Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf, 1969.
- Honoré 1986** T. Honoré, *The Making of the Theodosian Code*, în *ZSS* 1986, p. 133-222.
- Matthews 1975** J. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court AD 364 – 425*, Oxford, 1975.
- Matthews 1989** J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, Duckworth, London, 1989.
- Mazzarino 1966** S. Mazzarino, *Il pensiero storico classico*, II.2, Bari, 1966.
- Mazzarino 1974–1980** S. Mazzarino, *Antico, tardoantico ed èra constantiniana*, I – II , Bari, 1974 – 1980.
- Mazzarino 1988** S. Mazzarino, *La fine del mondo antico?*, Rizzoli, Milano, 1988.

- Neri 1985** V. Neri, *Ammiano e il cristianesimo. Religione e politica nelle Res gestae di Ammiano Marcellino*, Bologna, 1985.
- Nixon – Rodgers 1994** C.E.V. Nixon, Barbara S. Rodgers (eds.), *In Praise of the Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, Berkeley, 1994.
- NotDignAsp** R. Goodburn, P. Bartholomew (eds.), *Aspects of the Notitia Dignitatum (BAR IS 15)*, Oxford, 1976.
- Pabst 1989** A. Pabst (hrsg.), *Quintus Aurelius Symmachus. Reden*, Darmstadt, 1989.
- PanLat** *Panegyriques latins* (texte établi et traduit par E. Galletier, tom. I-III, Paris, 1949-1953).
- Sargenti 1986** M. Sargenti, *Studi sul diritto del tardo impero*, Padua, 1986.
- Szidat 1979** E. Szidat, *Die Usurpation des Eugenius*, in *Historia* 28, 1979, p. 486-508.
- Turchi 1939** N. Turchi, *La religione di Roma antica* (Storia di Roma XVIII), Bologna, 1939.
- Vincenti 1996** U. Vincenti, *Codice Teodosiano e interpretazione sistematica*, in *Index* 24, 1996, p. 111-131.
- Wolfram 1988** H. Wolfram, *History of the Goths* (transl. Th.J. Dunlap), Berkeley–Los Angeles– London, 1988.

Keith Hitchins și pasiunea unei vieți: istoria României

Corina Teodor

Keith Hitchins and He's Life Passion: Romanian History

Abstract

The essay-study intends to emphasize the importance of the historiographical work created by the American professor, Keith Hitchins, its relevance for today's knowledge, to a high standard of scientific exigency, of some of the major themes in the modern and contemporary History of Romania. At the present moment, he certainly is the foreign historian having the most valuable and the greatest work concerning the Romanian history. This fact is proved by his hundreds of books, studies and abstracts that he published over a period greater than 4 decades and which are gathered together in the volume: *"Professor Keith Hitchins at seventy"* (București, 2001).

A special notice deserves the American scientist's library which reveals this constant passion for the Romanian civilization.

Călătoream spre America, tensionată de frică, de ce n-aș recunoaște, într-un Airbus elegant, citindu-l pe Llosa, uitându-mă cu exemplară conștiinciozitate la datele de zbor oferite de monitoare. De la 11.000 de metri altitudine și o temperatură exterioară de-a dreptul groenlandiană, profesorul Keith Hitchins era încă pentru mine doar un nume dintr-o bibliografie; un istoric care însă reușise, cu detașarea străinului, să facă din istoria modernă a României un prilej de dialog cu istoria central-europeană.

Aterizarea la Chicago m-a obligat să-mi caut argumente credibile pentru a accepta ceea ce devenise o realitate: eram pentru prima dată în America! Nu era oare cel mai nimerit prilej pentru a-mi indexa provizoriu toate amintirile autohtone, pentru a-mi implora chiar memoria să nu facă compromisuri și să accepte să se solidarizeze cu voința mea de a descoperi o nouă lume?

Când am ajuns în Urbana- Champaign eram deja în a treia zi americană și aproape învățasem să-mi stopez mirările. Puteam chiar să fiu indiferentă la unele performanțe tehnice: autostrada cu șase

benzi mă interesa doar în măsura în care undeva, la una din ieșirile ei laterale, se afla orașelul ce trăia în primul rând prin universitatea lui și unde urma să rămân timp de câteva săptămâni și implicit să-l cunosc pe cel a cărui fișă biografică o citisem și o recitisem cu consecvență încântare (KEITH HITCHINS. Absolvent al Universității Harvard, cu un doctorat încheiat în anul 1964. Specializări: la Sorbona în istoria Franței și în limba și literatura română - 1957-1958; la Universitatea din București în istoria României- 1960-1961; la Universitatea din Cluj în istoria României și în limba maghiară - 1961-1962. Profesor la Universitatea din Illinois din 1967 până în prezent. Principalele domenii de interes: istoria sud - estului Europei din 1400 până azi; istoria Imperiului Habsburgic de la 1700 la 1918; istoria modernă a României și a Ungariei; evoluția naționalismului modern; popoarele turcice din fosta Uniune Sovietică. Cunoștințe foarte bune de limba franceză, germană, rusă, română, maghiară, bulgară; cunoștințe bune de limba albaneză, sârbo-croată, slovacă, turcă, azeră, kazakă, tadjică, georgiană, kurdă. Autor a numeroase cărți și articole de specialitate).

Dacă i-am invidiat din prima clipă pe americani a fost pentru felul în care paradisiacul se amestecă cu pragmatismul. Cum de era posibil ca rigurozitatea circulației, cu indicative ale străzilor, cu avertismente pentru pietoni de genul „walk” și „don't walk”, cu ceasuri pentru parcare, cu șoferii de bus-uri veșnic amabili și zâmbitori, care opreau oriunde și oricând voiai, să se întâlnească în același oraș în care clădirile campusului păreau decupaje din ilustrate englezești, biblioteca Universității îți oferea prin sistemul ei de autoservire șansa de a rătăci la nesfârșit printre milioane de cărți, printre computere și cabine de lectură amplasate la fiecare etaj, Illini Union (clădirea centrală a Universității) devenea la ora pauzei de prânz, printr-o solidaritate tacită, o imensă sală de lectură a studenților așezați pe covoare, iar parcul se lăsa invadat de o specie insolită de veverițe – cele lipsite de timiditate, care mișunau nestingherite pe alei?

Despre întâlnirea cu profesorul Keith Hitchins nu sunt în stare să scriu decât în termeni ridicoli de seci, de-a dreptul matematici. Orice tentativă de frazeologie s-ar transforma în portretizări școlărești. Deci, 24 ianuarie 1996, în biroul lui din Gregory Hall („Facultatea de Istorie”), cândva pe la prânz. Prima impresie: bonomia fără margini, din cauza căreia cu greu i-aș fi putut găsi la repezeală un corespondent din lumea din care

tocmai venisem. O scurtă plimbare prin campus pentru a ne face istoricul Universității. Nu ninge. Zăpada tocmai a fost, ni s-a spus. Doar aroma era de ceva de după toamnă.

Au urmat zile cu o repetabilitate aproape exactă a clipelor, ce-mi creau iluzia statorniciei. Printre atâtea altele - o seară anume, specială, pe care ca s-o pot rememora acum mă agăț cu disperare de însemnări cu aer de jurnal.

8 februarie 1996, în jurul orei 9 p.m., când am ajuns la locuința profesorului Keith Hitchins, forțați și de curiozitatea, nici măcar disimulată de a-i vedea biblioteca. Probabil că poate părea cam straniu, dar asta a fost în esență: o vizită într-o bibliotecă. Nimic din exteriorul casei, sinonimă ca arhitectură cu celelalte din cartierul „universitarilor” nu părea să ne avertizeze de ineditul ce se instalase înăuntru. Îl întrebam în mașină, atenționată de numărul de volume din biblioteca sa, dacă își găsește ușor cărțile în întreaga casă, fără ajutorul unui catalog. Mi-a răspuns afirmativ, dar într-o manieră destul de laconică, așa că n-am știut că secretul se afla în compartimentarea foarte riguroasă a spațiului, ce predispunea chiar la admirație biblioteconomică. Am descoperit acest lucru la fața locului, cu ajutorul lui.

Mai întâi - garajul, ce-și părăsise rosturile inițiale și devenise „camera de istoria României”. Peretii toți, străjuți de rafturi de bibliotecă, la fel ca și spațiul din interior, evocau ambianța unui depozit din bibliotecile publice; doar biroul, amplasat într-un colț, mărturisea că întregul teritoriu era proprietatea unui singur cititor. Regăseam, grupată cronologic, aproape întreaga istoriografie română dedicată epocii moderne și contemporane a României, chiar și ultime apariții, precum câteva semnate de Al. Zub, Z. Ornea, V. Pușcaș etc. Exemplara sa pasiune pentru istoria Transilvaniei se confirma prin prezența acolo, într-o casă din Urbana-Champaign, a volumelor de documente, a cărților lui David Prodan, alături de ediții din Xenopol, Iorga, colecții întregi de reviste, anuare ale muzeelor și institutelor de istorie, lucrări despre istoria Basarabiei și a Bucovinei, dicționare, enciclopedii, chiar albume despre România. Nu știu când anume mirarea din mine a devenit fascinație, apoi bucurie. Mă simțeam dintr-odată explicabil de acasă.

Am intrat apoi într-o altă cameră, pe care Keith Hitchins ne-a prezentat-o ca fiind cea destinată „culturii și civilizației”. Un loc central fusese rezervat lucrărilor românești, de astă dată istorii literare, începând cu Gaster, chiar *Foletul novel* în ediția lui Emil

Vârtosu (pe care am remarcat-o deoarece am căutat-o inutil în bibliotecile din Târgu-Mureș), apoi sintezele lui Cartoian, Călinescu, Piru, Al. Duțu, volume din operele cronicarilor, inclusiv analizele lui G.Mihăilă, D.Simonescu, D. H. Mazilu (n-am avut intenția de a alcătui un catalog de bibliotecă, autorii citați funcționând doar ca un posibil eșantion al universului livresc din acea casă, astfel încât e poate inutil să adaug că după fiecare grupaj ar trebui să urmeze invariabilul etc.). Alături de acestea se aflau „dovezi” ale lecturilor făcute în primii ani petrecuți în România: romanele Hortensiei Papadat-Bengescu, ale lui Cezar Petrescu, Camil Petrescu, Liviu Rebreanu, George Călinescu, poeziile lui Goga, Arghezi. O formulă sugestivă alesese istoricul pentru a-l elogia pe Lucian Blaga: pe o etajeră separată fuseseră instalate volumele de poezii, *Trilogia cunoașterii, Luntrea lui Caron, Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea, Pe urmele lui...* Civilizație și cultură mai însemna în interiorul aceleiași camere și cărți ale căror autori ce au ieșit de mult din anonimat- Unamuno, Eco sau Chaunu, precum și o întâlnire cu lucrări consacrate Renașterii, iluminismului, clasicismului ori romantismului. Evocata pasiune pentru literatură făcuse loc și romanelor lui Tolstoi, Dostoievski, Turgheniev, în ediții englezești, franțuzești, rusești. Era oare în prezența acestora secretul, nebănuțit altminteri, al infiltrării în niște civilizații străine, pentru cunoașterea lor și, în același timp, o facilitare a accesului spre limbi necunoscute?

O cameră mai mică venea în întâmpinarea unei pasiuni mai noi a istoricului, fiind destinată zonei asiatice – Turciei, Caucazului...- cu volume de literatură, istorii, enciclopedii. Mă întrebam pentru câți dintre noi aceasta era încă o „terra incognita”.

În bucătărie mă aștepta o altă surpriză, deși era incontestabil efectul unei întâmplări: solitară, înconjurată de hârtii, ultima lui carte, *Rumania 1866-1947*, editată în 1994 la Oxford Clarendon Press. Intuisem fără prea mare greutate că se afla acolo deoarece profesorul Hitchens lucra la celălalt volum (apărut între timp cu titlul *The Rumanians 1774-1866*).

Ne-am despărțit târziu, aproape în miez de noapte, el cu promisiunea mărturisită că a doua zi va intra în normalitate și va lucra. Să fi fost într-adevăr ceva mai aparte în definirea acelei seri, nu doar pentru noi, ci și pentru el ? Noi jucasem oricum doar rolul unor vizitatori. Personajul principal fusese el. Îmi amintisem fulgerător de una din meditațiile sale: „e foarte greu să

vorbești despre tine”. Numai că de astă dată n-au mai trebuit căutate cuvinte. Vorbiseră toate cărțile acelea, ce cu particularitate aveau ex-librisuri cu numele lui...

În loc de epilog: ce lume își construise acest istoric, printre creioane corect ascuțite, computerul ce-l aștepta cuminte pe birou, dosare cu notițe și o avalanșă de cărți! În acea impresionantă casă- bibliotecă nu i-am văzut nici una din cărțile de autor, cu excepția *Rumaniei*. Să nu fi fost oare în acest hazard supremul legământ de iubire față de România?

Am scris aceste rânduri la scurtă vreme de la reîntoarcerea mea acasă, în primăvara anului 1996. Ele fuseseră solicitate de o revistă de cultură cunoscută în spațiul românesc. Textul nu s-a mai publicat. N-am întrebat niciodată de ce. Între timp numele lui Keith Hitchins a devenit și mai mediatizat în mediile românești, mai ales după ce în ultimii ani edituri prestigioase, ca Humanitas, Enciclopedia și Corint i-au tipărit lucrările. L-am reîntâlnit pe Keith Hitchins de mai multe ori prin România, iar atașamentul său, mereu constant față de noi, românii îmi face și mai delicată tentativa de a scrie, sub rigorile istoriei istoriografiei despre opera sa. Am avut mai dăunăzi fericita surpriză să descopăr că aceste gânduri, înșirate pe hârtie în urmă cu aproape nouă ani, își mai păstrează și acum pentru mine valoarea emoțională. Dacă am decis să le public acum a fost pentru că, încheigate prin amestecul aleatoriu al amintirilor cu notițe de jurnal, am socotit că pot părea o invitație plină de generozitate în laboratorul istoricului american a cărui operă s-a axat fundamental, deja timp de mai bine de patru decenii în jurul istoriei României.

Keith Hitchins nu s-a înscris în această dificilă misiune de re-scriere a istoriei României din punctul de vedere mai obiectiv al străinului, cu aerul unui competitor grăbit. S-a întors mai întâi poate nostalgic spre rădăcinile sale europene, spre amintirea celor doi bunici- unul englez, celălalt elvețian, pentru a se atașa din anii colegiului mai mult de istoria Europei, a sud- estului îndeosebi. Un prim catalizator al acestei neașteptate pasiuni a fost profesorul Joseph Doty de la Union College din Schenectady (New York), care-i predase cursul de istoria Imperiului Otoman. Dar adevăratul magistrul se va dovedi a fi Robert Lee Wolff de la Harvard University, în al cărui program de doctorat alesese ca specializare, începând cu anul 1953

istoria României¹. Optând pentru acest traseu istoriografic, Keith Hitchins s-a atașat tot din studenție de sonoritatea limbii române, cu ajutorul altui profesor de la Harvard, Luis Solano. Și-a perfecționat cunoștințele de limba română în timpul specializării de la Sorbone (1957- 1958), în anturajul lui Jean Boutière și a lui Emil Turdeanu², dar adevăratul test îl va trece după sosirea în România, în mod frecvent și constant începând cu anul 1960.

Profesorul Hitchins a intrat cu pași mărunți în lumea universitară și academică românească, bazându-se deja de la primele călătorii de documentare în România din anii '60 pe amicitia constantă a unor istorici consacrați, dar și pe cea a unor tineri debutanți. Astfel, a învățat să descopere civilizația românească, așa cum i-o relevau Andrei Oțetea, Constantin Daicoviciu, David Prodan, Pompiliu Teodor, Lucian Boia, Ion Beju, Mircea Păcurariu, Marcel Popa, Șerban Papacostea și mulți alții cu care colocviile interminabile au însemnat sfărâmarea barierelor între mentalitatea românească și cea americană, înțelegerea spiritului identitar românesc, a canoanelor gândirii ardelen, buchisirea alfabetului chirilic, ca și prelungirea multor zile începute în solitudinea arhivelor și a bibliotecilor.

Astăzi bibliografia impresionantă a lucrărilor ce poartă semnătura lui Keith Hitchins, zeci de cărți și culegeri de studii în ediții engleze și române, peste 120 de articole de specialitate și alte sute de recenzii³ face practic imposibilă o analiză a ei limitată doar la dimensiunile unui studiu de revistă. În plus - suntem în fața unei cariere istoriografice încă deschise, atâta vreme cât profesorul de la Urbana are pe masa de lucru numeroase proiecte editoriale în curs de finalizare, cea mai așteptată fiind sinteza de istoria sud-estului european. Este și motivul pentru care nu pot decât încerca să schițez metamorfozele unei concepții istorice, gravitând în jurul istoriei României, așa cum o sugerează câteva din lucrările sale fundamentale.

¹ V.F., *Cu Keith Hitchins despre istoria Transilvaniei*, în *Vatra*, 1971, nr.6, p.9.

² *Keith Hitchins: apropierea mea de România a fost un proces constant* (interviu de L. Boia), în *Magazin istoric*, 1974, nr.1, p.38.

³ Vezi pentru toate titlurile sale, până la începutul anului 2001 *Professor Keith Hitchins at Seventy*, București, Ed. Enciclopedică, 2001.

O întreagă practică a lecturii istorice, literare și filosofice românești flanchează creația istoriografică a profesorului american. Este suficient să-i parcurgem bibliografia operei, stăruind mai întâi asupra recenziilor pe care le-a însălat. Ele însumează, de la cea dintâi, publicată în anul 1963 în *Balkan Studies*- despre volumul I al tratatului de *Istoria României*⁴, la cărți fundamentale ale culturii române, purtând semnăturile lui Hadrian Daicoviciu, David Prodan, Lucian Blaga, Adolf Armbruster, Cornelia Bodea, George M. Marica etc., secvențe ale stăruitoarelor sale lecturi, comentate mai pe urmă în reviste de prestigiu precum *Journal of Modern History*, *Austrian History Yearbook*, *Slavic Review*, *American Historical Review* ș.a.

Făcând din istoria modernă a României o temă constantă a preocupărilor sale, Keith Hitchins a privit-o de fiecare dată dinspre orizonturile istoriei centrale și sud-est europene, a reușit să o contureze pentru cititorii săi în tonuri neretușate, cu metodologia omului de știință, pentru care litera documentului reprezintă principala probă a cunoașterii.

Prima radiografie substanțială asupra istoriei românești făcută de istoricul american reprezintă finalitatea foarte migăloasă a anilor de investigații consacrați tezei sale de doctorat. Publicată în anul 1969 în limba engleză, *The Rumanian National Movement in Transylvania 1780-1848* conturează concluziile sale asupra procesului de formare a conștiinței naționale la români⁵. Dar mai presus de toate, întrezărim deja două pasiuni ce vor deveni o constantă a creației sale istoriografice: istoria Transilvaniei și procesul coagulării conștiinței naționale, după ce în studenție cochetase de mai multe ori cu fenomene similare din spațiul italian și german, din cel al Imperiului Habsburgic. După cum au observat primii analiști ai operei sale, era deja momentul în care Keith Hitchins se individualiza foarte clar în cadrul unei generații proaspete de istorici americani, pasionați de studierea centrului și sud-estului Europei⁶.

⁴*Istoria României*, vol. I, București, 1960, în *Balkan Studies*, 1963, nr.1, p.181-183.

⁵ Keith Hitchins- *România- un loc special în istorie* (interviu de Catinca Ralea), în *Contemporanul*, 1973, nr.49, p.9.

⁶ Pompiliu Teodor, *Introducere la Keith Hitchins, Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700- 1848*, vol.I, Cluj, Ed. Dacia, 1987, p.8.

Însă nu teza de doctorat ci patru volume de studii cărora autorul a încercat să le configureze o proprie unitate interioară i-au adus recunoașterea oficială din partea cercurilor științifice românești. Grație generozității editurii Dacia, prin cele patru volume profesorul Hitchins și-a putut enunța și pentru cititorii români principalele preocupări în chestionarea istoriei moderne a României: raportul confesional/laic în cazul Transilvaniei, mișcarea națională din Transilvania modernă, Andrei Șaguna și misionarismul său politic, cultural și ecleziastic pentru românii ardeleni, curente culturale și ideologii politice în România interbelică. Volumele, editate în răstimpuri, s-au bucurat încă de la apariție de catalogări elogioase⁷, compatibile de altfel cu eleganța și concretețea stilului, cu seriozitatea documentării și a reflecțiilor încadrate stăruitor de documentele de arhivă.

Când s-a tradus la noi monografia lui Keith Hitchins despre Andrei Șaguna, ea fusese demult urmată în bibliografia sa personală de alte lucrări. Cunoscută parțial prin câteva din studiile publicate în reviste ori volume de eseuri, cartea a rămas și acum cea mai minuțioasă și documentată tentativă de reconstituire a lui Andrei Șaguna ca personalitate politică și artisan cultural al celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Venind din afara mediului românesc, dar și din afara celui ortodox, Keith Hitchins a conturat, în contextul unei cunoașteri în detaliu a situației politice din Monarhia Habsburgică, imaginea unui înalt ierarh convins de atașamentul dinastic, dar și de asumarea unui vast proiect de reforme, în cadrul generos asigurat de Biserica Ortodoxă. O reformare de sus în jos, dinspre Sibiul mitropolitan spre protopopiate și parohii, cu ajutorul unor piloni fundamentali pe urmele căreia s-a aventurat profesorul american, pentru a contura „rolul clerului superior și a influenței Bisericii în general în societatea românească din Transilvania în deceniile imediat următoare revoluției de la 1848”⁸.

⁷ Keith Hitchins, *Studii privind istoria modernă a României*, Cluj, Ed. Dacia, 1970, cuvânt înainte de Ștefan Pascu, p.5-9; Idem, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, Ed. Dacia, 1972; Idem, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania*, vol. I, Cluj, Ed. Dacia, 1987, introducere de Pompiliu Teodor, p.5-28; *Ibidem*, vol. II, 1992, introducere de Pompiliu Teodor, p.5-21.

⁸ Idem, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846- 1873*, București, Ed. Univers Enciclopedic, 1995, p.21.

Cum Andrei Șaguna a fost unul din subiectele predilecte ale istoriografiei ecleziastice române din secolele XIX-XX, cartea profesorului Hitchins are suficiente termene de comparații, prin alăturarea sa de o luxuriantă bibliografie asupra subiectului. Ea se detașează însă pregnant de viziunea teologică a lui Popea și de cea istorică a lui Lupaș, prin maniera disciplinată, pretențioasă în care și-a plasat eroul în dinamica politică a epocii, urmărindu-i traseele în triumghiul complex Viena-Karlowitz-Sibiu. Că Șaguna a fost o personalitate de excepție o demonstrează chiar maniera în care K.Hitchins și-a structurat cartea, făcând o dihotomie între coordonatele politice ale activității sale și proiectele bisericești ori culturale patronate de el⁹. Cartea rămâne, așa cum a fost apreciată în momentul apariției ediției române (după aproape 18 ani de la ediția engleză), o lucrare „fundamentală nu numai pentru istoria modernă a românilor din Transilvania, dar nu mai puțin pentru istoria central-europeană”¹⁰.

Cu siguranță deceniile postdecembriste, ce au deschis punțile de comunicare între mediile academice românești și cele mondiale, și-au afișat cu generozitate disponibilitatea spre integrarea în circuitul istoriografic românesc a unor semnificative lucrări străine, a căror tematică pendula în jurul geografiei românești. Unele din cărțile lui Keith Hitchins au cunoscut în ultimii ani reeditări succesive, cu un mare succes de public, dacă ne gândim la cele două lucrări reprezentative: *Românii* și *România*. Definind astfel, într-un mod original, modernitatea și contemporanitatea noastră, istoricul american a devenit într-un fel, fără să-și fi propus asta, un ambasador sentimental, dar în materie de istoriografie obiectiv, al problemei românești în mediile universitare străine. Predând cursuri de istoria României și a sud-estului european la Urbana, a propus mai întâi mediilor anglo-saxone spre lectură viziunea sa sintetică asupra istoriei moderne și contemporane a României. Cea dintâi din punctul de vedere al încadrării cronologice (a doua din prisma redactării de către autor) *Românii* limpezește

⁹ Corina Turc, *Redescoperindu-l pe Șaguna*, în *Vatra*, 1996, nr.7, p.23.

¹⁰ Pompiliu Teodor, *Prefață la Keith Hitchins, Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846- 1873*, București, Ed. Univers Enciclopedic, 1995, p.18.

evoluția Principatelor române de la pacea din 1774 de la Kuciuk-Kainargi – un moment important în evoluția chestiunii orientale – și până la instalarea lui Carol la putere, în deceniile care pentru profesorul Hitchins înseamnă „constanta integrare (a românilor- n.n.) în Europa”¹¹. Statutul internațional al Moldovei și Țării Românești, coborât până la antecedentele hegemoniei otomane, evoluția economiei și societății, cazul special al românilor din Monarhia Habsburgică și cele două episoade politice cruciale- 1848 și epoca lui Cuza- sunt chestiuni pe care Keith Hitchins le-a desferecat de orice taină și de orice subiectivism și le-a restituit cunoașterii complete.

În prelungirea tematică, celălalt volum, apărut inițial din aceeași comandă tipografică a Oxford University Press, respiră în mod similar crezul autorului, că integrarea României în Europa a fost un proces de durată sub pecetea modernității, în paralel cu formarea națiunii române moderne, în panorama politică marcată de câteva episoade distincte, ce reprezintă și capitole ale cărții: independența, domnia lui Carol, primul război mondial, România Mare și al doilea război mondial¹². Dar granițele cronologice au fost depășite pentru a urmări” curente generale din dezvoltarea economică și socială și pentru a discerne schimbările apărute în modul în care românii gândeau despre ei înșiși”¹³. Nu este în această frază doar o undă de lumină pe care profesorul american o aruncă asupra metodei și concepției sale istorice: este totodată certitudinea profesionalismului exigent la care suntem invitați să subscriem.

Cum ideile profesorului Hitchins își pot găsi în cazul fiecărui cititor genul propriu de decodificare, sunt de relevat totuși etichetele elegante pe care un distins istoric literar i le-a conferit la finele lecturii celor două volume de sinteză: 2înzestrat cu acea obiectivitate calmă și dreaptă, cu acea vorbire limpede și credibilă ca adevărul însuși, care spunea lucruri răspicate, pozitive, pline de probabilitate și de liniște, din discursul căruia mai cu seamă lipsea retorica supraîncălzită a slavilor, a românilor, a maghiarilor și a tuturor celorlalți de pe acele

¹¹ Keith Hitchins, *România 1774- 1866*, București, Ed. Humanitas, 1998, p.11.

¹² Idem, *România 1866- 1947*, București, Ed. Humanitas, 1996, p.15.

¹³ *Ibidem*, p.15.

meleaguri atunci când vorbeau despre „ai lor” și despre istoria lor”¹⁴.

Faptul că profesorul Keith Hitchins a oferit prin scrisul său o șansă în plus de credibilitate pentru reconstituirea „*sine ira et studio*” a istoriei românești a determinat asocierea sa la proiectul unor istorici români de a oferi o nouă sinteză de istorie. Destinată deopotrivă publicului larg și specialiștilor, *Istoria României* i-a oferit savantului american oportunitatea de a-și rezuma propriile cercetări cu privire la perioada secolelor XVIII- XX¹⁵. Este până la urmă în prezența istoricului american în această sinteză o reflectare fără echivoc a asumării propriei vocații în fața oricărui eșantion de cititori.

Ultimii ani, pe lângă prezența notabilă în paginile unor reviste românești de specialitate, I-au orientat migala și temeinicia cercetărilor atât spre restituiri documentare¹⁶, amintind de mai vechile sale tentative de acest fel, subjugate tot epocii moderne¹⁷, dar și spre unitatea unor volume de eseuri concentrate asupra generoasei teme a identității naționale românești¹⁸. Nu în ultimul rând, se poate remarca, pe linia unor modele din istoriografia europeană¹⁹, tentația redactării unor volume ce sintetizează un spirit identitar, românesc în acest caz²⁰, ca și asumarea unor proiecte demitizatoare²¹.

¹⁴Virgil Nemoianu, *Un mare eveniment istoriografic*, în *România literară*, 1994, nr.10, p.21

¹⁵ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, Ed. Enciclopedică, 1998, reed. Ed. Corint, 2002, 2003, 2004.

¹⁶ Keith Hitchins, Miodrag Milin, *Relații româno-americane 1859-1901*, București, Redacția Publicațiilor pentru străinătate România, 2001.

¹⁷ Keith Hitchins, Liviu Maior, *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu 1861-1892*, Cluj, Ed. Dacia, 1970; Keith Hitchins, Ioan Beju, *Biserica Ortodoxă Română în sec. XVIII. Conscripții. Statistici*, Sibiu, 1991.

¹⁸ Keith Hitchins, *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation*, Bucharest, The Encyclopaedic Publishing House, 1999; Idem, *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania 1860-1914*, Bucharest, The Encyclopaedic Publishing House, 1999- ed. română 2000 (ce încheie o trilogie începută prin *A Nation Discovered* și continuată cu monografia dedicată lui Șaguna).

¹⁹ Fernand Braudel, *L' identité de la France*, Paris, 1986.

²⁰ Keith Hitchins, *The Identity of Romania*, Bucharest, The Encyclopaedic Publishing House, 2003.

²¹ Idem, *Mit și realitate în istoriografia românească*, București, Ed. Enciclopedică, 1997.

Cu noblețea gestului bine chibzuit, cu încredere în relevanța cercetărilor încheiate în atmosfera stimulatorie a arhivelor și bibliotecilor, printre mii de documente edite și inedite, Keith Hitchins este cu siguranță istoricul străin cu cea mai bogată bibliografie consacrată istoriei României. Pendulând între mediul universitar american și cel academic românesc, și-a expus finalitatea reflecțiilor despre istoria românească atât pentru cititorii anglo-saxoni cât și pentru cei români. Numai că pentru aceștia din urmă surpriza unei lecturi substanțiale este dublată de descoperirea unui misionarism imparțial, atât de ordonat și de impresionant, asumat față de civilizația românească de către profesorul Hitchins.

Între istorie și studii sociale. Un examen al țiganologiei românești al ultimului deceniu

Marian Zăloagă

Between history and social studies. An assessment of the Romania Gypsy studies from the last decade

Abstract

In the following study we intend to reveal the main trends in the field of Romanian Gypsy studies. Such an analysis is demanded from diverse reasons. The strongest of all stresses the fact that during this decade, a new amount of literature of different scientific origins and stand points, has been published, in an effort to cover the disinterest displayed, from ideological causes, during the Communist era. There are three levels of the discourse regarding Gypsies and their role in the Romanian social-historic background. Each corresponds to a specific intent. Thus, there is a historicist inclination, another that is concerned with quantitatively or qualitatively assessment of social economic parameters and a third inclined to contribute to the shaping of an ethnic identity of this population. The first and the second are mainly external items of discourse, while the last is promoted by the new intellectual elite belonging to this ethnic group.

The subsequent analysis distinguishes a bigger or lesser degree of professionalism in the discourse promoted on that subject matter. In the end we expose the relativism specific to a sole scientifically reconstructive point of view and advocate that an imagological study is expected to offer a better solution in understanding the destiny of this people, their particular interaction with the Other's cultural environment, their cultural heterorepresentation.

După 1989, cel puțin sub aspectul problematicii aduse în discuție, cercetarea românească din domeniul studiilor sociale s-a revigorat pas cu pas. Teme delicate, repudiate în cadrul ideologic din perioada comunismului au reînceput treptat a fi supuse analizei. Totodată, proiecte mai vechi își recapătă și ele locul cuvenit. Printre acestea numărăm și interesul tot mai larg pentru universul cultural specific țiganilor din spațiul românesc.

Ceea ce e desemnat ca studii țiganologice este o literatură tot mai numeroasă, dar inegală valoric, poate și datorită remarcabilei diversității a abordărilor, nu întotdeauna dovedind o metodologie bine organizată. Cu prisosință publicații de mai mici sau mai mari dimensiuni au acordat atenție unor aspecte, precum cel lingvistic (vezi cărțile sau preocupările lexicografice ale profesorului Sărău), cel istoric alături de cel etnografic și cel social fiind regășibile mai mult sau mai puțin corect îmbinate în lucrări ca cele semnate de Mihai Merfea¹, Lucian Cherata², Elena Zamfir și Cătălin Zamfir³, Vasile Ionescu⁴, M. Băcanu⁵, Niculae Crișan⁶, Filip Etveș⁷, Cornelui Tămaș⁸, ș.a. Treptat studiile devin tot mai specializate, încercând să treacă de nivelul generalităților. Deși tema predispune la interdisciplinaritate, tot mai des întâlnim lucrări care se axează strict pe dimensiunea studiată. În majoritate din teritoriul sociologiei ele răspund unor finalități imediate anume măsurarea anumitor indici specifici vieții socio – economice⁹, adesea determinanți pentru construirea unor stereotipuri ce-i privesc pe acești etnici. Trebuie spus că și psihologia socială își face tot mai simțită prezența în demersul științific consacrat temei¹⁰. Efortul sintezei și-l asumă uneori istoricul¹¹, alții sociologul¹².

Dacă în principal „istoriile” urmăresc schema propusă de clasică lucrare din 1939 a lui George Potra, unele corespund unui

¹ Mihai Merfea, *Integrarea socială a romilor*, Ed. Bârsa, Brașov, 1991.

² Lucian Cherata, *Istoria țiganilor - origine, specific, limbă*, Ed. Z, București, 1992.

³ Elena Zamfir, Cătălin Zamfir, *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, Ed. Alternative, 1993.

⁴ În fapt îngrijitorul unor studii mai vechi referitoare la istoria romilor din Moldova: *Robia țiganilor în Țările române- Moldova- Rromii din România – studii și documente istorice*, Ed. Aven Amentza, București, 2000.

⁵ Dr. M. Băcanu, *Țiganii - minoritate națională sau majoritate infracțională?*, Ed. Bravo Press, 1996.

⁶ Niculae Crișan, *Țiganii. Mit și realitate*, Ed. Albatros, București, 1999.

⁷ Filip Etveș, *Rromii un neam Indian*, Ed. Destin, Deva, 2000.

⁸ Dr. Corneliu Tămaș, *Istoria țiganilor din Țara Românească, 1241-1856. 600 de ani de atestare documentară*. Oscar Print, București, 2001.

⁹ Cătălin Zamfir, Marian Preda (coord), *Romii în România*, Ed. Expert, București, 2002.

¹⁰ În acest sens a se vedea studiile privind raporturile și percepția celuilalt reunite în *Revista română de sociologie* și în alte publicații periodice pe care le vom trece în revistă la momentul oportun, în măsura în care ne-au stat la dispoziție.

¹¹ Viorel Achim, *Țiganii în istoria României*, Ed. Enciclopedică, București, 1998.

¹² Dr. Vasile Burtea, *Rromii în sincronia și diacronia populațiilor de contact*, Lumina Lex, București, 2002.

debut al procesului de definire al unei identități entice, în maniera realizărilor națiunilor aflate într-o mișcare asemănătoare – și totuși esențial diferită căci proiectul lor național era strâns legat de statalitate - la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe parcursul întregului secol al XIX-lea.

Sub raport tematic problema este cuprinsă de istoriografie și de alte științe umaniste deopotrivă, în cadrul preocupărilor de istorie socială, mai ales că, după cum sesizează Alexandru Zub, minoritarul, marginalul¹³, se circumscrie cel mai bine acestui areal cognitiv. În alți termeni, prefațatorul izbutitei sinteze *Țigani în istoria României* realizate de Viorel Achim, Șerban Papacostea remarca indirect caracterul preeminent social al demersului ce-i vizează: „de la robia medievală la manifestările tendinței actuale de afirmare a etnicității rome, trecînd prin dezrobirea din secolul al XIX-lea și prin prigoana din timpul celui de-al doilea război mondial, de la nomadism la sedentarizare, de la meșteșugul medieval la eforturile de adaptare la condițiile economiei moderne, toate etapele istoriei Țiganilor din România, împreună cu formele lor specifice de organizare și cu raporturile lor cu lumea autohtonă, precum și cu inerentele deosebiri de la o provincie istorică la alta, se regăsesc în cartea de față (...)”¹⁴. Mai mult, titlul este de asemenea relevant, argumentația susținând un punct de vedere similar, împărtășit chiar și de Viorel Achim.

Totodată, studiul introductiv al colecției de documente privind soarta Țiganilor din România (1919-1944), deduce în urma analizei documentelor referitoare la deportarea Țiganilor în Transnistria, intenția asanării morale a unor elemente țigănești și nu stingerea neamului pe calea pogromurilor. Astfel, „problema Țiganilor” nu apare ca una strict rasială, ca în cazul evreilor, întărită de legi și prevederi discriminatorii pe temeiul etnicității, ci în primul rând ca o chestiune de apărare a ordinii publice și asanare morală prin impunerea „cultului muncii”¹⁵.

Dacă în mod tradițional istoria a privit această populație din perspectiva rolului ei social, era și firesc ca același lucru să-l fi făcut și alte științe sociale, în speță studiul sociologic. Preocupările tot mai numeroase din ultima vreme sunt în acord

¹³ Alexandru Zub, *Cuvânt înainte* la Lucian Nastasă, Andrea Varga (ed.) *Minorități etnoculturale. Țigani în România*, Centrul pentru diversitate culturală, Cluj, 2001, p. 7.

¹⁴ Șerban Papacostea, *Cuvânt înainte*, la Viorel Achim, *op. cit.*, p. 8.

¹⁵ Lucian Nastasă, Andrea Varga (ed.), *op. cit.*, p. 19.

cu probleme de același ordin cu cele rezumate în pasajul anterior, ele corespunzând însă unor imperative mai noi, când trebuie să se urmărească în ce măsură populația rroma - termen preferat de literatura de factură sociologică din motive ce țin de auto - etnonimul preferat heteroetnonimul țigan, încărcat de note peiorative – se poate integra armonios în cadrul societății majoritate, păstrându-și specificul etnic, și el destul de greu de definit dacă ne raportăm la factorul lingvistic, cel ocupațional, al tradițiilor, al modului de viață adaptat în funcție de particularismul provinciei în care au rezidat.

Inserarea problemei țiganilor în sfera socialului a sensibilizat spiritele unor reprezentanți ai etniei, tot mai marcant implicați în activitatea științifică. Dar această hipersensibilitate nu are legătură doar cu încercările de a realiza un etnicism țigănesc - de altfel fundamentat și explicabil în context postmodern – ci mai ales cu asocierea problemei sociale cu dificultatea integrării, chiar cu delincvența¹⁶.

Distingem trei direcții de cercetare ale acestui popor. Pe de o parte cele preponderent istorizante, cele sociologice în fapt campanile desfășurate de Cătălin Zamfir și școala sa – putând fi considerată prin metodele, criteriile și rezultatele cercetării, discurs al societății dominante în căutarea dialogului intercultural - și nu în ultimul rând cele care încearcă o sinteză a celor două, reprezentată de contribuțiile lui Nicolae Gheorghe sau Vasile Burtea, primul urmărind și colaborând strâns cu mai celebrul sociolog Jean Pierre Ligéois, activitatea sa având implicații mai directe în încercările de unificare a unei comunități rrome, considerate transnaționale. Ei sunt vocile din interior care cer direct o asanare a condițiilor etniei căreia de fapt îi aparțin.

Așadar deosebim între trei maniere de abordare: 1.cea istorizantă, 2. cea care analizează fenomenul din perspective prevalent sociale și 3. cea care are în vedere în mod prioritar definirea unui nucleu al etnicității țigănești.

¹⁶ În acest sens cartea lui Dr. M. Băcanu este poate cea care prin titlul și mai ales conținutul său defăimător, bazat pe stilul gazetăresc, prolific în promovarea stereotipiilor, susține prin decontextualizarea și răstălmăcirea aserțiunilor unor reputați cercetători ai acestei etnii, teza proprie a țiganului ca infractorul numărul unu al societății românești, teză legitimată prin lipsa unei educații capabile, în opinia sa, să asigure inserția pașnică a țiganilor în mediul românesc.

Un examen riguros al acestor contribuții presupune o analiză a celor mai importante dintre scrieri. O vom face, eludând cronologia, căci comparația ne interesează mai mult, fiind preocupați de anumite probleme ce apar cu deosebită recurență. În acest sens ne vom referi pe rând la aspecte precum: finalitățile mărturisite sau intuite ale studiului, la preferința pentru un anumit etnonim, la optarea pentru analiza problemei ca o chestiune de factură entică sau socială, ori amândouă deopotrivă. Deoarece în multe cazuri argumentul istoric este recuperat de explicația sociologică vom ține cont de rolul său argumentativ, acolo unde el e utilizat. Menționăm că atenția noastră s-a îndreptat atât asupra culegerilor de studii cu acest conținut, dar mai ales asupra monografiilor.

Acestea din urmă au o tendință preponderant istorizantă. Reeditățile din cuprinsul volumului *Robia țiganilor în Țările române – Moldova - Rromii din România – studii și documente istorice*, cuprind o serie de studii care tratează problema din perspective juridice – instituirea și definirea robiei (Ion Peretz), analiza, semantică a formulelor din anumite documente dovedindu-se relevantă pentru stabilirea etniei robilor (Ion Radu Mircea) -, strict istorice, urmărindu-se evoluția robiei pe parcursul a câtorva secole pentru a demonstra felul în care se putea ajunge la această stare, cum s-a transformat ea pe parcursul timpului, mecanisme de moștenire, categorii de robi, obligațiile robilor, organizarea lor juridică, și în spiritul epocii în care a fost redactat amplul articol, lupta lor împotriva exploatării (Nicolae Grigoraș). Regăsim reluate aici și alte câteva studii despre robie ale lui Al.I. Gonța sau Olga Cicanci – studiul de caz al robilor mănăstirii Secul, ori cel al lui T. G. Bulat ce se referă la categoria robilor domnești. Clasica lucrare a lui Kogălniceanu referitoare la limba și moravurile țiganilor, reluată parțial, închide volumul ale cărui finalități mărturisite erau un demers recuperativ care să „invite la o profundă reflecție asupra viziunilor despre alteritate, despre cum îl (re)considerăm pe Celălalt”, în realitate doar publicarea fragmentară a textelor lui Kogălniceanu considerate „mostră de discurs rasist «înainte - mergător»”¹⁷ putând avea direct această capacitate, de celelalte

¹⁷ *Robia țiganilor în Țările române - Moldova- Rromii din România – studii și documente istorice*, p. 257.

putându-ne ocupa din punctul de vedere al discursului istoriografic căruia îi subscrie, în funcție de epocă.

Între scrierile care pot circumscrie strict abordării istorizante menționăm și lucrarea lui Corneliu Tămaș. Deși apare la câțiva ani după publicarea lucrării lui Viorel Achim, *Istoria țiganilor din Țara Românească 1241-1856. 600 de ani de atestare documentară*, ea nu este nimic mai mult decât o trecere în revistă a unei masive cantități de documente, multe dintre ele de multă vreme editate. Nici sub raportul concepției nu stă mai bine, ea fiind ordonată nu pe probleme, ci în funcție de conținutul documentelor care sunt înșiruite unul după altul, deseori fără vreo observație analitică. În ce privește stereotipurile proliferate, de care nu e ferită nici o lucrare cu acest caracter, poate cu excepția celei a lui Achim, autorul demonstrează o apropiere de G. Potra¹⁸. Uneori în unele demonstrații autorul găsește explicații cu reverberații în actualitatea imediată, de genul „Caii au trecut în noaptea legendei, raritatea lor se transformase în năluci. Locul calului a fost luat de cele mai căutate mărci de automobile din lume, «ca să rupă gura târgului»”¹⁹. Cam la atât se reduce demersul critic al autorului.

Imediat după 1989 își făcea apariția o *Istorie a țiganilor* avându-l ca autor Lucian Cherata, inițial proiectul său fiind realizat în 1978. Lucrare cu caracter compozit referitoare la istoria țiganilor – cu relativ ample anexe lexicografice și de morfologie (urmând probabil modelul lucrării lui George Potra) – cartea pare a avea rolul de a demonstra fenomenul aculturației, mai ales că ea optează pentru integrare, dialog. Particulară acestei abordări este perspectiva exterioară - recunoscută - cu note psiho-istorizante în ideea „încercării de trasare a unei *imagini* (s.n.) socio-culturale proprii acestei populații”²⁰, ce admite relativul cunoașterii celorlați de către societatea dominantă. Deși optează declarativ pentru nuanțări, autorul nu e imun la reflecții de ordin stereotipizant cu vădite accente dominatoare, lucrarea sa dorindu-se o sinteză a mai multor studii despre „ceea ce s-a spus despre țiganii din România. Astfel, pe lângă caracterul exotic, nespecific, al culturii și mentalității lor” - cuprinsă de autor cu formula - „realitate

¹⁸ Vezi *Ibidem*, p. 298, 303-304.

¹⁹ *Ibidem*, p. 263.

²⁰ Lucian Cherata, *op. cit.*, p. 11.

ciudată și străină, dar de netăgăduit²¹, el realizează și o ierarhizare în funcție de inserția socială evidențiind cazuri de neamuri demne oferit drept model – rudarii, care „muncesc și își trimit copiii la școală”²². Religia țiganilor e prezentată ca o sumă de superstiții²³, iar, în ciuda atitudinii deschise spre o cunoaștere cât mai autentică, conchide din perspectiva majoritarului: „Trebuie să facem observația că țiganii româniizați se pot împărți în două categorii: țiganii româniizați pe plan social, cultural și lingvistic, nu și etnologic, dar rămânând tot țigani din punct de vedere antropologic; țiganii româniizați pe plan social, cultural și lingvistic, dar care au și origine țigănească mai îndepărtată, rezultați din încrucișarea biologică repetată (cu sânge amestecat) proveniți din români și țigani etc”²⁴.

Aproximativ în aceeași manieră e redactat și studiul apărut în 1999, semnat de Niculae Crișan. Deși titlul, *Țiganii. Mit și realitate*, anunță o demitizare, deci o perspectivă cât se poate de critică, și lui Nicolae Crișan, asemeni altora, îi sunt proprii păreri ce dezvăluie o atitudine discursiv rasistă. Ea e remarcabilă în contextul referirilor la activitatea de lăutari, „*Țiganii asemeni negrilor au ritmul în sânge* (s.n.), și au un simț ascuțit al melodiei, calități de bază pentru un lăutar”²⁵. Li se apropiază un soi de pricepere specială la înșelat („având o dibăcie, a lor de a număra bacnotele”²⁶), dar ciudat, și o rapidă capacitate de resorbție în mediul societății românești prin contractarea de căsătorii („Țiganii se asimilează relativ ușor și repede”²⁷, contrazicând astfel un fenomen opus susținut de studiile sociale, și nu numai). Ca și alți autori, el „păcătuiește” adeseori prin asimilarea și apoi aplicarea necritică a unor date culese din lectura diverselor documente din diferite epoci, propagandând, menținând active diversele heterostereotipii.

De departe, cea mai izbutită realizare în domeniu ce poate fi circumscrisă în arealul studiilor cu conținut preponderent istoric, aparține lui Viorel Achim. Lucrarea *Țiganii în istoria României* este o sinteză la zi care intenționează „să ferească de

²¹ *Ibidem*, p. 27.

²² *Ibidem*, p. 55.

²³ *Ibidem*, p. 60.

²⁴ *Ibidem*, p. 75.

²⁵ Niculae Crișan, *op. cit.*, p. 85.

²⁶ *Ibidem*, p. 145.

²⁷ *Ibidem*, p. 103.

diletantismul ce caracteriza încă la acea dată țiganologia”. Realizată în durată lungă cercetarea „este aproape exclusiv o istorie socială și politică”²⁸, fiind motivată de „necesitatea de a înțelege situația actuală a acestei populații”²⁹. Analiza sa este realizată în cadrul mai larg al migrațiilor din Europa de sud est și apoi centrală, pe rând în perioada medievală și apoi în epoca modernă. Însăși instituția robiei, deși nu e clar explicată, este privită ca un fenomen specific Europei bizantine³⁰. Analiza se face pe provincii, surprinzându-se particularitățile provinciale în modul de tratare a acestor grupuri, atât sub raportul ocupațiilor cât și cel al situației lor juridice. Dar perspectiva nu e doar externă, realizată din prisma ordinelor, obligațiilor cuprinse în documentul oficial. Prin atenția acordată organizării interne, analiza ierarhiei interne e realizată pe baza documentelor etnografice utilizate cu chibzuință, coroborate cu cele referitoare la structurile instituționale statuate sau revizuite în privile. Eliberării din robie i se acordă deosebită importanță, faptul fiind coroborat cu evidențierea dezideratelor ideologice ale românilor la data realizării sale. Un capitol destul de consistent este rezervat situației lor în perioada interbelică. Treptat, cu cât ne apropiem de actualitate, discursul se apropie de sociologie. Se notează că în perioada interbelică sociologia era preocupată de asimilarea țiganilor, reușită de altfel într-o oarecare măsură în perioada comunistă. Când se fac referințe la modul de tratare a problemelor actuale Viorel Achim se racordează la studiile mai recente, fiind atent la noua evoluție, cea a creării unei identități etnice, la modalitățile de auto și heterodefinire. Dar subliniază că o identitate etnică modernă nu poate începe fără o modernizare, care să poată crea *background*-ul pentru definirea reală a factorilor care o jalonează³¹. Accentul cade pe integrare, dar acest lucru îl vom discuta ceva mai târziu.

Titlul lucrării este sugestiv pentru perspectiva exterioară din care s-a realizat studiul, perspectiva societății dominante, alături de care țiganii au dezvoltat un anumit fel de trai, în funcție de rostul care le-a fost conferit de aceasta. Ca minoritate, ca marginali, e destul de greu de considerat o istorie a țiganilor,

²⁸ Viorel Achim, *op. cit.*, p. 10.

²⁹ *Ibidem*, supra.

³⁰ *Ibidem*, p. 33.

³¹ *Ibidem*, p. 171-177.

fără a o raporta la cadrul geografic, politic, material, cultural, instituțional care a determinat-o.

Opțiunea pentru etnonimul de *țigan* e mai mult decât evidentă din titlurile acestor istorii, fără ca termenul să fie folosit vreodată cu conotații peiorative, așa cum clamează autorii rromi care se feresc de utilizarea lui. În mod clar, alegerea este dictată de terminologia din cuprinsul documentului, dar și de felul cum sunt percepuți ei în mentalul populației majoritare, căreia de cele mai multe ori îi este destinat studiul, în vederea unei mai bune cunoașteri a Celuilalt. În toate cazurile, documentul grevează modul și tonul reconstituirii, țiganii fiind plasați în cadrele studiului istoriei sociale, ocupând poziția marginalului, împărțășind condiția depreciativă, de rob, deci de instrument.

În general, discuția în istoriografie e dominată de aspecte ca originea lor, căile urmate la venirea lor în țările române, înrobirea lor, locul în economia provinciilor, categorizarea lor în funcție de proprietar. Se pot constata diferite date avansate pentru apariția lor pe teritoriul țărilor române. Unii susțin date ca 1241, punând apariția lor în conexiune cu invazia tătarilor a căror robii țiganii să fi fost, asociere care e aparent sugerată de documentele de expresie slavonă moldovenești care se referă aparent în aceiași termeni la robii tătari ca și la cei țigani, alții preferă data avansată de primul document care îi menționează explicit, databil 1385. Urmare a acestui fapt se ajunge și la două teorii privind venirea lor: din est cu tătarii, respectiv din sudul balcanic. Judecățile cu privire la condiția de rob sunt lipsite de aprecieri negative fiind chiar asumate, dar privite cu detașare, la fel și politicile promovate față de această populație de autorități.

Nu la fel se întâmplă în cazul unor scrieri realizate de intelectuali proveniți din rândul rromilor. În scrierile lor discursul capătă accente ceva mai dure, condamnând ca o nedreptate încercarea de excludere, integrare forțată sau de asimilare, toate privite ca măsuri ce atentau la însăși existența neamului lor. Contribuțiile lor sunt cele care înțeleg ca o jignire tratarea țiganilor ca pe o „problemă socială”³². Ele au conotații și finalități duble: pe de o parte, descrierea sumară a unei istorii

³² Jean Pierre Liegeois, Nicolae Gheorghe, *Romii: o minoritate a Europei*, Raport pentru Minority Rights Group International, 1995, p. 9.

victimare³³ care spre deosebire de cea a lui Viorel Achim e tentată la a opera uniformizări interne, vorbind și de o repartizare pe neamuri în funcție de ocupații, pretinzând în acest fel o cunoaștere din interior.

Observăm că în general lucrările istorice *prezintă*, cele sociologice ale școlii de sociologie de la București *măsoară* diferite componente specifice câmpului social, cele ale minoritarilor *recapitulând*, chiar *mitizând* dar mai ales *susținând* punerea în act a unor drepturi de multe ori statuate legislativ, dar „aplicate doar selectiv”³⁴. Motivați în demersul lor și de evenimente de strictă actualitate, ei interpretează problema țigănească și mai ales violențele la care au fost supuși membrii ei, ca acte cu caracter antietnic și nu ca reacții firești la acte asociale, așa cum unele anchete au evidențiat³⁵.

E fapt că lucrările lor au ca finalitate pe aceea de a oferi o identitate etnică comună populației de rromi, de aici exagerările și notele subiective care le marchează studiul. Optica pe care o propun este îndreptată și asupra celuilalt, anume necesitatea educării sale în spiritul acceptării diferenței³⁶.

Poate interesul pentru construirea unei identități entice este relevat cel mai bine din lecturarea lucrării lui Vasile Burtea³⁷. El preferă o retransare a subiectului și prin urmare propune o analiză pe neamuri – denuminate după ocupații. Ce e de observat e că „primul doctor rrom în sociologie”, descendent din neamul fierarilor, realizează o ierarhizare internă nemărturisită, un soi de exotism intern stabilit în funcție de gradul de inserție socială, în *background*-ul dominant. Ai săi, ies de departe pe locul fruntaș, celelalte neamuri fiind ori foarte sărace, ori foarte bogate, membrii cu un statut economic ridicat fiind considerați adevărați păstrători ai tradiției. La el obsedantă revine comparația cu mediul de origine, India concepută ca un

³³ Vezi deja citata carte a lui Filip Etveș, în care rolul prevalent e rezervat argumentului umanitar cu vădite justificări și revendicări de factură liberală dar și socială clasică, înțelese în sens doctrinar politic.

³⁴ *Ibidem*, p. 13.

³⁵ Maria Ciobanu-Băcanu, *Comunitatea sătească multiethnică-Hădăreni*, în *Sociologie românească*, Serie nouă, Nr. 2-3, 1994, p. 275-281

³⁶ Jean Pierre Liegeois, Nicolae Gheorghe, *op. cit.*, p. 17, Mihai Merfea, *op. cit.*, p. 32.

³⁷ Vasile Burtea, *Neamurile de romi și modul lor de viață*, în *Sociologie românească*, Serie nouă, Nr. 2-3, 1994, p. 257-275, Idem, *Rromii în sicronia și diacronia populațiilor de contact*, Ed. Lumina Lex, București, 2002, *passim*.

soi de „*Urheimat*” unde s-au forjat toate obișnuințele, obiceiurile, ocupațiile țiganilor actuali³⁸. Găsește origini indiene chiar și celor mai marginale și secundare ocupații pe care marea majoritate a analiștilor subiectului au căzut de acord să le categorisească moduri marginale de exploatare ale resurselor secundare ale societății majoritare. În opinia sa, nu s-a produs o adaptare simbiotică, deși o mărturisește la începutul studiului său, poate doar ca pe o concesie pe care se vede constrâns moral să o facă colectivului de sociologi în care activează. Parese deci că scopul său este realizarea unei istorii a rromilor amintind de maniera romantică, în care fantezia, vizibilă în stabilirea unei descendențe ilustre, își are locul ei destul de evident. Pentru el ocupațiile provin din India și nu sunt rezultatul locului care le-a fost rezervat de către societatea majoritară.

Lucrarea lui Vasile Burtea încearcă cu prisosință o legitimare a unor drepturi prin stabilirea fantezistă a unei vechimi a rromilor și a unui aport major al acestei populații la devenirea poporului român, atât în planul culturii materiale cât și al celei spirituale, prin identificarea originilor rrome ale unor personalități (Budai Deleanu, Petru Maior) sau prin exacerbarea rolului în spațiul economic.

E posibil ca scrisul lui să fie o alternativă la un discurs sociologic, considerat exterior, constituit într-o adevărată școală, avându-l ca mentor pe profesorul Cătălin Zamfir. Studiile acestei școli acordă un loc mai puțin important istoriei, prin analize cantitative și calitative, fiind interesate să măsoare diferiți indicatori, relevanți pentru a discerne asupra inserării sociale a rromilor, să dezvăluie, valide sau invalideze heterostereotipurile aplicate acestei etnii. Totul a început cu lucrarea *Țiganii între ignorare și îngrijorare* (1993). Deosebit de complexă sub raportul abordării, lucrarea este ancorată în prezentul imediat, motivată fiind de îngrijorarea rezultată din

³⁸ Într-un studiu cu totul particular de factură antropologică Delia Grigore propune o deconstrucție în care notele romantice nu lipsesc. Ele sunt notabile la nivelul diferenței dintre rromi și ceilalți, motivată adesea prin rituri specifice atent conservate prin care se păstrează o identitate unică. Lectura textului, argumentația favorabilă nomadismului (ca marcă și strategie de autoconservare a acestui grup etnic) relevă o perspectivă idilică asupra mediului țigănesc, individul și grupul fiind percepuți conform șablonului „bunului sălbatic”. Vezi Delia Grigore, *Curs de antropologie și folclor rrom. Introducere în studiul elementelor de cultură tradițională ale identității rrome contemporane*, Ed. Credis, București, 2001.

„modul în care populația de rromi e afectată de procesul de tranziție economică și socială”³⁹. Fără a priva populația, subiect de anchetă, de calitatea de grup etnic – prima parte a lucrării fiind rezervată tocmai reliefării acestui fundamental aspect – studiul oferă în a doua sa parte o serie de analize social-economice în funcție de care, în final, se trasează și un program de abordare a problemelor lor. Teoriile sau mai degrabă preconcepțiile cu tentă rasistă sunt rapid invalidate încă din primul capitol, recunoscându-se totuși diferențele în ceea ce privește *pattern*-ul cultural. Concluzia fundamentală e că diferențele și problemele de integrare se datorează diferențelor de stil de viață, menținerii în cadrele tradiționale și că nu avem de a face cu o problemă etnică⁴⁰, subliniindu-se necesitatea modernizării.

Cu timpul studiile s-au înmulțit, s-au rafinat, dar concluziile sunt cam aceleași, cu adaosul că se semnalează o treptată îmbunătățire a modului în care această etnie e percepută de majoritari⁴¹. Tot mai multă atenție se acordă *marker*-ilor autoidentificatori⁴², analize fiind realizate și din perspectiva teoriei conflictului social⁴³. De asemenea, atenție s-a acordat și modului în care presa poate întreține o imagine negativă în mentalul celorlalte grupuri sociale și etnice⁴⁴.

Problema numărului este una deosebit de delicată, motiv pentru care ea e omniprezentă. E o constantă pentru că adesea liderii rromi avansează cifre exagerate. Se ajunge chiar la vehicularea unor cifre de 3 milioane⁴⁵. Fiind de actualitate, demografia istorică a acordat interes acestei probleme, analiza

³⁹ Elena Zamfir, Cătălin Zamfir, *op. cit.*, p. 8.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 156.

⁴¹ Cătălin Zamfir, Marian Preda (coord), *Romii în România*, Ed. Expert, București, 2002.

⁴² Maria Ciobanu-Băcanu, *Mutații în identificarea etnică a romilor/țiganilor*, în *Sociologie românească*, Serie nouă, nr 1-2, 1996, p. 53-61; Speranța Rădulescu, *Satul Zece Prăjini față în față cu problema identității*, în *Secolul 21. Alteritate*, 1-7, 2002, p. 419-424.

⁴³ Mălina Voicu, Monica Șerban, *Despre diferențe: între toleranță și prejudecăți*, în Cătălin Zamfir, Marian Preda (coord), *op. cit.*, p. 259-283.

⁴⁴ Claudia Popescu, *Imaginea romilor în mass-media*, p. 113-121, Daniela Tarnovschi, *Identitatea romilor. Construct istoric și mediatic*, p. 121-134, în Rudolf Poledna, Francois Ruegg, Călin Rus, (coord.), *Interculturalitate. Cercetări și perspective românești*, P.U.C., Cluj-Napoca, 2002.

⁴⁵ Mihai Merfea, *op. cit.*, p. 40., Marian Preda, *Estimarea numărului de romi din România în anul 1998*, în Cătălin Zamfir, Marian Preda (coord), *op. cit.*, p.11.

limitându-se doar la nivelul Transilvaniei.⁴⁶ Apelând la analiza autoidentificării coroborată cu heteroidentificarea, Marian Preda ajunge la cifre în jur de 1.500.000 în 1998.

După cum am putut observa diferența între studiul istoric și cel sociologic rezidă în primul rând în faptul că în cadrul ultimului țigani se transformă din obiect – de tranzacție - în subiecți de anchetă sociologică.

Dacă unul preferă lucrul cu documentele arhivistice, cel sociologic apelează la ancheta sociologică. Ambele sunt marcate de anumit grad de subiectivism. Cel istoric de documentul ce s-a mai păstrat, dar și de selecția operată de autor, de subiectivismul redactorului documentului, al societății care a creat anumite documente tip. Celălalt, cel sociologic, e marcat de un subiectivism propriu celui interogat. Dincolo de faptul că răspunsurile lui sunt deseori determinate de întrebările care i se pun, el se poate foarte bine sustrage de la a răspunde onest, și din diverse motive poate dovedi conformism, oferind o imagine de sine pe care el dorește să o proiecteze în fața celui alt. Un soi de dedublare ce mărturisește mai degrabă despre ce ar vrea să fie și nu despre ceea ce sunt cu adevărat. Așadar, un relativism al cunoașterii există. Trebuie să recunoaștem însă o rigoare mai mare a studiului sociologic și degringolada, amatorismul cu puține excepții al celui cu tentă istorică. Acceptând acest relativism, credem totuși, că o mai bună cunoaștere nu se poate face decât din prisma imagologiei, apelând în primul rând la deconstruirea discursului cognitiv realizat de celălalt.

Cel mai adesea, abordările istorice au un specific propriu, adaptându-se surselor utilizate care predispun o tratare a subiectelor din prisma poziției de obiect patrimonial care le era conferit țiganilor. Astfel, invariabil, ni se dezvăluie o schemă de analiză în care reperele fundamentale sunt originea, primul contact cu zonele noastre și cu cele europene, valoarea economică a țiganilor, analiza fenomenului înrobirii – cu anexele: schimburile, daniile, tratamentul, fuga, iar mai recent locul lor în holocaust etc. Desigur abordarea este determinată, dictată am zice, de discursul dominant pe care îl impune lectura documentelor. Deseori însă stereotipurile prezente, cu rădăcini

⁴⁶Ioan Bolovan, *Considerații demografice asupra țiganilor din Transilvania la sfârșitul veacului al XIX-lea*, în *AIICN*, XXXII, 1993, p.187-195.

mai noi sau mai vechi își caută și adesea își găsesc justificarea prin apelul la documentul arhivistic.

Studiile de orientare sociologică din ultima vreme, dimpotrivă, încearcă să releve stereotipul și în egală măsură să măsoare în ce fel corespunde el realității, printr-o anchetă în care răspunsurile din interior și din exterior ale chestionaților, comparate, devin căi spre o mai bună cunoaștere a celuilalt. În plus dacă studiile istorice relevă privarea țiganilor în contextul societății tradiționale de calitatea umană și apropierea în mod vădit a celei de obiect - exterioritatea în raport cu societatea majoritară - , cele sociologice prin reperatele pe care le iau în analizele ce le efectuează - condiții de trai, de igienă, natalitate, mortalitate, satisfacția privind modul de viață, ș.a.m.d - urmăresc dimensiunea socială (deloc străină nici studiului istoric), din perspectiva potențialului integrator al lumii țigănești în cadrul societății de rezidență. De fapt prin *marker*-ii urmăriți cel mai adesea cantitativ, studiul sociologic poate stabili măsura în care dialogul dintre valorile culturale ale societății majoritare cu ale minoritarului poate ajunge la un numitor comun, prin păstrarea specificului etnic al celorlalți.

Recenzii, note de lectură

Richard W. Bagshawe, **Roman Roads**, Shire Publications Ltd., 2000, 64

The book that I have the chance to review is a short, but in some parts an interesting presentation of some essential aspects concerning Roman roads. From the beginning I have to mention here that we deal with a study written by an amateur, who has no “dossier” on Roman roads, but is a zealous and passionate person regarding the problems related to the study of this generous subject. Richard W. Bagshawe is credited with the discovery of sixteen Roman roads totaling over 400 miles. He was one of the “Viatores”, whose book *Roman Roads in the South-east Midlands* was published by Victor Gollancz in 1964. Born in Dunstable, Mr. Bagshawe was educated at Rugby School and then at Cambridge University, taking his degree in mechanical engineering. He worked in engineering management and design. But this was not an obstacle for him to pursue with no previous experience, but with energy and enthusiasm to the study of Roman roads.

The book is structured in nine chapters: 1. *Introduction*, p. 7-12; 2. *Roman road construction*, p. 13-17; 3. *Contemporary maps and other documentary evidence*, p. 18-20; 4. *Roman roads in decline and later roads*, p. 21-22; 5. *Tracing unknown Roman roads*, p. 23-27; 6. *Photographic recording*, p. 28; 7. *Publication*, p. 29; 8. *Recommended sites*, p. 30-31; 9. *Select bibliography*, p. 32. At the beginning of the book there is the *List of illustrations* (p. 4-5), followed by a *Preface* (p. 5). At the end there are 30 pages with 57 good quality *Plates* (p. 33-63), followed by an *Index* (p. 64).

In the preface, the author recognizes himself that the book doesn't deal with Roman roads in depth, but is it an attempt to introduce the reader to this subject.

The introduction is practically a short discussion regarding the historiography of the roads in Roman Britain. The author reminds us of the booklet of Alfred Watkins, entitled *Early British Trackways*, appeared in 1922, and later (in 1925) expanded into a book called *The Old Straight Track*. Of course, there are not forgotten the two main studies on Roman roads in Britain: the book of Thomas Codrington, *Roman Roads in Britain*, appeared at the beginning of the last century, in 1903 and the book of the doyen of Roman road studies, Ivan D. Margary, with the same title as that of his predecessor. As the author mentions, Codrington's book became the standard work on the subject for fifty-two years, until superseded by Ivan Donald Margary's two volumes with the same title, published by Phoenix House in 1955 volume I and in 1957 volume II. A one-volume edition of *Roman roads in Britain* was published by John Baker in 1967. The author remember a great contribution of Margary in making the reader, specialist or amateur, to understand the Roman road system in Britain: he had devised a system of road numbering, single figures for important roads, double for secondary roads and three figures for minor roads. Anyway, to research on the field, as Margary made, over 7400 miles (11900 km) of roads is an enormous effort. Here we must specify that an approximate estimate of the total mileage in Britain would be about 10000

miles (16000 km), based on 7400 miles of known roads. If we agree with the author's opinion, perhaps another 2000 miles (3000 km) are still to be found.

Unfortunately, Richard W. Bagshawe doesn't mention another essential book regarding the problems of the study of Roman roads in Britain. We talk about the synthesis of J. P. Sedgley on the Roman milestones, appeared in 1975. In these conditions, we can say that the scholars interested on Roman roads in the province of Britain are extremely lucky: two great works on roads and another one on milestones.

In the second chapter, *Roman road construction*, the author begins with a true and verified affirmation: Roman roads linked Roman sites, which were invariably situated near a water supply and often a day's march apart, that is 10 to 15 miles (16 to 24 km). Richard Bagshawe presents practically all the main technical characteristics of the Roman roads, with examples from Britain: 1. In most cases, road alignments were laid out by the surveyors from one hilltop to another; 2. Clearly, even the Roman *agrimensores* have respected the principle of rectilinearity, not all Roman roads were dead straight from one place to another. The alignments were united by large curves, in order to permit a good visibility; 3. Cuttings were made through the tops of hills to ease the gradient; 4. The *agger* is the most important element that defines the presence of a Roman road. It appears on the terrain as a hump varying from a few centimeters in height to several meters; 5. The *agger* running along the side of a hill or slope is known under the name of "hillside *agger*", with uphill ditch and a roadway sloping outwards. After this discussion, the author refers in few words at the Roman bridges. Unfortunately, there is no much known on bridges in Roman Britain, except that they must have been simply constructed of wood, probably oak or elm. This state of fact can be also viewed in the study of Colin O'Connor, *Roman Bridges*, 1994, where are presented the timber bridges of Britain in only five pages.

Contemporary maps and other documentary evidence is the title of the third chapter, where the author makes a short investigation around the main cartographic sources, which refers to the roads of Roman Britain. So, he mentions here about the *Itinerarium Antonini* and of course about the *Tabula Peutingeriana*. Evidently, this last mentioned *itinerarium* is not very useful to study the roads of Britain, since this province was mostly on the outer strip, which was lost together with the information on it. Only a small south-eastern portion of the island on the next sheet survived. It is also mentioned here the seventh-century Ravenna Cosmography, similar in some ways to the Antonine itineraries. At this point, the author makes an outstanding remark, when he refers to the situation of the Roman roads after the Roman left Britain. I said outstanding because what Richard W. Bagshawe emphasizes reflects the situation of all the Roman roads in the Middle Ages: "It is fairly safe to assume, therefore, that between the time the Romans left Britain in AD 410 and the date of the first turnpike Act in 1663, which covered the Great North Road between Stilton, Cambridge Shire, and Wadesmill, Hertfordshire, *no engineered roads were constructed. Any roads that came into existence between these dates happened naturally and would have been winding and unmetalled*". The most interesting modern map, with direct reference to Roman Britain is, according to the author, the one made by William Stukeley, published in the middle of the eighteenth century, in 1757 (plate 27).

In order to analyze the *roman roads in decline and later roads*, the author observes correctly that in the Middle Ages the roads fell into disuse and were not repaired. As I said before, this is generally true for the roads of the entire Europe, which had to wait until the eighteenth century, when began at large scale the construction of modern roads (see, for more informations, Pierre Fustier, *La route. Voies antiques. Chemins anciens. Chaussées modernes*, Paris 1968, p. 149-257).

The most interesting chapter of the book is chapter five, *Tracing unknown Roman roads*, where the author presents quite a lesson for those who want to try themselves to discover and investigate in the terrain a portion of Roman road. We can look at this chapter as one of methodology of research the Roman roads, because it doesn't miss the important steps, which are indispensable in order to make a good research. Here are exposed by us the author's recommendations:

1. First of all, to study a section of road, maps are essential. For that, one needs maps 1:50000 and 1:10000 scales;
2. The second job is to analyze the map, and go over it square by square, to see there are toponimics as *streat, Coldharbour, Caldecot, chester*, which refers to Roman roads;
3. After there are marked on the maps all the informations, begins the research in the field, with a preliminary reconnaissance along a certain route, in order to notice the appearance of known portions of the road, the general nature of the terrain and, of course, any obvious signs of the *agger*;
4. Then the researcher must examine the ground minutely along the base line and each side of it, to see the elements that confer to the road the state of Roman road.

After one has finished with this, it can be said that all the steps were made in order to discover a new Roman road. Anyway, the author outlines that even if one only found a short length of *agger* in 5 or even 10 miles (8 to 16 km), the mission can be consider successful.

After a few words and advises for those who want to take shots during their researches at a certain portion of Roman road (chapter 6, *Photographic recording*), Richard W. Bagshawe inform us a little about how we must write an article or study concerning Roman road in order to publish it. At this point, it is obviously that advises are addressed to those who are amateurs in this domain, but, at a general view, there are useful.

The chapter 8, *Recommended sites*, is practically a review of the most important roads of Britain, which are outstanding preserved. The author recommends to all interested in how a Roman road looks today, to visit and see sectors of the following roads: Walting Street, Ermine Street, Akeman Street, Icknield Way, Stane Street.

As it concerns the final chapter, *Select bibliography*, the author makes a classification of the studies in four categories: General, Maps, Regional and Individual. Of course, this is the minimum of bibliography, but for an amateur who wants to find out more on Roman roads I personally think that is enough. It is mentioned the book of Raymond Chevallier, *Roman roads*, Batsford 1976, so an English edition of the very well known book of the French scholar. The author recommends, of course, the book of Ivan D. Margary, *Roman Roads in Britain*, John Baker 1967, by emphasizing: "The definitive work on the subject and essential reading".

At the end of my review, a few words about the plates. There are 57 plates of good quality, because, as the author said, the publishers have provided for the use of more half-tone plates for purposes of illustration than in any other comparable work, so the reader should know what to look for in the field under present conditions.

As a final idea, I can say that this booklet sets out in simple terms how one should go about searching for and discovering unknown Roman roads, and how to identify and record them. The chapters on road construction, contemporary maps, documentary evidence, pioneers of road tracing, recommended sites and further books to read can be viewed as a program of researching the Roman roads.

Florin Fodorean

Dan Horia Mazilu, **Noi printre ceilalți sau Despre literatura peregrinilor**, București Ed. Ager, , 2003, 238 p.

După o pauză de mai bine de câțiva ani, renumitul și prolificul cercetător al literaturii române vechi, revine la teme favorite, apropiate de imagologie. Asta nu înseamnă că în intervalul trecut de la apariția *Falsului tratat de imagologie* (1999) Dan Horia Mazilu a sistat lucrul. Dimpotrivă, cum o demonstrează amplele sale cărți *O istorie a blestemului* (2001) sau *Voievodul* (2002), domnia sa s-a implicat activ în renovarea abordărilor din cercetarea românească.

Dintru început, autorul ține să delimiteze noua abordare de ceea ce făcuse anterior. În acest sens, noua cercetare, departe de a fi (doar o încercare imagologică n.n.) propune o nouă perspectivă, cercetând “doar câteva dintre textele scrise de „deștărați”, de „peregrini”, prin spațiul Celuilalt trebuind a se înțelege “mai cu seamă, spațiile culturale (cu toate elementele lor definitorii și adiacente) unde acelor români le-a fost dat să viețuiască – integrându-se sau nu – și unde au fost nevoiți să creeze” (p. 5). Referințe se vor face doar la acei care plecați în aceste „călătorii ale salvării” vor rezida o mai lungă perioadă în alt mediu cultural, pe care în unele cazuri l-au și deservit, căruia au fost, mai mult sau mai puțin, obligați să i se integreze cultural.

Pe rând sunt analizate destinul unui Petru Cercel și efectul pe care întâlnirea cu alteritatea l-a avut asupra sa, activitatea de copisti și traducători a cărturarilor din jurul lui Gheorghe Ștefan (Antonie de Moldovița, Grăjdean din târgul Bârlad, Neculai Spătaru), circuitul și calitățile intelectuale, de traducător și compilator, ale mai celebrului Nicolae Milescu (ocazie cu care putem urmări pe larg circulația cărții, emulația ei, efectul lecturilor unor opere străine asupra editării unor cărți de cult românești) sau perspectivele clasicizante dezvăluite în jurnalul de călătorie ale boierului moldovean în lumea orientală. Experiența polonă a lui Miron Costin și implicațiile politice ale operei sale, proiectele care se prefigurează în mintea sa, toate legate de evenimentul politic fundamental al vremii, climatul și speranțele legate de izgonirea turcilor, pe care asediul Vienei le trezește, toate sunt teme recurente și la Dosoftei.

Cazul savantului colecționar de carte, școlit în mediile universitare italiene, Contantin Cantacuzino, e documentat după *Însemnările sale de călătorie*.

Cea mai amplă parte a cărții e rezervată cazului Cantemir. Aici Dan Horia Mazilu amendează opinia unor cercetători care au văzut în domnul moldovean un „universalist” capabil de a lucra oriunde „configurat” în contrapondere cu hatmanul Ion Neculce un autohtonist, cu nostalgia țării. Apelând la textul tratatului cu Rusia țaristă, Dan Horia Mazilu demonstrează că argumentul e forțat, unilateral, dorința lui Cantemir fiind neîncetat de a redeveni domn al Moldovei, de a fonda o nouă dinastie, eliminând astfel din discuție obligativitatea integrării într-un sistem străin a cazului Cantemir, moldoveanului apropiindu-i-se experiența moscovită doar ca la o etapă existențială și creativă. *Descrierea Moldovei* este textul esențial din care răzbate o perspectivă asupra alterității din cuprinsul țării, la care, ne îndeamnă Mazilu să credem, Cantemir a continuat să viseze cu nostalgie. În text descoperim de fapt ceea ce autorul studiului de față găsește oportun să numească „Moldova văzută de departe” (și oferită celorlalți curioși din afară n.n.) atribuirea unor note de nostalgie în vremea redactării găsindu-și astfel susținerea.

Cartea se încheie cu un sumar excurs în creația lui Teodor Corbea autorul unui dicționar latin – român, traducător a unei psaltiri în versuri din 1720.

De fapt, noua carte a lui Dan Horia Mazilu nu e altceva decât o analiză a devenirii culturii scrise românești, prin evidențierea rolului pe care fenomenul emigrației forțate l-a avut asupra destinului autorilor și a operei lor. Punerea în lumină a acestei literaturi din exil se realizează prin deconstrucția discursului promovat, dublată prin comparații de text și – acolo unde amploarea textului a permis-o prin reliefaarea unor sentimente nostalgice sau după caz, incriminatoare, la adresa celor responsabili de condiția prezentă a autorilor. Nu lipsesc abordări specifice analizei literare, binevenite, pentru a stabili paternitatea, ba mai mult filiația și circulația unor idei. E de asemenea evidențiat rolul pe care fantezia sau imaginația, patriotismul, l-au putut juca în reconstituirea unor cadre referitoare la mediul originar de proveniență, atât la nivelul textului cu caracter istoric, cât și al celui etnografic sau chiar epistolar. Astfel, deși cartea se vrea altceva decât o simplă lucrare de imagologie, prin interesul arătat de autori pentru mediul de proveniență, credem noi, ea se constituie într-o demonstrație a interesului exilaților pentru autoimagine, perspectivă mult mai complexă și mai dificil de decriptat, într-o operă despre spațiul de proveniență realizată într-un mediu străin care predispune la o neconținută comparație cu heteroimaginea.

Marian Zăloagă

Gisela Bock, **Femeia în istoria Europei. Din Evul Mediu până în zilele noastre**, Iași, Ed. Polirom, 2002, 356 p.

Un subiect departe de a fi epuizat - istoria femeilor - continuă să suscite interesul istoricilor europeni. În această linie de cercetare istoriografică se înscrie și lucrarea Giselei Bock, *Femeia în istoria Europei*, apărută , în

traducere românească, în anul 2002 la editura Polirom. Cartea face parte din seria *Construcția Europei* al cărei coordonator este cunoscutul medievalist Jacques Le Goff, serie care are în centrul preocupărilor sale cele mai importante teme ale istoriei Europei.

În această sferă de interes, deci printre cele mai importante teme ale istoriei europene se încadrează și problema femeii, a rolului și atitudinii pe care societatea europeană a avut-o vis-à-vis de aceasta.

Problematica cărții, înscrisă în titlu își găsește o justificare prin preocuparea societății contemporane, interesată încă de evoluția și rolul femeii în societățile trecute. O justificare în plus ne este oferită de însăși autoarea cărții care nota, în cuvântul introductiv, faptul că: „ *o istorie fără jumătate din omenire înseamnă mai puțin decât o jumătate de istorie, căci, fără femei, această istorie ar fi inechitabilă și față de bărbați și față de femei*”.

Gisela Bock a pus în centrul analizei nu atât femeile și bărbații, ci un fenomen – disputa europeană privitoare la sexe –, o dispută privind identitatea reală a femeilor, a bărbaților, a sexelor și a oamenilor în general.

Lucrarea este structurată pe șase capitole redând fiecare punctele de turură în evoluția istorică a femeii, începând din evul mediu, trecând prin epoca modernă și terminând cu perioada contemporană. Mai exact, lucrarea prezintă istoria femeii începând cu relevarea inegalității sexelor în perioada medievală și încheind cu analizarea eforturilor depuse de femei pentru a obține drepturi sociale și politice, în epoca modernă și contemporană.

Primul capitol este consacrat disputei europene privitoare la sexe. Relevând buna documentare a lucrării, primul capitol este propriu-zis o istoriografie a problemei raporturilor dintre sexe având ca teren de analiză atât textele antice, medievale cât și cele aparținând autorilor moderni. Sunt astfel discutate concepțiile referitoare la femei ale unor autori precum Tertulian, Augustinus, Aristotel, Toma d’ Aquino, Geoffrey Chaucer, Giovanni Boccaccio, etc. În operele acestora, dar și în cele altor autori, Gisela Bock a identificat existența unor elemente caracteristice acestui conflict dintre sexe. Autoarea combate însă opinia larg răspândită conform căreia acest conflict ar fi fost un fenomen pur literar, fără însemnătate tematică sau un simplu teren de antrenament pentru exerciții de logică scolastică sau platonice. Ea identifică de asemenea și o „ parte ironică” a conflictului rezultată din modul firesc în care s-a statornicit certitudinea inferiorității feminine. Relevante în contextul acestei dispute sunt deci teoriile formulate în legătură cu natura femeilor, originea și caracterul lor. Autoarea folosește același tip de abordare – istoriografic - și în reprezentarea căsătoriei. Ideea generală care se desprinde este aceea că în cea mai mare parte dintre cazuri autorii bărbați au denigrat căsătoria prin prisma faptului că rolul principal, în cadrul căsătoriei le-a revenit femeilor.

Valoarea opiniilor statuate de Gisela Bock capătă o relevanță cu atât mai mare cu cât ea nu redă doar punctul de vedere masculin ci și pe cel al femeilor. Autoarea sublinia faptul că femeile și-au spus și ele părerea încă de timpuriu. Chiar începând cu secolul al XII-lea câteva femei cu preocupări teologice și mistice – Hildegard von Bingen, Elisabeth von Schonau, Maria de Oignies – au folosit limbajul biblic și spiritual pentru a se exprima și pentru a pune sub semnul îndoielii ierarhia sexelor. Vocile feminine care au reușit să treacă de supremația bărbaților și care se vor implica în disputa aceasta s-au înmulțit, chiar dacă au fost răzlețe încă mult timp și chiar dacă la vremea lor nu au fost cunoscute toate la fel de bine.

Conflictul dintre sexe nu se încheie odată cu perioada medievală. El continuă chiar și în secolul al XVIII-lea. Capitolul al II-lea analizează tocmai acest secol. Noutatea pe care Secolul Luminilor o aduce în cadrul disputei este foarte bine reliefată de Gisela Bock. Ea nota faptul că în contextul propice creat de revoluțiile europene vocile femeilor răzbat tot mai puternic –dar încă timid – printre cele ale reprezentanților sexului masculin. Din această perspectivă Gisela Bock remarca faptul că la începutul revoluțiilor speranțele femeilor puteau să pară încă realiste și asta datorită discursului revoluționar pronunțat universalist și a marelui său impact. Sunt așadar identificate premisele promovării femeilor în structura ierarhică a societății. Și totuși premisele nu se vor concretiza. Una dintre cele mai interesante explicații oferite de Gisela Bock asupra acestui eșec este aceea că toți revoluționarii, republicani, monarhiști constituționali, femei sau bărbați, fie că se angajaseră sau nu pentru eliberarea femeii, au fost unanimi în a considera că femeile și puterea lor erau cauza și simbolul încheiatului Vechi Regim și a corupției acestuia. Au existat însă și aspecte cu impact pozitiv asupra evoluției femeii în societate. Unul dintre acestea ar fi faptul că femeile au fost nevoite să-și dezvolte un vocabular nou, delimitându-se de cel vechi realizat într-un sens specific masculin. Văzut deci ca punct de turneură, acest secol, al revoluțiilor, a generat, din perspectiva autoarei, o nouă conștientizare a valorii și importanței rolului femeilor în societate.

Capitolul al III-lea, consacrat secolului al XIX-lea, oferă autoarei prilejul de a lega istoria femeilor de cea a mișcărilor feministe. Gisela Bock consideră chiar că pentru secolul al XIX-lea istoria femeilor nu poate fi izolată de cea mișcării feministe, ele fiind strâns împletite. Insistând asupra acestei perioade autoarea i-a ca și etalon al societăților burgheze epoca victoriană. Conform noului model femeia nu mai apare ca „inferioară” ci esențial diferită și complementară bărbatului, separați dar egali. Astfel potrivit Giselei Bock vechiul model „monosexual” a fost înlocuit cu unul „bisexual” și acestui tip de biologie i-a corespuns și relația socială dintre sexe.

Autoarea combate însă ideea că pentru acest secol avem de-a face cu un singur model, cel victorian. Ea chiar subliniază meritul „negativ” al epocii victoriene, acela de a fi înlocuit epoca moderne timpurie, considerată epoca de aur a egalității între sexe, cu o separare radicală a sexelor și o diviziune a muncii care s-au conservat până târziu în secolul al XX-lea.

Gisela Bock consideră deci că pentru secolul al XIX-lea problema care s-a numit „chestiunea privind femeile” a fost o variantă modernă a întrebării dacă „și femeile sunt oameni” și a avut în vedere relațiile dintre femei și bărbați, precum și caracterul familiei ca spațiu primar destinat femeii. Din perspectiva autoarei secolul apare dominat de dispute femei-bărbați, ca și în secolele precedente, dar noutatea constă în faptul că acum numărul femeilor care au luat cuvântul nu este mai mic decât cel al bărbaților, fiindcă și femeilor le fusese înlesnit accesul la presa tipărită și, astfel, la public.

Următorul capitol continuă și dezvoltă analiza mișcării feministe europene din capitolul precedent. Atenția se concentrează acum pe demersurile acestei mișcări pentru obținerea drepturilor politice pentru femei. Gisela Bock plasează începuturile acestor demersuri în ultimul sfert al secolului al XIX-lea când susținerea sufragiului a devenit o mișcare transnațională. Potrivit autoarei această mișcare a primit un impuls suplimentar în 1893 când în Noua Zeelandă a fost permis accesul femeilor la viața politică. Acesta a fost punctul

de turnură căci femeile de pretutindeni au început să tematizeze sau chiar să-și revendice dreptul de a vota în condițiile în care au văzut că există o șansă să-l și obțină. În cuprinsul acestui capitol se subliniază și diferențele naționale în ceea ce privește coordonarea istorică. Acest decalaj cronologic între statele europene în privința acordării dreptului de vot pentru femei este explicat nu atât prin deosebirile care au existat în istoria mișcării femeilor ci prin cele care au însoțit mișcările bărbaților și prin cele vizând constituția ca și prin cultura și conjunctura politică ale fiecărei țări. Pe lângă analiza demersurilor întreprinse de femei pentru obținerea drepturilor politice, Gisela Bock insistă și asupra discursului politic al sufragismului, născut pe parcursul mai multor generații, din disputa dintre femei și bărbați, precum și din comunicarea internațională. De aici analiza este extinsă asupra drepturilor civile și materne ale femeilor, capitolul încheindu-se cu o succintă prezentare a politicilor sociale promovate de statele europene și funcționând atât în favoarea femeilor cât și împotriva lor.

Capitolul al V-lea, intitulat „Între extreme” rezumă rezultatele cercetărilor întreprinse de Gisela Bock în societățile europene ale secolului XX. În acest context perioadei antebelice și mai ales interbelice îi este consacrată o atenție deosebită dată fiind importanța acestora în evoluția femeii și a integrării ei cu drepturi depline în societate. Perioadele ne sunt prezentată deci ca fiind dintre cele mai favorabile pentru femei. Înnoirea nu apare doar în cadrul social, Gisela Bock o identifică și în cel familial din moment ce femeile și-au folosit votul pentru a îmbunătăți situația lor. Atare proces nu este însă unul linear căci aceeași perioadă interbelică e marcată spre sfârșit de instaurarea, în multe state europene, a unor regimuri dictatoriale. Acestea au determinat o stagnare și în unele cazuri chiar un regres al acestui proces de egalizare în drepturi a femeilor cu bărbații. Situația se va agrava – în unele cazuri – o dată cu izbucnirea celui de-al II-lea Război Mondial.

În cuprinsul ultimului capitol al cărții se regăsește o amplă discuție asupra drepturilor cetățenești, politice și sociale obținute de femei în epocile modernă și contemporană. Toate „victoriile” obținute în secolul XX de către femei pentru femei au fost oarecum umbrite însă de ororile primei jumătăți a secolului. Mișcarea feministă nu a dispărut ci doar a suferit o schimbare de discurs. O nouă mișcare feministă, mai accentuată în SUA, și deosebită de cea clasică, se va dezvolta. Ea a apărut la sfârșitul anilor 60 ca o mișcare de masă și a purtat încă de la început însemnele comunicării internaționale. Societățile cunosc așadar o deschidere tot mai mare pentru femei nu numai în viața politică ci și în cea economică, culturală, etc. Femeile își vor susține tot mai vehement opiniile, își vor apăra drepturile și se vor implica tot mai mult în viața comunităților în care trăiesc. Gisela Bock nu omite însă să menționeze și neajunsurile noilor societăți considerate egalitare. Unul dintre acestea este dat de problema politicii rasiale cea care face adevăratele victime feminine.

Lucrarea se încheie cu reliefaarea problemelor cu care se confruntă femeia contemporană însumate de Gisela Bock într-o formă retorică: drepturile omului și drepturile femeii? Chiar concluzia finală, așa cum lasă autoarea să se întrevadă este aceea că în contextul mondial revine în actualitate această întrebare referitoare la drepturile omului și cele ale femeilor, deci a raportului dintre libertățile civile de bază și drepturile sociale care pot însemna altceva pentru femei decât pentru bărbați.

Fundamentată pe o bibliografie vastă, lucrarea nu poate fi decât salutată în peisajul istoriografic contemporan. Ea nu trebuie privită doar ca o simplă istorie a femeilor ci ca o istorie a raporturilor dintre sexe, o istorie a societății europene văzută bidimensional.

Cartea are și un alt merit, acela de a sublinia noua conștientizare a istoricilor europeni care au inclus și „celălalt sex” printre cele mai reprezentative teme ale istoriei europene.

Fodor Georgeta

Lucian Giura, Maura Geraldina Giura, **Otto von Bismark. Artizanul Germaniei moderne**, Sibiu, Ed. Techno Media, 2003, 253 p.

Azi când discursul istoriografic e marcat tot mai pronunțat de dezbateră în jurul unor teme complexe, propunând dezbaterii teme ce pun în prim plan conexiuni factoriale diverse și, în același timp, destul de restrânse pentru a susține cu o cât mai mare credibilitate o teză pronunțată, locul rezervat biografiilor personajelor istorice pare a deveni desuet. Aserțiunea de adineauri s-ar putea fundamenta și pe credința că „istoria mare”, cea atribuită unor „personalități exemplare”, ulterior eroizate, sanctificate la nivelul discursului politic sau al celui educativ, nu mai corespunde unei reconstituiri *in integrum*. Biografia are totuși rostul și rolul ei în cadrul discursului istoriografic actual. Spre deosebire de alte întreprinderi istoriografice e mai puțin expusă tezismului, fără a deveni imună acestuia, dar acesta e un aspect dependent strict de maturitatea inițiatorului reconstrucției istoriografice.

Tema propusă de autorii sibieni ar părea cumva surprinzătoare. Poate că o traducere a unei opere realizate de un istoric german ar fi cu mult mai firească. Cum aceasta se lasă așteptată un prim merit al cărții de față se profilează încă de la început.

Diversitatea judecăților care s-au emis în jurul personajului Bismark, înfățișat ca erou al istoriei Germaniei și al continentului european al timpului său, nenumăratele comparații făcute de diverși panegiriști cu figuri ilustre, active în diferite perioade (*Principele* lui Machiavelli, Richelieu, chiar Hitler) care au înrăurit prin deciziile lor destinele statelor pe care le-au condus și a celor cu care s-au dezvoltat în paralel și, nu de puține ori concurent, obligă la o detașată reconsiderare a destinului biografic, psihologic și politic bismarkian.

Analiza propusă e ferm ancorată în fondul politic internațional de pe tot cuprinsul veacului al XIX-lea, înfățișându-se astfel situația delicată pe care trebuiau să o înfrunte planurile trasate de Bismark. Așadar, într-unul dintre primele capitole ale cărții se urmăresc jocurile dintre puteri, cunoașterea lor fiind deosebit de importantă pentru un personaj politic ca Bismark, care va trebui să le stăpânească temeinic pentru a putea jongla cât mai bine, în folosul dinastiei pe care o servea pentru realizarea unificării Germaniei. Sunt sesizate aici și obstacolele mentale ce trebuiau depășite în plan intern, introducându-se în discuție problema confesională ce separa cele două zone nucleu ale germanității, cea luterană despărțită ca un „zid al Berlinului cultural” de cea catolică, austriacă și sud-germană. Reflectând asupra cadrului ideologic

dominant la începutul veacului se resimte sugestia că personalitatea lui Bismark poate fi circumscrisă foarte bine mediului în care el s-a format, acela al Aufklärung-ului târziu, a cărui expresie politică a fost „revoluția de sus”, explicând astfel, maniera sa de a trasa planul realizării Germaniei unite.

Deosebită importanță se acordă, desigur, și factorilor care au lucrat în favoarea prefigurării unor planuri de unitate, între aceștia uniunea vamală, realizarea unei infrastructuri capabile să asigure un trafic mai fluent, alături de fenomenul industrializării, fiind puncte în jurul cărora s-au fundamentat și în plan pragmatic ideile de unitate, de altfel active la nivel ideologic prin reactivarea și dezvoltarea pangermanismului ca reacție la prezența napoleoniană de la începutul secolului.

O biografie ar fi incompletă fără datele care au marcat destinul personajului în jurul căruia se trasează. De aceea autorii fac un periplu prin viața lui Bismark, relevând originile sale de junker prin tată și burghez prin mamă, educația sa cazonă pe moșia tatălui și cea în spirit liberal neîmpărtășită, datorită discriminării colegilor de origine burgheză, de la Institutul Plamann din Berlin, gimnaziul Friedrich – Wilhelm, Graues Kloster Gymnasium (1815 – 1832). Rămas „credincios principiului autorității”, „obedienței față de instituțiile puterii ca obligație creștină” (p.35-36), Bismark trăiește curentul reacțiunii de după căderea lui Napoleon la universitatea din Göttingen, acolo unde, ideile lui Edmund Burke găseau un fertil teren. Nu sunt trecute cu vederea nici relațiile sale amoroase, nu tocmai norocoase, suferințele legate de degradarea fizică ale Mariei von Blankenburg ducând la apropierea lui Bismark de religie prin practica rugăciunilor practicate în mediu pietist.

Debutul în viața politică și-l face la vârsta de 32 de ani, când, ca deputat în Lantag-ul prusac afirma convingeri specifice juncker-imii, deci contrare liberalismului, ajungând să susțină radical: „Lantag-ul e zero, monarhul e totul”(p. 45.). Ținând cont de această atitudine, reacțiile sale față de revoluția de la 1848, de planurile de unificare promovate de „parlamentul profesorilor” de la Frankfurt au putut fi previzibile, mai ales că pe parcurs, primul congres democrat a vehiculat și o serie de idei prorepublicane (p. 50). Deja de aici debutează concurența între planurile favorabile unei Germanii mici sau ale uneia mari, care după caz excludeau, respectiv includeau Austria. Bismark nu numai că va apăra cauza regală, ba mai mult va afișa atitudinea unui junker în baza căreia va acționa, urmărind avantajele aferente. Contrarevoluția îl va găsi din nou angrenat în dispute anti burghezodemocratice. Gândul unificării Germaniei nu dispăre după acest previzibil eșec din 1848, astfel, în 1850 la Erfurt, Friederich Wilhelm IV încerca varianta unei „Germanii mici”, dar cedează în fața Habsburgilor prin acordul de la Ölmütz. Ca ambasador pe lângă dieta de la Frankfurt, Bismark ajunge la concluzia că Germania nu se poate realiza decât doborând Austria. Analizând poziția afișată de prusieni față de războiul din Crimeea, autorii ajung la concluzia că atitudinea de neutralitate, favorabilă Rusiei, a putut permite o afirmare pe plan european independentă de interesele Austriei, manifeste în răsăritul european. Schimbarea la tron din 1861 nu i-a adus prea multă influență lui Bismark, ale cărui planuri fuseseră în 1858 trecute cu vederea de prințul Wilhelm. Ba mai mult, pentru o vreme el va fi rupt de curtea în folosul căreia lucra, activând ca ambasador la Petersburg, ceea ce l-a nemulțumit. Ajuns acolo însă, leagă relații cu însuși țarul Alexandru al II-lea, de a cărui stimă a reușit să se bucure. Sejurul lui Bismark aici va fi util pentru părerea pe care el și-o va face

despre relațiile dintre cele două țări, considerate secundare. În 1862 Bismark schimbă mediul, devenind ambasador în Franța, fiind perceput de Napoleon al III-lea ca „cel mai profrancez dintre oamenii de stat prusieni”(p. 79). Totul se tranșează în favoarea lui Bismark odată cu criza constituțională din 1862 când acesta ia partea regelui în problema spinoasă a dezvoltării armatei prusace, în pofida opoziției liberalilor ale căror idei erau împărtășite chiar și în sânul familiei regale. Credincios într-o monarhie de drept divin, Wilhelm îl desemna pe Bismark drept cancelar al Prusiei, poziție din care el va demara edificarea celui de-al Doilea Reich. Era cea mai bună alegere, pentru că în afirmarea unității germane, Bismark își cunoscuse deja adversarii Austria, respectiv Franța, pe parcursul perioadelor când activase ca ambasador.

Adept al căii „prin foc și sabie” Bismark va fi agentul politic cel mai viguros în realizarea unui plan de ceva vreme visat, trasat ideologic de Schiller, Johann Gottlieb Fichte, ș.a. toți împărtășind ideile herderiene. Uniunea vamaală a fost fațeta economică a planului unificării, realizat în final ca expresie a ceea ce de la Bismark încoace numim „Realpolitik”. Evenimentele legate de cucerirea ducatelor Schleswig și Hollstein, ca și cele legate de războiul cu Austria, apoi cu Franța, sunt arhicunoscute și nu vom stăruii asupra lor. Esențial e că ele descoperă o personalitate consecventă, dispusă la orice soi de alianță, la orice meschinărie pentru atingerea scopurilor urmărite. Totodată, distingem și un personaj tributar mental unor vremi de ceva vreme apuse, prin credința devotată față de casa de Hohenzollern.

Ca mare putere, cel de-al Doilea Reich, condus de Bismark, și-a asumat o misiune pacifistă. O dovedesc congresele de pace de la Berlin, unele legate de probleme coloniale, altele de aspecte privitoare la moștenirea, deja la 1878, a defunctului - cel puțin pe teritoriu european - Imperiu otoman. Refuzul statului de a se implica într-o politică colonială, când aceasta se afla în plin proces de creștere pe agenda puterilor concurente, este exprimat de credința lui Bismark care afirma că „Africa sa e Europa” (p. 161), în același timp încurajând rivala apuseană zdrobită la Sedan, spre acest gen de întreprindere. De fapt întreaga politică bismarkiană a fost concentrată spre izolarea Franței. Că a fost un oportunist și nu a ridicat probleme morale în acțiunile politice o demonstrează și atitudinea sa față de Austro Ungaria cu care, alături de Rusia - uitând parcă de diferendele de acum câțiva ani - fondează Alianța celor trei împărați, și mai ales după dispariția sa de pe prima scenă politică, prin apropierea de liberali.

Un capitol separat, cu rezonanță pentru istoria națională e rezervat relațiilor fluctuante ale cancelarului cu românii. În acest context se discută proiectul rapid abandonat de răsculare a românilor contra Austriei, în faza de debut a neînțelegerilor austro- prusace, legăturile sale cu Carol I, atitudinea agresivă din jurul rezolvării afacerii Strousberg, anume, amenințarea cu reconsiderarea statutului României, și bunăvoința arătată odată cu declararea regatului român în 1881, alianța secretă din 1883, etc.

Dincolo de simpatii și antipatii, autorii volumului de față au recreat imaginea unui om de stat de o statură colosală prin locul pe care l-a oferit țării sale în plan internațional, călcând în picioare tot ce era potrivit realizării planului său, detașându-se de etichete ce adesea cu lărghețe i-au fost aplicate de istorici precum cele de „geniu”, „revoluționar”, sau „demon”, șantajist, „cancelar de fier”, „profitor”, prezentându-ne un personaj care, cu multă

abilitate, a știut să se impună în diferite circumstanțe adversarului politic sau militar.

Destinată publicului larg prin tematica avută în vedere, cartea celor doi autori trebuie să devină o lucrare necesară în bibliografia oricărui istoric sau student la acest profil din orice centru universitar românesc.

Marian Zăloagă

Ghizela Cosma, **Femeile și politica în România. Evoluția dreptului de vot în perioada interbelică**, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2002, 174 p.

Istoriografia română, pe linia deschisă de istoriografia europeană care are deja o adevărată tradiție în domeniu, a început să manifeste interes pentru istoria femeilor. În aceste cadre se înscrie și lucrarea Ghizelei Cosma, al cărei demers istoric s-a concentrat asupra femeilor din perioada interbelică.

Autoarea redă doar un aspect al problemei, acela al eforturilor depuse de către femei pentru obținerea dreptului de vot. Ea își propune o reconstituire istorică asupra problemei accesului femeilor la dreptul de vot în România având la bază un bogat material documentar oferit de presa feministă a timpului precum și de câteva fonduri arhivistice.

Tema este expusă într-o ordonare cronologică, pe 7 capitole. Primul dintre acestea este consacrat problemei drepturilor politice ale femeilor în perioada 1866-1914 și este propriu-zis o inventariere a inițiativelor sufragiste antebelice. Ghizela Cosma situează deci începutul dezbaterilor privind acordarea de drepturi politice femeilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în contextul favorabil creat de procesul de democratizare a statului și societății românești. Începând cu această perioadă și până la izbucnirea Primului Război Mondial apar și se dezvoltă inițiativele sufragiste. Dintre acestea cea mai reprezentativă apare a fi aceea patronată de Eugenia Reuss Ianculescu: „Emanciparea Femeii”. Văzută ca una dintre cele mai importante componente ale mișcării pentru sufragiul femeilor, asociația a utilizat toate mijloacele disponibile- conferințe, cercuri de cultură, școli practice în scopul emancipării politice a femeilor.

Evoluția va fi însă temporar stopată de izbucnirea primei conflagrații mondiale. Eforturile societăților sufragiste vor fi reluate spre finalul războiului, când se va remarca o nouă mobilizare în direcția susținerii votului pentru femei, precum și tendința de expansiune și consolidare a mișcării pentru sufragiu. Promotoare ale acestei noi direcții vor fi aceleași societăți feministe care au activat înainte de 1914 precum și altele nou constituite.

Activitatea acestor asociații și societăți ale femeilor este subiect de analiză al capitoului al doilea din lucrarea Ghizelei Cosma. Dintre aceste societăți analizate de autoare se remarcă: Asociația pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeii Române; Liga Femeilor Basarabene; Uniunea Femeilor Române. Autoarea notează faptul deosebit de important și anume că datorită activității acestor asociații s-au cristalizat structurile organizatorice prin care mișcarea feministă s-a angajat în campania de susținere a sufragiului pentru femei. Instituționalizarea eforturilor acestor societăți va fi „Consiliul Național al

Femeilor Române” ce se dorea reprezentantul tuturor asociațiilor de femei din România. Totuși, Ghizela Cosma observă faptul relevant că așa cum experiența altor Consilii naționale înființate în alte state ale timpului a dovedit-o, nici Consiliul Național al Femeilor Române nu a reușit să materializeze în practică acest deziderat.

Notând decalajul cronologic între situația din statele europene și România, autoarea a încercat în capitolul al III-lea să identifice cauzele acestui decalaj în contextul în care și în România, în primii ani postbelici, s-au înregistrat eforturi de democratizare a societății. Acest capitol cuprinde o analiză a aceleiași probleme a emancipării politice a femeilor dar în perioada imediat premergătoare încheierii războiului. Perioada este văzută ca una a expansiunii și adâncirii democrației precum și ca una dintre cele mai favorabile procesului de extindere a drepturilor electorale pentru femei. În expunerea sa Ghizela Cosma enumeră și argumentele pe care societățile feministe le-au invocat pentru a-și apăra și susține revendicările: contribuția femeilor la susținerea economiei în absența bărbaților mobilizați; activitățile de asistență socială prestate; capacitățile dovedite de femei ca profesori, medici, funcționare, etc. „Lupta” lor e însă departe de a se încheia în primii ani postbelici căci obiecțiile nu sunt puține. Autoarea nota că aceste obiecții se bazau pe afirmația că emanciparea femeii ar fi avut efecte distructive asupra vieții de familie și pe faptul că femeile nu voiau și nici nu cereau dreptul de vot, în plus ele nu puteau beneficia de drepturi publice în condițiile în care nu erau obligate la prestarea serviciului militar. Ca atare concluzia desprinsă de Ghizela Cosma este aceea că rezultatul demersurilor societăților feministe a fost unul limitat, dat fiind faptul că forțele politice din România nu erau pregătite pentru o liberalizare deplină a votului, dar și datorită confruntării dintre societățile feministe moderate și cele radicale.

Evoluția demersurilor pentru obținerea dreptului de sufragiu notează însă un punct de turnură spre sfârșitul deceniului al treilea, moment de apogeu în procesul de concentrare a energiilor societăților sufragiste. Pentru autoare, perioada marchează și un succes limitat al eforturilor depuse de mișcarea feministă și anume obținerea dreptului de vot pentru femei în alegerile locale.

Actul legislativ care a consfințit acest drept este Legea administrativă din 3 august 1929. Potrivit acesteia femeilor li s-a acordat dreptul de vot și cel de a fi alese în alegerile locale. Totuși legea nu îndeplinește întru-totul caracteristicile democratice. După cum observa și Ghizela Cosma, dreptul de vot a fost acordat cu anumite restricții și doar unor categorii de femei care trebuiau să întrunească anumite condiții: să aibă cunoștințele ciclului inferior, secundar, normal sau profesional; să fie funcționare de stat, județ sau comună; etc. Omitând aceste restricții autoarea lucrării nota totuși valoarea politică dar și istorică a legii din 1929. Din perspectiva sa, cu toate restricțiile impuse, acordarea de drepturi electorale femeilor, chiar și numai în alegerile locale reprezenta un pas important spre drepturi politice depline. Comparând situația din România interbelică cu aceea a altor state europene, Ghizela Cosma caracteriza evenimentul drept o etapă pe care o parcurseseră anterior și societățile altor state. Procesul din România este într-adevăr unul întârziat datorită faptului că forțele politice românești nu erau încă pregătite pentru o liberalizare deplină a votului.

Modul în care evoluează demersurile pentru obținerea drepturilor politice este analizat în capitolul următor. Analiza este axată asupra implicațiilor politice și sociale ale obținerii dreptului de vot pentru femei. Din lectura capitolului reiese că analiza autoarei s-a centrat asupra alegerilor locale din 1930, primele alegeri în care femeilor li s-a oferit posibilitatea de a vota. Cu acest prilej eforturile societăților sufragiste s-au îndreptat în direcția mobilizării femeilor în direcția exercitării drepturilor obținute și intrării lor în viața politică. Campania nu se va încheia însă aici, societățile continuând acțiunile pentru a obține drepturi politice depline pentru femei. Pe de altă parte, considerat ca un moment de apogeu în procesul de concentrare a energiilor societăților sufragiste, sfârșitul deceniului al treilea a marcat și debutul dispersării forțelor lor.

Capitolele următoare, al V-lea și al VI-lea, reliefează tocmai impactul politic și social al acordării de drepturi politice, chiar dacă parțiale, femeilor. Dintre rezultatele primelor alegeri locale la care au participat și femeile (1930) Ghizela Cosma a evidențiat câteva cazuri în care femeile au avut acces la funcții, precum cea de consilier sau chiar de primar. Totuși avem de-a face doar cu un succes limitat al organizațiilor feministe și tocmai de aceea, la puțin timp după acordarea dreptului de vot pentru femei, s-a ridicat și a fost dezvoltată ideea dreptului de vot al unor categorii de femei pentru Senat. Disputa a ocupat scena politică românească mai mulți ani, cu implicarea directă a partidelor politice care încep să includă în rândurile lor și femei.

Respectând aceeași analiză, cronologică, Ghizela Cosma scoate în evidență un alt punct de turnură în evoluția spre obținerea de drepturi politice depline pentru femei. Este vorba despre extinderea drepturilor electorale ale femeilor acordată de regele Carol al II-lea. Considerată drept „povestea unei iluzii” autoarea evidențiază un aspect deosebit de relevant din perspectivă istorică. Se face referire la reforma constituțională și apoi la Legea electorală promovată de Carol al II-lea. În urma acestor enunțuri politice femeilor le este acordat dreptul de alegere pentru Adunarea Deputaților și Senat precum și acela de a fi alese în Senat. Ghizela Cosma consideră, și pe baze întemeiate, că legea electorală adoptată în 1939 a accentuat, în continuare, caracterul restrictiv al votului, a extins condiționările din textul constituțional, acordând drepturi electorale doar știutorilor de carte. Se pare deci că introducerea dreptului de vot pentru femei nu s-a produs în sensul adâncirii democrației ci doar pentru a servi propagandei și discursului unui regim autoritar. Tocmai de aceea survine paradoxul anilor postbelici, acela că imputernicirea politică a femeii a continuat și s-a desăvârșit într-un context politic care marca debutul unui regim autoritar.

Repere pentru un bilanț încheie expunerea procesului prin care femeile din România interbelică au obținut dreptul de vot. Acest ultim incurs este de fapt o trecere în revistă a rezultatelor cercetării pe care Ghizela Cosma le-a cuprins în lucrarea sa.

Autoarea a mai inclus în lucrare și o serie de scurte biografii ale unor personalități feminine care s-au remarcat în lupta pentru obținerea drepturilor politice pentru femei: Maria Baiulescu; Calypso Botez; Elena Meissner, etc.

Subiectul abordat situează, deci, lucrarea Ghiselei Cosma printre lucrările, puțin numeroase, care încearcă să redea evoluția emancipării social-politice a femeii, raliindu-se astfel preocupărilor europene de istorie a femeii. Totodată, chiar dacă nu avem de-a face cu o lucrare voluminoasă, ea a reușit

să redea importanța istorică a obținerii dreptului de vot pentru femei. Lucrarea poate fi considerată și ca fiind o istorie a mișcării feministe din România anilor interbelici precum și o succintă istorie a începuturilor activității politice a femeilor din România modernă.

Din perspectivă istoriografică lucrarea însumează și conștientizarea relevanței acestei teme în cadrul istoriei românești.

Fodor Georgeta

Gabriel Moisa, **Istoria Transilvaniei în istoriografia românească 1965-1989**, Cluj, Presa Universitară Clujeană , 2003, 373 p.

Perioada pe care cercetătorul orădean o supune analizei se confundă cronologic cu intervalul în care la conducerea României s-a aflat Nicolae Ceaușescu. Importantă abordare, căci ea se așează în cadrul unui demers tot mai popular și în istoriografia românească, acela al relației mai generale dintre memorie, accesul la ea și regimurile totalitare, lucrarea de doctorat lui Gabriel Moisa urmărind fenomenul concentrându-se asupra istoriografiei transilvănene. Motivația e una clară, ea ținând în primul rând de utilitatea urmării modului în care memoria faptului istoric al unei provincii se regăsește recuperată în istoriografia națională, progresiv instrumentalizată de regimul totalitar, obligat să își legitimizeze locul într-o istorie a românilor cu vădite tendințe teleologico-ideologizante. Per ansamblu lucrarea se constituie de fapt într-o analiză a modului în care centrele transilvane de cercetare sau cele cu caracter didactic superior din același spațiu, au răspuns, s-au asimilat, discursului director de la centru, reliefând astfel un aspect al relației centru - provincie. Cartea se deschide cu o radiografiere a situației de ansamblu a istoriografiei românești în perioada respectivă, în expunerea sa autorul reliefând prin comparații cu perioada anterioară - doar parțial inserată analizei - mutațiile survenite.

Sunt urmărite evoluția „școlilor” de istorie, a personalităților care au avut un rol major la conturarea acestora și care, desigur, au putut orienta într-o măsură, demersul istoricului, fie înregimentându-se sistemului, fie eludând imperatiivele „naționale” - după cum au fost ele definite - prin abordarea, ancorarea în anumite arii de cercetare care au permis o minimă ingerință a factorului cenzor central. Întreg demersul e marcat de contextualizarea politico-ideologică care a marcat segmentul cronologic decupat.

După un prim capitol în care sunt expuse critic preocupările din domeniul istoriografiei transilvănene, în jurul unei idei cheie, cea a unității naționale, cum s-a reflectat ea la reprezentanții Școlii Ardelene sau la Treboniu Laurian, Barițiu, Nicolae Densușianu, T.V. Păcățian, A. Bunea, I. Lupaș, Silviu Dragomir, David Prodan, Ioan Aurel Pop, ș.a., - justificabilă în contextul susținerii și argumentării locului care i se acordă unei provincii în istoria națională, dar și datorită locului rezervat subiectului 1918 de comuniști în cadrul discursului istoric oficial -, Gabriel Moisa insistă și asupra studiilor conexe direct subiectului propus spre cercetare. Amintește aici contribuțiile lui Pompiliu Teodor, Alexandru Zub, Vasile Cristian, Lucian Boia, Șerban Papacostea, Vlad Georgescu. Admițând artificialul trasării unor granițe temporale care să corespundă anumitor tendințe manifeste mai pregnant în

discursul promovat, autorul distinge totuși două faze fundamentale ale evoluției discursului, delimitate de anul 1971. Schema de investigare propusă pornește de la documentul de partid și de la istoriografia oficială „de linie”, în funcție de ea urmărindu-se discursul promovat de „culturnici” sau de istoricii profesioniști. Relevant e faptul că analiza e realizată în funcție de dezideratele politice interne și externe ale regimului, relevându-se temele și maniere de cercetare la nivelul întregii istoriografii românești.

În demersul său autorul demonstrează o apetență pentru argumentul de natură cantitativă, cel calitativ nelipsind. După o densă prezentare a istoriografiei românești și a condițiilor în care ea s-a dezvoltat, împreună cu relevarea aspectelor instituționale responsabile de evoluția discursului promovat, autorul trece la o prezentare a principalelor institute, centre de învățământ superior, a muzeelor, a colectivelor, a revistelor, a temelor de cercetare promovate în Transilvania. Datele suferă însă de anumite vicieri de informare sesizate de unii dintre protagoniștii care se regăsesc în cuprinsul cărții în poziții pe care nu le-au deținut în anumite contexte cronologice, istorici care au reușit să se detașeze de anumite evoluții mai puțin onorante pentru istoricii profesioniști.

Analiza urmărește evoluția istoriografiei transilvănene și a promotorilor ei pe orizontală, dar și pe verticală subliniindu-se efectul pe care atitudinea anumitor slujitori ai științei istorice l-a avut pentru a păstra prea expusa știință, imună la ingerințele politicului. Se subliniază în acest sens orientarea către domeniul istoriei culturii, ca un debușeu pentru istoriografia serioasă. De asemenea, un loc particular se rezervă Transilvaniei în istoriografia occidentală, cu referințe la cea americană, engleză, franceză, italiană, germană, maghiară, discursul ultimei generând anumite reacții previzibile din partea unei istoriografii supuse parțial dezideratului național exacerbat și chiar ridicol prin studiile culturnicilor formați în cadrele instituționalizate oferite de apariția academiei „Ștefan Gheorghiu”. Se subliniază lipsa dialogului între cele două istoriografii vecine, iar în cazul relațiilor cu celelalte istoriografii se reliefează meritele lui Keith Hitchins, Dennis Deletant, Cesare Alzati, Catherine Durandin, ș.a.

Concluziile sunt în favoarea locului privilegiat pe care l-a avut colectivul clujean în cercetarea trecutului Transilvaniei, recunoscându-se și meritele unor institute ale Academiei în promovarea istoriei naționalităților, analiza cantitativă reliefând și un puternic avânt al istoriografiei transilvănene comparativ cu primele decenii de guvernare comunistă. De asemenea sunt constatabile momente de relaxare și reacții centralizatoare din partea regimului politic, prea adesea propunător/impunător de discurs și de teme privilegiate de cercetare. Ca un tot, cartea lui Gabriel Moisa evidențiază întâlnirea între practica scrisului istoric și ideologia dominantă, cu aplicare specială la cazul transilvan.

Marian Zăloagă

Cristian Vasile, **Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist**, București, Curtea Veche 2003, 381 p.

De fiecare dată când deschid o carte despre istoria bisericii greco-catolice am o stranie dorință să văd povestea vecinei mele care toată viața dănzei a păstrat credința în care a fost botezată chiar și atunci când preoții care slujeau acelei biserici au părăsit-o pentru a se „uni cu biserica mamă”. Ascultând slujba la Europa Liberă, spovedindu-se la părintele Todea, păstrând cu încăpățănare cuvintele care o despărțeau de „ortodoxia” întregului sat, ea este marele eșec prozelit al tânărului preot ortodox care l-a înlocuit la mijlocul anilor '70 pe bătrânul preot greco-catolic „revenit”. Momentan însă istoriografia este preocupată de marile figuri ale martiriului greco-catolic, de cler, de rezistența activă, de interacțiunea între statul totalitar represiv și greco-catolicism, de conflictul ortodoxo-„uniat”, în sfârșit de o istorie instituțională și nu una socială.

Este și cazul cărții tânărului istoric Cristian Vasile de la Institutul Nicolae Iorga din București. Preocuparea acestuia pentru istoria Bisericii Române Unite s-a concretizat în varii studii și articole, cartea de față fiind un rezultat firesc al unor cercetări laborioase în arhivele naționale, CNSAS, Ministerului Justiției, Serviciului Roman de Informații, Ministerului Afacerilor Externe. Importanța acesteia pentru istoriografia “problemei greco-catolice” este foarte mare. Autorul încearcă și, în mare parte reușește în ciuda refuzului accesului la arhivele Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Române, să ofere o imagine de ansamblu a confruntării dintre Biserica Română Unită și statul român comunist, între Biserica Română Unită și Biserica Ortodoxă Română (BOR).

Deși în introducere autorul ne anunță într-un scurt paragraf câteva întrebări care se presupune că-i conduc cercetarea ne găsim în fața unor false probleme, probabil la fel de false ca și titlul cărții. De ce bisericile greco-catolice din Ungaria, Bulgaria, Yugoslavia au rezistat, în timp ce bisericile greco-catolice din România, Ucraina și Cehoslovacia au fost interzise (p. 17)? De ce o falsă problemă? În primul rând pentru că întrebarea își afla un posibil răspuns în primul capitol și nu mai revine în atenția autorului decât în concluzii dăinuind impresia că răspunsul este nu numai cunoscut, dar chiar ne semnificativ pentru economia unei lucrări în care actorii principali sunt greco-catolicii români. La fel și titlul, care situează biserica greco-catolică între doi actori importanți – Vaticanul și Kremlinul. Acești doi actori însă sunt pe tot parcursul cărții doar bănuți, adevărații „eroi” fiind statul comunist și biserica ortodoxă. Dacă biserica greco-catolică s-ar fi aflat între Vatican și Kremlin, autorul nu ar fi fost redus în cursul cărții la întrebarea de ce în anii '60 când există o relativă distanțare de Moscova și o normalizare, pe fondul ostpolitikului curiei romane, a relației dintre statul român și Vatican, biserica greco-catolică nu a fost reînființată cum se întâmpla cu cea cehoslovacă. Un răspuns coerent nu poate să ocolească poziția bisericii ortodoxe. Integrăm însă aceste neajunsuri tentativei laudabile a autorului de a vedea comparativ problema greco-catolică în țările din spatele cortinei de fier*.

Neajunsurile unui demers de așa natură sunt recunoscute chiar de autor. Primul capitol al cărții este astfel dedicat trasării cadrului general în

* Dintr-o clarificare ulterioară a autorului aflăm că titlul i-a fost impus de către editor.

relațiile dintre statul comunist și biserica romano catolică la instaurarea comunismului în estul, centrul și sud-estul Europei. Multitudinea de actori cu care autorul este nevoit să lucreze face ca acest prim capitol să fie victima constantă a unei generalizări care impune autorului renunțarea la contexte specifice (vezi subcapitolul *Arestările* pp. 47-50 care prin alăturarea unor contexte extrem de diferite – cel yugoslav și cel maghiar de exemplu, dă senzația unei generalizări posibile - vezi pentru o interpretare diferită Vjekoslav Perica, *Balkan Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford, Oxford University Press, 2002).

În momentul în care autorul renunță la demersul comparativ subiectul prinde însă contur. Am reținut câteva din ipotezele propuse de istoric ca extrem de valoroase pentru studiul relațiilor dintre biserica și statul comunist român. În subcapitolul *Arhieriei reticenți față de revenirea forțată la ortodoxie* (p. 194-198) autorul surprinde nepregătirea instituțională a BOR în fața „revenirii” greco-catolice. Toate documentele pe care le-am văzut asupra *muncii* depuse de ierarhia BOR pentru reîntregirea religioasă lasă să se vadă o cvasi paralizie în acțiune în anii '50 într-atât încât ministerul cultelor se vede nevoit în multe cazuri să intervină și să dezvolte o politică a integrării greco-catolicilor în biserica ortodoxă. Formalismul „unificării” este relaționat de autor și de climatul de așteptare a acelor ani în care puțini dădeau șanse reale regimului comunist. În acest context este surprinsă și diferența dintre mediul rural și cel urban unde acțiunea de integrare și controlul statului era mult mai strict (p.201). Surse de arhivă situează definitivarea unei politici coerente a BOR față de greco-catolici în anii '60 odată cu intensificarea controalelor în parohiile revenite, schimbului de preoți între parohiile ortodoxe și cele greco-catolice, publicarea și înlocuirea cărților de cult în parohiile revenite.

Mai remarc critica pe care autorul o aduce la folosirea de către Gillet a cezaro-papismului drept explicație a compromisului BOR cu statul ortodox (p.208). Argumentele aduse de către Vasile: schimbarea ierarhiei, șantajul, amenințările și în multe cazuri acțiunile represive ale statului coroborate cu o dependență economică de stat și o înclinație doctrinară spre o simbioză între puterea seculară și cea religioasă a bisericii ortodoxe surprind complexa situație în care s-a aflat BOR la instaurarea comunismului.

În final aș vrea să mă refer la poziția lui Cristian Vasile. Aș vrea, contrar autorului, să aduc argumente pentru statutul său de istoric militant. Invitația sa pentru detașare pe care o face „ca istoric și ca ortodox” (p. 60) este contrazisă la o lectură atentă în special a notelor de subsol. Intervențiile personale dese, acide, aducerea în varii momente a subiectului în zona fierbinte a conflictelor contemporane autorului, toate mărturisesc o anumită intimitate emoțională cu subiectul, departe de detașarea promisă (vezi de exemplu nota de subsol 166, p. 311). Subiectul este, după cum remarcă chiar istoricul, sensibil, susceptibil a crea tensiuni la care nici istoricul, cu atât mai puțin clericul, fie el ortodox sau greco-catolic, nu poate rămâne indiferent sau *detașat*.

Cartea lui Cristian Vasile sparge însă o prejudecată adânc înrădăcinată în mentalul colectiv al facultăților de istorie ardelen. Se poate scrie bine istoria greco-catolicismului și în altă parte a țării decât Transilvania.

Anca Șincan

Andrea Riccardi, **Secolul martiriului Creștinii în veacul XX**, București, Ed. Enciclopedică, 2004, 615 pp.

„Această carte nu își propune să fie o altă istorie a Bisericii secolului XX; este însă opera unui istoric care s-a pus în slujba memoriei atâtor barbați și femei morți în veacul trecut pentru simpla vină de a fi creștini. Este relatarea plasată la granița dintre istorie și memorie...” (p. 8).

Una din personalitățile istoriografiei italiene Andrea Riccardi a dedicat istoriei Bisericii mare parte din studiile sale. Istoria papalității în secolul XX, a relației dintre ramurile creștinismului cu aplecare deosebită asupra celor dintre biserica catolică și cea ortodoxă, istoria raporturilor diplomatice dintre Vatican și Moscova sunt câteva dintre subiectele asupra cărora Riccardi, a lăsat contribuții definitorii. Apropiat cercurilor Vaticane, acesta este printre artizanii și susținătorii politicii ecumenice a Sfântului Scaun, fiind fondatorul comunității laice catolice Sant'Egidio.

Am considerat importantă această prezentare a autorului din mai multe motive. În primul rând pentru că există riscul de a considera cartea doar ca un document, așa cum propune Riccardi – o selecție a mărturiilor despre martirii creștini ai secolului trecut colectate în arhivele Vaticane la îndemnul papei Ioan Paul II. Fără îndoială acest aspect al cărții care publica părți din interviuri, scrisori, dosare, date statistice, nume sau doar numere ale milioaneilor de creștini care au murit, au fost închiși și au suferit „pentru că erau creștini” (p. 16) este important. Pentru cercetătorul care studiază problema bisericii în secolul XX aceste mărturii, la care nu are în cele mai multe cazuri acces, cartea oferă posibilitatea unei viziuni de ansamblu și a comparației bazate pe surse directe. Și totuși, influența istoricului asupra materialului mă face să consider această carte importantă dintr-un alt aspect. Există pe tot parcursul acesteia o idee care definește și probabil în unele cazuri justifică alegerea documentelor pe care istoricul le folosește - ecumenismul. Este vorba de martiriul *creștinilor* cauzat de stat, războaiele mondiale, „politicienii și strategii [care] se unesc în îndemnuri anticlericale și antireligioase,” religia, politica, luptele etnice și doar în ultimul rând de diferențele între creștini. Trebuie să-i recunosc profesorului Riccardi o finețe diplomatică față de acest război fratricid creștin. Este suficient să observi cu câtă delicatețe este pusă problema relațiilor dintre biserica ortodoxă și cea greco-catolică (vezi chiar menționarea documentului de la Balamand 1993, p. 224) sau dintre sârbii ortodocși și croații catolici (vezi subcapitolul *Cazul iugoslav...*, p. 189-201).

În ceea ce privește sursele folosite, Riccardi reușește în mare parte să suplinească o evidență preponderentă a materialului legat de biserica romano-catolică prin valorificarea unei literaturi secundare extinse (vezi capitolul *Secolul Sovietic* unde lista bibliografică este impresionantă). Lipsa unei literaturi secundare se face însă simțită de exemplu în cazul fostelor țări comuniste europene de care istoriografia occidentală, în special cea americană, a fost mai puțin interesată, și care nu au reușit să închege un corp de studii coerent asupra istoriei bisericii în perioada comunistă sau, în cazurile în care acesta există, să-l traducă și să-l pună în circulație internațională.

Întregul proiect al istoricului italian suferă însă de câteva minusuri. Este vorba de integrarea acestuia într-un curent general ce survine după 1990 de contabilizare a suferinței – vorbim și în acest caz de un „holocaust” de data

aceasta unul creștin, cum, vorbeam acum câțiva ani de un „holocaust” produs de comunism. Să fie și aici vorba despre o competiție a suferinței? Și pentru a completa războiul numerelor ce se poartă în ultimul timp în istoriografia contemporană – câți dintre milioanele de oameni care se presupune a fi murit pentru „simplu fapt că au fost creștini” au murit realmente pentru acest lucru? Este o problemă care și-o pune și Andrea Riccardi când vehiculează cifre ale martiriului.

Pe de altă parte, tributatar acelei idei a ecumenismului istoricul se vede nevoit să excludă sau să minimalizeze unele explicații care ar implica unele dintre bisericile creștine în „crearea de martiri”.

Tabloul oferit de Andrea Riccardi poate fi valorificat nu numai ca un document, o mărturie directă a martiriului creștin. Cartea poate oferi o imagine a ostpolitik-ului Vatican, a modului cum biserica romano-catolică a intervenit în de-colonizare, a politicii post-coloniare, a liniilor directoare ale politicii ecumenice. Prin structura cronologică, organizare, teze și teorii vehiculate cartea descoperă cititorului o istorie a bisericii în secolul XX chiar dacă aceasta nu a fost intenția autorului.

Anca Șincan